

Українська асоціація марксистсько-ленінських
науково-дослідних інститутів (УАМІН)

під
марксистсько-
ленінським
прапором

партвидав ЦК КП(б)У 1935

4(8)

ПРОЛЕТАРИ ВСІХ КРАЇН, ЄДИНАЙТЕСЬ!

**УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ІНСТИТУТІВ (УАМІН)**

ПІД МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИМ П РА Ц О Р О М

ТЕОРЕТИЧНИЙ ДВОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ

4 (8)

П А Р Т В И Д А В Ц К. К П (б) У • 1935

З М І С Т

Стор.

VII Всесвітній конгрес Комуністичного Інтернаціоналу

<i>М. М. Попов</i> — Два світи (промова на VII Всесвітньому конгресі Комуністичного Інтернаціоналу)	3
<i>В. Смольний</i> — До підсумків VII-го Всесвітнього конгресу Комуністичного Інтернаціоналу	10

До 40-річчя з дня смерті Ф. Енгельса

<i>А. Сараджев</i> — Ф. Енгельс і матеріалістична діалектика, як філософська наука	27
<i>Є. Нерінська</i> — Ф. Енгельс про соціалістичну власність	41
<i>Ан. Розанов</i> — Енгельс і питання теорії пізнання Л. Фейєрбаха	71

Питання історії української літератури

<i>І. Стебун</i> — Творчий шлях М. М. Коцюбинського	85
---	----

Пам'яті Анрі Барбюса

<i>А. Сараджев</i> — Доповідь на жалібному вечорі, присвяченому пам'яті Анрі Барбюса	110
<i>А. Величко</i> — Анрі Барбюс і західно-європейська інтелігенція	110

Наукова хроніка

В президії УАМЛІН	117
<i>В. Гурис-Тримба</i> — Про роботу Інституту історії УАМЛІН.	121

Випусковий *Т. Шуленко*.

Якщо в цій книжці будуть дефекти, просимо звернутися до найближчої книгарні для заміни її, або повернути для заміни на адресу: Київ, вул. Короленка, 42, Партвидав ЦК КП(б)У

Партвидав, № 262. Зам. № 1810. Учовнов. Головліту № 4696. Тпр. 7.000. Друк. арк. 7^{3/4}. Папер. арк. 3^{7/8}. Формат паперу 72x105. Знаків в 1 пап. арк. 130.000. Передано до виробництва 11/XI—1935 р. Підписано до друку 20/XI—1935 р.

Книжкова ф-ка Партвидаву ЦК КП(б)У. Київ, Сіпний майдан, 14.

VII ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС КОМУНІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ

М. М. ПОПОВ

Два світи

Прмова на VII всесвітньому конгресі Комуністичного Інтернаціоналу

Зроблена тов. Піком доповідь Виконкому Комінтерну дала ясний більшовицький аналіз шляху, пройденого Комуністичним Інтернаціоналом між двома конгресами, підвела підсумки значним досягненням наших секцій, дала більшовицьку критику хиб у роботі Виконкому і помилок, припущених окремими секціями і, нарешті, чітко намітила шляхи дальшої боротьби.

Учасникам VI конгресу ця доповідь живо нагадала про те, як у цьому самому залі сім років тому з уст правих і примиренців ми чули промови про міцність відносної стабілізації капіталізму, про те, що так званий третій період є період дальшого її зміцнення. Прогнози і настанови на дальше зміцнення капіталістичної стабілізації зв'язувалися тоді у правих і примиренців, насамперед у їх тодішнього лідера тов. Бухаріна, з ліквідаторством і пораженством щодо перспектив соціалістичного будівництва Радянського Союзу, з заперечуванням нашої індустріалізації і колективізації, з ставкою на куркульсько-капіталістичний шлях розвитку нашої країни.

Що лишилося від тодішніх теорій тов. Бухаріна і Ловстонів, Пепперів, Ембер Дро, які підспівували йому? Що лишилося від теорії „організованого капіталізму“, коли в капіталістичному світі лише окремими одиницями нараховуються країни, які трохи перевищили рівень продукції 1928 року? І що лишилося також від теорії деградації нашого сільського господарства, необхідності для нашої промисловості рівнятися на вузькі місця і т. д. і т. д.?

Ми на Україні могли за цей період особливо виразно спостерігати цілковиту протилежність шляхів соціалізму і капіталізму, бачити, з одного боку, розквіт соціалістичної промисловості, сільського господарства й культури на Радянській Україні і глибоку кризу та розвал капіталістичного господарства на Західній Україні. Бо ми маємо, як сказав товариш Сталін ще на XVI партійному з'їзді, „дві України“.

Ризький договір поділив на дві частини українські землі. По один бік Збруча знаходиться соціалістична Радянська Україна, невід'ємна частина великого Радянського Союзу, яка буде соціалізм разом з іншими народами Союзу, яка розвиває свою культуру, національну форму, соціалістичну змістом. А там, по той бік Збруча, під захистом багнетів польського імперіалізму, контрреволюційна українська буржуазія має всі можливості показати українським народним масам свої методи господарства й культури, свої методи розв'язання національного питання.

Тому можна порівняти і поглянути, які наслідки для трудящих мас віками пригнобленого українського народу дає, з одного боку, соціалістичне будівництво, складовою частиною якого є ленінська національна політика, і, з другого боку, політика української націоналістичної контрреволюції під гегемонією німецького і польського фашизму.

Сім років минуло з часу VI конгресу Комінтерну. Які зміни сталися відтоді на Радянській Україні, порівнюючи до Західної України, окупованої польським фашизмом? Що у нас було і що у нас є?

Я хотів би насамперед відзначити велику роль промисловості України в загальній нашій союзній промисловості. В 1933 році Україна давала коло 60 проц. загальносоюзного видобутку вугілля, в тому числі 80 проц. кокуючого вугілля, 78 проц. залізної руди, 65 проц. чавуну, 40 проц. тракторів, 55 проц. комбайнів, 80 проц. цукру, 55 проц. суперфосфату і т. д.

Ці цифри дають уявлення про питому вагу України в нашій радянській економіці і вони пояснюють також, чому німецькі й польські імперіалісти з такою наполегливістю, з такою упертістю намагаються відірвати Україну від Радянського Союзу. Для них це означало б величезне послаблення Радянського Союзу, найважливіший вирішальний етап до його дальшого розгрому і розірвання на частини.

Цілком зрозуміло, могутній розвиток промисловості Радянської України, що про нього я тепер буду говорити, можна розглядати лише на основі генеральної лінії всієї нашої партії, всієї ВКП(б), на основі більшовицької індустріалізації і колективізації, проти яких так уперто і так безуспішно боролися праві опортуністи та контрреволюційні троцькісти.

У 1927—28 рр. продукція великої промисловості України становила коло 3 млрд. карбованців, а в 1934 р. вона давала понад 9 млрд. крб. В 1934 р. промисловість Радянської України давала продукцію в 4,5 рази більшу довоєнної і в 3 рази більшу від продукції 1928 р. (Оплески.) Це значить, що після VI конгресу Комінтерну промисловість Радянської України виросла в 3 рази. Ось що дає Радянській Україні міцний зв'язок з Радянським Союзом, генеральна лінія ВКП(б), керівництво ЦК ВКП(б), керівництво товариша Сталіна. (Оплески.)

Що може протиставити цьому буржуазно-фашистське господарювання на Західній Україні? Глибокий занепад і без того немічної і жалюгідної промисловості, безупинне скорочення виробництва, безробіття, голод на селі, посилюваний відсутністю попиту на робочу силу. Там не створено з 1928 р. жодного нового промислового підприємства.

Хочу відзначити, що 70 проц. усіх заводів, які працюють у нас, побудовано радянською владою і майже вся решта заводів перебуває так, що колишні господарі навряд чи сьогодні можуть їх ввізвати. (Оплески.)

Серед заводів і підприємств, які наново побудовані і ввійшли до ладу на Радянській Україні після VI конгресу Комуністичного Інтернаціоналу, є такі відомі цілому світові, як Дніпровська електростанція, Харківський тракторний завод, гігантський Краматорський машинобудівний завод, рівного якому нема в усій Європі. (Оплески.)

Як розвивалася за ці роки наша вугільна промисловість, український Донбас? В 1927—1928 рр. він давав 24 млн. тонн вугілля, в 1934 р.—53 млн.

Наша українська металургія в 1927 — 28 рр. давала 2,3 млн. тонн чавуну, а в 1934 р. — 6,5 млн. тонн.

Ці цифри говорять самі за себе і ніяких коментарів не вимагають.

Однак не думайте, товариші, що на Радянській Україні розвивалася лише важка промисловість і не відбувався одночасно зріст виробництва речей широкого вжитку. Наша легка промисловість в 1927 — 28 рр. давала продукції на 260 млн. крб., а в 1933 р. — на 1106 млн. крб. Отже, вона виросла в 4 рази. Харчова промисловість, без цукрової, виросла за той же період з 580 млн. до 1300 млн. — майже в 2,5 рази.

Зміцнення міжнародного стану Радянського Союзу, зміцнення його обороноздатності найбільш тісно і безпосередньо зв'язане з зростом більшовицької індустрії, з цим бурхливим зростом промисловості в усьому Радянському Союзі і зокрема на Радянській Україні.

Я хотів би сказати лише кілька слів про зріст нашого робітничого класу та про поліпшення його матеріального стану. В 1930 році у нас, на Радянській Україні, було 2,8 млн. робітників і службовців, а в 1934 році — 4,5 млн; зарплата за цей час піднялася на 58 проц.

Тимчасом на Західній Україні, як і в усій Польщі, з 1928 р. значно скоротилася чисельність робітничого класу і на 60%, а в деяких галузях ще більше, впала його зарплата.

Скажу тепер кілька слів про сільське господарство Радянської України. З 1928 р., після XV партійного з'їзду, наша партія розгорнула величезну роботу по переведенню відсталого, розпорошеного індивідуального сільського господарства на рейки великого соціалістичного виробництва. Відомо, яке шалене виття зчинили тоді з цього приводу праві опортуністи і контрреволюційні троцькісти в унісон з усіма нашими ворогами. Навколо колективізації на Україні, як ви знаєте, було підняте особливо шалене виття. Скільки писалося в американській пресі Херста, в українській, польській, німецькій фашистській пресі про цілковитий нібито розвал сільського господарства на Україні. Що ж ми маємо на ділі?

На 1 червня 1928 р. у нас на Україні було колективізовано 2,5 проц. селянських господарств, на 1 січня 1935 р. ми колективізували 86 проц. селянських господарств (оплески), при одночасному зростанні всіх засівних площ на 2 млн. га. В наших машинотракторних станціях в 1928 р. було 113 тракторів, а в 1934 р. — 44 000, всього в сільському господарстві України було коло 70 000 тракторів.

В 1928 р., коли відбувався VI конгрес Комінтерну, поля Радянської України зовсім ще не знали комбайнів, а тепер на них працює понад 6 000 комбайнів. (Оплески).

В 1929—30 рр. колгоспи давали 11 проц. хлібної продукції нашого селянства, а одноосібники — 89 проц.; в 1934 р. колгоспи давали 91 проц., а одноосібники — 9 проц. Уже в минулому році у нас в найвідсталішій Чернігівській області $\frac{1}{3}$ хлібоздачі припадала на одноосібний сектор, а в 1935 р. п'ятома вага одноосібного сектору по хлібоздачі в цій самій області впала до 3 проц. В нашому українському радянському селі одноосібник став рідкою фігурою, яка швидко зникає. Пройде час, і ми зможемо вже показувати небагато одноосібників, що залишаться, іноземним туристам, як останніх могиан старого, віджилого сільськогосподарського укладу, що лившися далеко позаду.

Радянська Україна в рамках Радянського Союзу стала не тільки високо індустріальною, але й колгоспною країною, і величезна біль-

шість наших колгоспів та радгоспів в цьому році збере багатий урожай, який перевищить цифри рекордного врожаю 1933 р.

А що дає селянству Західної України польська фашистська окупація, яку підтримує українська націоналістична буржуазія? Дальше зубоження, дальше розорення при наявності 50 проц. землі в руках великих польських поміщиків, падіння денного заробітку селянської сім'ї на 60 проц. з 1928 р., нещадний податковий гніт, жах і звірства пацифікації і перспективу ще більших злиднів, ще більшого гніту під владою панів Радзивілів.

В Радянській Україні з року в рік зростають видатки на культуру, на народну освіту. В 1928 р. було витрачено на народну освіту 176 млн., в 1931 р.—823 млн. В українських школах навчалося у нас в 1934 р. 3,7 млн. дітей—коло 85 проц. загальної кількості дітей, що навчалися в наших школах. Це в той час, коли польський окупаційний режим, підтримуваний українською буржуазією, ліквідує останні українські школи, що залишилися в Східній Галичині після австрійського панування.

Не буду я, товариші, наводити цифр про зріст вищих шкіл, преси, театрів, літератури на Радянській Україні. Все це поряд з повним розгромом української культури на Західній Україні, де багнети окупаційної польської армії охороняють панування панів Радзивілів.

Я хочу детальніше висвітлити таке велике питання нашої національної політики, як переведення столиці Української Радянської Республіки з Харкова до Києва, який є природним географічним центром України. Київ був таким центром і раніш, але проте столиця Радянської України протягом 15 років знаходилася в Харкові. Це було в значній мірі тому, що кордони, встановлені між нами і буржуазною Польщею за Ризьким миром, пройшли досить близько від Києва. 15 та й 10 років тому ми були крайною економічно досить відсталою. Нам було тоді небезпечно відпускати великі кошти на індустріалізацію Правобережжя і зокрема Києва. Індустріалізація України проводилася головним чином на Лівобережжі, в Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях, де були створені й розгорнуті могутні вогнища промисловості, могутні пролетарські центри, як Харків і Дніпропетровськ, якими може по праву пишатися весь наш Радянський Союз і весь міжнародний пролетаріат. Ці центри будуть, звичайно, розвиватися і далі.

Але, товариші, тепер з країни відсталої ми стали країною передовою. Наша індустріальна могутність дуже виросла і зміцніла. Наші ради і колгоспи зміцніли в усьому Радянському Союзі. І якщо пани Радзивіли втратять свої і без того досить обмежені розумові здібності, і якщо ці пани наперекір мирній політиці Радянського Союзу захочуть з нашої Радянської України зробити свій феодальний фольварок, як вони це намагалися зробити 15 років тому, то вони розб'ють собі голови на дуже значній відстані від Києва. (Оплески.)

Веручи все це до уваги, можна було зовсім спокійно в 1934 році перенести столицю України з Харкова до Києва. Я мушу сказати, що перенесення столиці Радянської України до Києва це не така проста річ. Воно означає необхідність перетворення Києва на зразкове соціалістичне місто, перетворення Київської області, що розкинулася до самих кордонів окупованої польською шляхтою Західної Волині, в зразкову область. Це величезний крок дальшої більшовицької індустріалізації, загального зросту господарства, могутнього

зміцнення колгоспів, піднесення сільського господарства, зросту заможності колгоспних мас на всьому Правобережжі від Києва і Дніпра до самих радянських кордонів. Трудящі маси Західної України будуть тепер ще живіше й безпосередніше відчувати нашу більшовицьку індустріалізацію, наше колгоспне сільське господарство, заможне колгоспне життя, що перетворюється на дійсність сьогоднішнього дня.

І ще важче буде польським і українським фашистам отруювати свідомість трудящих мас Західної України і всієї Польщі наклепом на Радянський Союз і Радянську Україну. Ще небезпечніше і ризикованіше буде панам Радзивілам і Розенбергам, які стоять за ними, розпочинати будьякі антирадянські авантюри.

Нам лишається тільки побажати, щоб комуністична партія Польщі і її частина — комуністична партія Західної України, а також інші секції Комінтерну могли ще краще використати успіхи соціалістичного будівництва на Радянській Україні та в усьому Радянському Союзі для ще глибшого вкорінення в свідомість мас усіх переваг соціалізму перед капіталізмом, більшовизму перед фашизмом, колгоспного ладу перед середньовічною поміщицькою кабалою пана Радзивіла, ленінсько-сталінської національної політики перед національним гнітом, який панує в фашистській Польщі, на Західній Україні, в гітлерівській Німеччині, в інших капіталістичних, особливо в фашистських, країнах.

Цілком зрозуміло, що всі досягнення Радянської України, про які я говорив, прийшли не в порядку самопливу. Вони є наслідок надзвичайно гострої і напруженої класової боротьби, в якій наша партія перемогла своїх ворогів, поклала їх, що називається, на обидві лопатки. Не так легко було зламати українське куркульство з його дійсно звирячою ненавистю до соціалізму, до робітничого класу, до селянської бідноти, а також з його величезним досвідом контрреволюційної боротьби проти радянської влади. Тим більше, що українське куркульство було не одиноким. Його одчайдушний опір нашому соціалістичному наступові підтримувався силами міжнародної контрреволюції. Воно спиралося, крім того, на націоналістів, що пролізли в ряди нашої партії, і націонал-ухильників, які допомогли їм. При чому робота тих і інших на Радянській Україні була тісно зв'язана з їх же роботою на Західній Україні, ставлячи одну і ту ж мету — відірвання України від Радянського Союзу та перетворення її в колонію польського або німецького імперіалізму.

Ще в 1926—27 рр. до розгортання суцільної колективізації, але вже в обстанові значного загострення класової боротьби, Комуністична партія (більшовиків) України під керівництвом свого тодішнього генерального секретаря тов. Кагановича виявила і викрила націоналістичний ухил Шумського.

В останні роки на Радянській Україні оформився новий націоналістичний ухил, очолюваний Скрипником, колишнім членом Виконкому Комінтерну. Звичайно, не можна уявляти собі справу так, що Скрипник був завжди закінченим націоналістом. Це було б спрощенством. Проте вже давно Скрипник почав робити грубі націоналістичні помилки, про які мені доводилось детально говорити на XIII пленумі Виконкому Комінтерну.

Значні й серйозні націоналістичні помилки Скрипника поступово росли і нарешті перетворилися в націоналістичний ухил, що зімкнувся з інтервентами.

Націоналістичний ухил Скрипника зімкнувся з інтервентами на-самперед в основному питанні — про відносини між Україною і Радянським Союзом. Як сказано в резолюції листопадового (1933 р.) пленуму ЦК КП(б)У на доповідь тов. Косіора, позиція Скрипника означала заклик відійти від СРСР, де будується соціалізм, і повернутися лицем до Галичини, тобто до української буржуазії Галичини, де український народ пригноблюється польськими поміщиками. І очолювані Скрипником націонал-опортуністичні елементи вели підривну роботу в парторганізаціях і радянських установах України, прикривали прямих і відкритих ворогів радянської влади.

Послаблення більшовицької пильності всередині наших парторганізацій, послаблення уваги до сільського господарства, послаблення боротьби з українським націоналізмом і націонал-опортунізмом в рядах КП(б)У — все це викликало, як ви знаєте, значний прорив у сільському господарстві України в 1931—32 рр.

Постанова ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р., безпосередні вказівки ЦК ВКП(б), товариша Сталіна і тов. Кагановича, надіслання на Україну тодішнього секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постишева, бойова мобілізація більшовиків України, розгром націоналістичної контрреволюції — привели до того, що ще в 1933 р. прорив у сільському господарстві України був в основному ліквідований. В нинішньому 1935 р. ми маємо всі підстави для того, щоб відставання було ліквідоване повністю в усіх областях і районах, щоб Україна вийшла з нинішньої сільськогосподарської кампанії в числі найбільш передових республік і областей СРСР. (Оплески.)

В успіхах, здобутих парторганізацією України на всіх господарських фронтах, головним чином на фронті сільського господарства, величезну роль відіграв розгром націоналістичних елементів, викриття націоналістичного ухилу Скрипника, що зімкнувся з інтервентами. Характерно, що прапор Скрипника використали і продовжують використовувати в своїх цілях найбільш знахабнілі українські фашисти, іноді під комуністичною маскою. Нещодавно в Ізраї вийшла брошура Галая-Новицького, яка намагається довести, що наша партія відступила від принципу левінської національної політики, яку нібито відстоювали Троцький і Скрипник. Брошура ставить ці імена поруч. Приклад Скрипника показує наочно, як небезпечно, як далеко від комунізму, прямо в табір ворогів робітничого класу може привести хоча б найменший на перших порах відступ від пролетарського інтернаціоналізму, найменша поступка націоналізмові.

Тому з факту гріхопадіння Скрипника повинні зробити висновок усі секції Комуністичного Інтернаціоналу.

Прийняті ЦК КП(б)У і затверджені ЦК ВКП(б) в листопаді 1933 р. тези на доповідь тов. Косіора констатують, що український націоналізм і український націоналістичний ухил являють тепер на Україні головну небезпеку. Це, зрозуміло, не знімає ні в якій мірі завдання боротьби з російським великодержавним шовінізмом та з його прикритими прихильниками в рядах партії. Навпаки, наша партійна організація на Україні рішуче продовжує цю боротьбу, цілком ясно усвідомлюючи, що на нинішньому етапі російські великодержавні шовіністи блокуються з українськими націоналістами на спільній платформі відриву України від Радянського Союзу і що цей блок підтримується рештками всіх контрреволюційних елементів, зокрема рештками троцькістів.

Тов. Кашен тут розповідав, як у Франції троцькісти разом з при-

хильниками Доріо перетворилися в підголосків Гітлера. У нас, на Україні, рештки троцькістів працюють разом з польськими і німецькими шпигунами, разом з провокаторами, працюють за прямими завданнями гітлерівців і пілсудчиків, блокуються з усіма відмінами, з усіма покидьками української і російської білогвардійської контрреволюції, не зупиняються ні перед чим у своїй звірячій ненависті до радянської влади та її вождів. Знахабнілих фашистських виродків треба роздавити до кінця, як найбільш мерзенну гадину. (Шумні оплески.)

Я хотів би ще підкреслити, що нищівні удари, завдані українській контрреволюції на Радянській Україні, допомогли нашій братній компартії Західної України позбутися провокаторської агентури в своїх лавах, очолюваної Барабою і Косарем, а також допомогли викрити провокацію в окремих ланках компартії Польщі. Нищівні удари, завдані українській контрреволюції, в значній мірі розчистили політичну атмосферу не лише у нас, але й на Західній Україні. Цим самим значно поліпшено умови роботи для нашої братньої компартії Західної України, поперше, тому, що ми били по спільному ворогові, подруге, тому, що розгром української націоналістичної контрреволюції на Радянській Україні був найтісніше зв'язаний з перемогами на всіх фронтах соціалістичного будівництва і тому він поліпшив і полегшив умови для створення на Західній Україні, як і в усій Польщі, широкого народного фронту проти війни і фашизму на захист прав трудящих, в оборону Радянського Союзу — батьківщини трудящих усього світу. (Оплески.)

Звичайно, полегшення умов роботи для компартії Західної України зовсім не означає, що ці умови стали дуже легкими, що тепер можна хоча б в найменшій мірі заспокоїтися на досягнутих за останній час нашою братньою партією — компартією Західної України деяких успіхах. Для компартії Західної України потрібні величезна напруження сил і величезна більшовицька пильність. Без сумніву, ворог і далі намагатиметься розкладати компартію Західної України з допомогою своєї агентури. Треба своєчасно й рішуче розбивати всі такого роду спроби.

Більшовики Радянської України під керівництвом ЦК ВКП(б), під керівництвом ЦК КП(б)У будуть і далі продовжувати свій наступ.

Більшовики Радянської України, що становлять нерозривну частину ВКП(б), цілком ясно усвідомлюють ту величезну відповідальність, яка на них лежить перед цілою партією, перед всім Радянським Союзом і перед міжнародним пролетаріатом. Вони прекрасно розуміють, що найменша помилка, найменша неполадка, найменше послаблення більшовицької пильності на Україні в колосальній мірі полегшують ворогові здійснення його воєнних планів. Україна відіграє в цих планах величезну роль. Через Україну в роки громадянської війни йшли армії імперіалістичних інтервентів до столиці пролетарської революції — Москви. Трудящі України живо пам'ятають ті жахи й звірства, що їх несли з собою німецькі і польські окупанти. І більшовики України сповнені величезною рішучістю, не піддаючись ані найменшому самозаспокоєнню, працюючи не покладаючи рук, виконати вказівку, дану їм товаришем Сталініним ще в 1923 році: перетворити Україну в зразкову радянську республіку, в ще міцніший, незламний і непреступний форпост великого Радянського Союзу. (Тривалі оплески, всі встають.)

В. СМОЛЬНИЙ

До підсумків сьомого всесвітнього конгресу Комуністичного Інтернаціоналу

7-й конгрес Комуністичного Інтернаціоналу ввійде в історію світового пролетаріату і в історію всього людства, як величезний фактор об'єднання народів світу проти фашизму і проти війни, як потужний фактор, що розв'язує революційні сили народних мас і піднімає їх на остаточний штурм капіталізму.

Спираючись на вчення Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна, конгрес аналізував сучасний етап класової боротьби міжнародного пролетаріату, розгорнув перед ним і його класовими спільниками — перед дрібною буржуазією міст і сіл — справжні причини незліченних і страждань, що звалила на них все ще триваюча економічна криза в капіталістичних країнах і підготовка нової імперіалістичної війни.

На протязі 7 років боротьби, що лежать між 6-м і 7-м конгресами Комінтерну, трудящі маси всього світу щодня переконувалися в історичній правдивості прогнозу світового економічного і політичного розвитку, даного 6-м конгресом. Тепер вже ніхто не заперечує розвалу капіталістичної стабілізації, яку ще недавно оспівували, як символ прогресивності сучасного капіталізму, не тільки буржуазні публіцисти, але і насамперед трубадури соціал-реформізму, а також праві опортуністи в рядах Комуністичного Інтернаціоналу. Ось уже 7-й рік триває передбачена 6-м конгресом Комінтерну економічна криза капіталістичного виробництва. Досягнувши нижчої точки занепаду в середині 1932 року, капіталістична промисловість протягом 3-х останніх років, в муках пориваючись до піднесення, все ще далека від докризового рівня. До травня 1935 року вона ледве досягла 87,1% останнього. Ніколи, на протязі всієї своєї історії, капіталізм не знав такої тривалої кризи і такої тривалої депресивної його фази.

Для економічного і всього суспільного становища найширших трудящих мас величезної ваги набуває проте той шлях, яким пануюча буржуазія намагається вирвати капіталізм з трясовини сучасної кризи. Та обставина, що сучасна економічна криза виникла і розгорнулася в умовах хронічного і дуже високого недовантаження наявних виробничих потужностей навіть в період вищої точки піднесення, відбилася в прагненні буржуазії до так званої „ліквідації“ кризи, за допомогою ще небаченого щодо своєї гостроти, розгорнутого наступу на життєвий рівень робітничого класу і найширших трудящих мас міста і села. Тристоронньою атакою на робітничий клас, особливо в останні роки, буржуазії вдалося різко знизити його життєвий рівень і знайти в цьому джерело наживи, не дивлячись на жорстоку економічну кризу. Порівнюючи з передкризовим рівнем 1929 р., прий-

нятим за 100, продуктивність праці в світовій капіталістичній промисловості зросла на 1934 р. до 130%, заробітна плата знизилася до 61% при одночасному зростанні вартості життя, що підвищилося на середину 1935 року до 123% в Німеччині, до 131% — в США, до 143% — в Англії. Такий загальний підсумок прямого наступу капіталістичного Молоха на його найманих рабів.

Цим проте далеко не вичерпується гострота капіталістичного наступу на життєвий рівень робітничого класу. Наведені дані демонструють лише становище діючої армії пролетаріату в депресії особливого роду. Об'єктом ще більш нищівних і згубних ударів стала частина пролетаріату, викинута в ході кризи за борт капіталістичного виробництва, на вулицю, в обійми злиднів, голоду, соціальної і культурної деградації.

Надзвичайно великих розмірів безробіття досягло вже в докризовий період. В період кризи розміри безробіття (навіть за даними офіційної буржуазної статистики) катастрофічно зросли, досягнувши в 1933 році тільки по 20 найбільших капіталістичних країнах 26,5 мільйонів чоловік. За 3 роки депресії капіталістична промисловість піднялася до травня 1935 року до 87,1% її докризового рівня; а кількість безробітних до цього моменту складає (по тих же країнах) 20,8 мільйонів, майже вдвічі перевищуючи офіційно показані розміри безробіття в період піднесення 1924 — 1929 рр. В якій мірі далекі ці дані від дійсних розмірів безробіття показує:

поперше, наявність дотепер понад 40 мільйонів безробітних робітників, наймитів і бідних селян в одній тільки Індії, не враховуваних буржуазною статистикою;

подруге, величезні розміри аграрного перенаселення, обумовленого триваючою аграрною кризою і, нарешті,

потретьє, армія безробітних безперервно зростає за рахунок нового покоління трудящих, яке виростало в післявоєнний період і не знаходить продуктивного застосування в обставинах сучасної економічної кризи.

Але навіть неведені дані свідчать про те, що так звана „ліквідація“ кризи здійснюється буржуазією не тільки при збереженні переважної маси старого основного капіталу, але і при відносному збереженні робочої сили в обсязі, що встановився в роки найбільшого занепаду капіталістичної промисловості і масового витіснення робочої сили в ряди безробітних. Інакше кажучи, буржуазія намагається „прорватися“ до докризового рівня на шляхах посиленого виснаження фізичних сил вже діючої армії пролетаріату.

Особливо наочно цей процес розгортається в найбільших капіталістичних країнах. До червня 1935 р. промисловість в США досягла 80,2% докризового рівня; розміри ж безробіття в США перевищують її розміри в період піднесення вдвічі, становлячи 20% всієї кількості робітників США. Промисловість Англії досягла 97,5% її докризового рівня; а кількість безробітних в ній перевищує розміри безробіття в період піднесення майже втричі і охоплює 28 — 30% всієї кількості робітників Англії. На скаженій гонимці озброєнь німецький фашизм дорвався до 95% докризового рівня німецької промисловості; а наявність кількості безробітних в ній охоплює 25% її робітників і службовців і втричі перевищує розміри безробіття в Німеччині в період промислового піднесення в 1924 — 1928 рр.

Істотно важливим у всьому цьому процесі є не тільки величезні розміри безробіття, але й головним чином те, що в обставинах загаль-

ної кризи капіталізму безробіття перетворилося на хронічне явище, що переважна маса безробітних позбавлена можливості повернутися до нормальної продуктивної діяльності, що мільйонні армії безробітних перетворилися „з резервних у постійні армії безробітних“¹.

В міру розвитку депресії особливого роду ця частина пролетаріату капіталістичних країн, що найбільше зазнала від кризи, відштовхується все більше на нижчі ступені соціальної драбини, в ряди найбільш знедолених, пригнічених і декласованих шарів робітничого класу. Як на приклад пошлемося на Англію, в якій з вересня 1931 року до грудня 1934 року, тобто тільки за ці 3 роки кризи, кількість осіб, що користуються допомогою через бідність, зросла на 667 тисяч чоловік.

Таким чином, відзначений вище процес погіршення економічного становища діючої армії робітничого класу переплітався на протязі останніх 7-ми років з процесом посиленої пауперизації мільйонних мас безробітних пролетарів, ефективного використання яких вже не під силу знесиленому і загниваючому капіталізму. І немає нічого дивного в тому, що ці нищівні удари по економічному становищу всіх частин робітничого класу викликають до політичної активності навіть найвідсталіші його шари. Саме цим пояснюється зростання страйкового руху і руху безробітних за роки кризи. Не скрізь виступи робітників кінчалися перемогою, але це не тільки не перервало, але навпаки підсилило революційне заворушення в масах робітничого класу.

Далі, поряд з робітничим класом під гнітучим тиском кризи опинились і інші народні шари в капіталістичних країнах. У всіх капіталістичних країнах аграрна криза, що й досі триває, всім тягарем своєї руйнуючої діяльності впала на плечі трудящого селянства. Масові розпродажі селянських господарств, що не встояли під ударами кризи і гнітом державних податків і боргів, перетворились на протязі останніх 3—4 років в звичайне неминуче явище капіталістичного села. Економічний розклад і зубоження селянських мас такі великі, що їх зростаюче незадоволення і обурення наступом капіталу неодноразово знаходили вихід у відкритих активних виступах селянства проти пануючих класів капіталістичних країн (страйки фермерів в США в в 1932—1934 рр.; селянські страйки в Польщі в 1932—1933 рр.; повстанський рух селян в центральній Галичині влітку 1933 р.).

Міська дрібна буржуазія жорстоко постраждала вже від перших ударів сучасної економічної кризи. В дальшому розвитку останньої, а таксамо і в сучасній депресивній її стадії, становище дрібної буржуазії ще більш погіршилось. Слідом за робітничим класом, саме вона виявилась другим дуже істотним каналом, по якому фінансовий капітал скерував свої удари, що „оздоровляють“ капіталістичне виробництво. Від приходу Гітлера до влади в Німеччині дрібна буржуазія чекала визволення від неможливого тягару економічної кризи. Справді ж фашистський режим тільки посилив її економічний розклад. Рузвельт ішов до влади в США, оголошуючи головним принципом його керування справами буржуазії турботу про „забуту людину“. Справді ж за один тільки 1933 р. 475 тисяч промислових компаній (в переважній частині дрібних) США зазнали збитків на суму в 2359 мільйонів доларів і одночасно 1925 вели-

¹ *Й. Сталін*, Політ. звіт XVI з'їзду ВКП(б).

ких компаній одержали в тому ж 1933 році 1.045 мільйонів доларів прибутку. Таким чином вже перший рік панування Рузвельта найяскравіше продемонстрував, що всі „оздоровлюючі“ заходи створеної ним НІРА¹ реально скеровані до посиленого пограбування дрібної буржуазії на користь великих фінансових магнатів. З того часу цей процес посилюється. За офіційними даними американської статистики з травня 1934 р. по травень 1935 року в США було 12.925 банкрутств, загальна вартість яких дорівнює 248,7 мільйонів доларів. Інакше кажучи, банкрутства зазнали підприємства дрібної буржуазії і отже процес її економічного розпаду триває і тепер в депресії особливого роду.

Нарешті, найширші маси інтелігенції все більше виштовхуються з процесів творчої продуктивної діяльності. 87,1⁰/₀ докризового рівня капіталістичної промисловості досягнуті в умовах виятково високого недовантаження промислових підприємств, особливо у вирішних капіталістичних країнах. Середньомісячне навантаження сталеливарної промисловості в США, наприклад, хитається на протязі поточного 1935 року в межах 36 — 52⁰/₀ її виробничої потужності; вся промисловість Німеччини, що досягла 95,5⁰/₀ її докризового рівня, діяла протягом останнього року, з травня 1934 року по травень 1935 року, при 55 — 60⁰/₀ навантаження її підприємств. В цих умовах обсяг продуктивного прикладання науково-технічних сил все більше звужується. Паралельно з цим, в обставинах ростучих злиднів і культурної деградації мас, різко збузилися також і їх запити на продукцію інтелектуальної праці. Армія безробітних осіб інтелектуальної праці безперервно росте і нема нічого дивного чи загадкового в заявах буржуазної преси, які з'явилися в останні роки, про те, що в умовах сучасної економічної кризи перепродукція учителів, інженерів, лікарів і представників інших видів інтелектуальної праці такою ж мірою нерозумна і шкідлива для суспільного добробуту буржуазних країн, як і перепродукція бавовни, кофе чи чобіт.

Зрозуміло, що це зниження соціальної значущості інтелігенції не проходить без сліду для її свідомості, для широти охоплення і глибини розуміння нею класових конфліктів і боїв, що розгортаються на її очах. Що вище підносяться хвилі обурення народних мас капіталізмом, що частіше і скрізь пасивне незадоволення мас переходить в одверті виступи і повстання проти капіталізму, тим швидше радикалізується інтелігенція, тим сміливіше і рішучіше кидає вона своїх вчорашніх хазяїв і активно переходить на бік пролетаріату, який бореться.

Найрізномродніші соціальні шари стали жертвою жорстокого наступу фінансового капіталу на життєвий рівень і суспільне становище народних мас. І не зважаючи на це, капіталістичне виробництво все ще не вирвалося з міцних лап сучасної економічної кризи. Найбільші капітали скористувалися, зрозуміло, пайближчими результатами наступу на трудящі маси. 200 крупних промислових компаній США, наприклад, одержали в 1934 році 430 млн. доларів прибутку проти 100 млн. доларів, одержаних ними в 1932 році, і 172 млн. доларів, одержаних в 1926 році в період так званого промислового „проспериті“. Той же процес спостерігається і в фашистській Німеччині. Дрезденський банк, що зазнав в 1932 році 9,5 млн. марок збитку,

¹ НІРА — виданий Рузвельтом акт (закон) про національне промислове оздоровлення, а також створена ним „Національна адміністрація відбудови“.

одержав в 1933 році 11,6 млн. марок прибутку. Акціонерне товариство штучного шовку Бемберг, що закінчило 1932 рік із збитком 5,3 млн. марок, одержало 7 млн. марок прибутку в 1933 році. Крупп, що зазнав в 1932 році 15 млн. марок збитку, одержав 2 млн. марок прибутку в 1933 році. Проте, капіталістичне виробництво в цілому все ще далеко перебуває від докризового рівня, який в умовах загальної кризи капіталізму сам по собі став критичним пунктом руху капіталу.

Найгостріша смуга капіталістичного наступу на народні маси отже ще попереду. Прес експлуатації і ограбування мас буде загвинчуватися все лютіше і крутіше. Тимчасом вже тепер очевидно, що ніколи антагонізм між рухом капіталу і всім суспільним розвитком не досягав такого гранично чіткого вияву, ніколи класові антагонізми з такою гостротою і силою не роз'їдали капіталізм, ніколи зяюче і непрохідне провалля між інтересами наступаючого капіталу і інтересами експлуатованих ним народних мас не відчувалися цими масами з такою мукою, не усвідомлювалися ними так класово зріло, як в поточній фазі сучасної кризи. Відзначені вище багаторазові масові страйки, що мали місце майже у всіх капіталістичних країнах, масовий рух безробітних в Англії і США, повстання австрійського і іспанського пролетаріату в 1934 році, потужний антифашистський рух народних мас Франції, приєднання в ряді країн (Польща, Франція) селян до руху робітників — всі ці події, що розгорнулися на протязі останніх 7-ми і особливо останніх 2—3 років, наочно свідчать про те, що опір трудящих мас дальшому їх економічному ограбуванню капіталом переростає в потужний народний рух проти капіталізму в цілому. І, звичайно, надто гостро сама буржуазія відчуває цю суперечність між неможливістю для капіталізму не тільки припинити, але й не посилювати наступ на життєвий рівень мас, з одного боку, і ростучим опором мас, що загрожує самому існуванню капіталізму, з другого.

Саме ця суперечність нестримно штовхає буржуазію на шлях політичного обеззброєння і організаційного розгрому робітничого класу і його дрібнобуржуазних союзників; саме ця суперечність підстибує прагнення буржуазії до повної заміни демократичної форми її диктатури — формою відвертої терористичної фашистської диктатури формою, яка законодачує всі канали відкритого прояву політичної активності народних мас. Гітлерівський режим в Німеччині демонструє світові гранично розвинутий зразок конкретного прояву цієї форми буржуазної диктатури.

Таким чином дальше економічне поневолення трудящих мас буржуазія намагається забезпечити шляхом узурпації всіх політичних прав і організацій, завойованих трудящими на протязі багатьох десятиліть найжорстокішої класової боротьби. Ця ростуча тенденція до фашизації буржуазної диктатури має своїм джерелом ніяк не силу, а, навпаки, послаблення політичної моці буржуазії, дальше розхитування капіталістичної системи під натиском роздираючих її класових суперечностей. Цим проте не послаблюється небезпека політичного безправ'я, соціальної і культурної деградації, що впала на трудящі маси Італії, Польщі, Німеччини і нависла над трудящими масами всього капіталістичного світу.

Загострення класових антагонізмів всередині капіталістичних країн супроводжувалось за роки, що відділяють 7-й конгрес Комінтерну від 6-го, винятково напруженим і всебічним наростанням

дуже загострених міжнародних конфліктів, які загрожують людству новою світовою імперіалістичною війною. Економічні і політичні суперечності між основними імперіалістичними хижакками досягли того ступеня розпечення, при якому найменше загострення в найбільш ураженому їх вузлі здатне розв'язати всю сукупність сучасних імперіалістичних суперечностей світовою війною з усіма її жаками і струсами, які всім своїм тягарем упадуть на плечі народних мас.

На очах у всього людства італійський фашизм відкриває дорогу світовій імперіалістичній війні через ворота італо-абіссінської війни, чи точніше італо-англійського конфлікту. В зоні Тихоокеанського басейну японські мілітаристи загрожують людству кривавим маревом війни з Далекého Сходу. В самому центрі цивілізованої Європи німецький фашизм, користуючись крахом Версальської системи, з винятковим старанням намагається увіткнути бікфордів шнур світової війни в будь-який з найбільш уражених вузлів імперіалістичних суперечностей Європи. Нарешті, не дивлячись на дуже глибокі внутрішні суперечності, імперіалізм в цілому намагається війною розв'язати корінну і головну суперечність сучасної історії, суперечність між двома діаметрально протилежними і антагоністичними соціальними світами, між гниючим капіталізмом — джерелом величезних страждань народних мас, з одного боку, і ростучою, квітучою крайною соціалізмом — СРСР — джерелом сил, надій і певності пригнічених народів в їх перемозі над капіталізмом, з другого боку.

Такі на даному етапі світового суспільного розвитку основні вогнища і джерела розпалюваної імперіалістами нової світової війни. Проте, суспільна атмосфера, в якій імперіалізм готує і розв'язує останню, не так сприятлива порівнюючи з атмосферою підготовки війни 1914—1918 року. Народні маси війни не тільки не хочуть, але готові до активної боротьби проти неї, про що переконливо свідчить широкий антивоєнний рух мас у Франції, Англії і навіть у фашистській Італії. Саме цей активний опір мас в значній мірі зв'язував досі воєнну агресію імперіалістичних хижаків. І чим гостріше стає ця суперечність між мілітаристськими устремліннями буржуазії, з одного боку, і антивоєнними настроями мас, які гальмують її агресію і готові захищати СРСР, як свою соціалістичну батьківщину — з другого, тим активніше буржуазія форсує процес фашизації її диктатури, процес політичного придушення трудящих мас.

Так, в інтересах продовження свого панування буржуазія намагається закувати трудящих в кайдани політичного безправ'я, економічної кабали і культурного здиравання, посадити на ланцюг фашистського режиму і понад це звалити на них нову світову війну, яка прирікає на фізичне винищення найширші народні маси. Така ціна, якою людство змушується оплатити своє дальше поневолення капіталом.

Фашизм і війна — засоби, до яких фінансовий капітал вдається, як до панацеї від антагонізмів, що руйнують його соціально-економічну основу. Фашизм і війна — генеральний шлях капіталістичного наступу на пролетаріат і інші трудящі шари на сучасному етапі світової історії. І, оцінюючи соціально-економічні і політичні обставини поточного етапу класової боротьби світового пролетаріату, VII-й конгрес Комуністичного Інтернаціоналу орієнтує світовий революційний рух проти фашизму і проти війни, проти яких мусить бути скерований головний удар революційного наступу очоленого пролетаріатом народних мас.

Конгрес рішуче відкинув опортуністичні настанови: 1) на ніби неможливість перемоги фашизму в капіталістичних країнах з історично складеним і багатим традиціями робітничим рухом чи 2) на неминучість фашистської форми буржуазної диктатури для всіх країн через загальну кризу капіталізму, або, нарешті, 3) на неминучість автоматичного краху фашистської диктатури в країнах, де фашизм переміг, ніби через нерозв'язані антагонізми між реакційними верхами і масовою соціальною базою фашистської диктатури.

Помилковість першої настанови доведена жорсткими уроками тимчасової поразки, що її завдав фашизм німецькому пролетаріатові. Перемога фашизму в Німеччині кинула яскраве світло на тенденції до фашизації буржуазної диктатури, наявні в будьякій країні, незалежно від рівня розвитку соціальних відносин у ній. Небезпека фашизму нависла над народними масами всього капіталістичного світу.

Витою виявилась і друга фаталістична настанова. Безперечно, що в сучасних умовах буржуазія прагне, як це показано вище, до зміни демократичних форм своєї диктатури фашизмом. Але між намаганням і дійсністю — значна дистанція, якою буржуазія опановує лише там, де робітничий клас розколотий в наслідок зрадницької тактики соціал-демократичних вождів, де опір робітничого класу і широких мас трудящих не досить енергійний і всебічний і в наслідок цього відкидається політичним наступом буржуазії. І навпаки, там, де робітничий клас організовується на основі тактики єдиного фронту для боротьби проти фашизму, йому вдається в цій боротьбі повести за собою широкі маси інших трудящих і затримати наступ фашистської буржуазії. Приклади боротьби проти фашизму в Німеччині і у Франції переконливо аргументують цю позицію VII-го конгресу.

Безпідставна і третя фаталістична настанова щодо фашизму. Фашизм, зрозуміло, внутрішньо суперечливий і антагоністичний: будучи диктатурою фінансового капіталу, покликаний політично забезпечити і здійснити наступ останнього на трудящі маси, фашизм зовні виступає як ніби надкласовий політичний рух самих цих мас, спиритно маскований демагогічними лозунгами загальнонародської справедливості, боротьби за національні інтереси і національну гідність народу і т. ін.

Три роки існування гітлерівського режиму в Німеччині показали далі, що шлях здійснення фашистської диктатури посилено підточує його масові соціальні основи. Проте, величезною згубною помилкою було б припускати можливість автоматичного краху фашизму під натиском цих внутрішніх антагонізмів. Фашистська диктатура має досить велику матеріальну силу терористичного примусу і закабалення мас. В її руках державний апарат і насамперед армія, які в соціальних конфліктах і боях досі забезпечували (як це яскраво показали події 30 червня 1934 року в Німеччині і розгортання італійським фашизмом війни в Абіссинії тепер) перемогу фашизму. І всілякі фаталістичні настанови на автоматичний крах фашизму тільки демобілізували б і роззброювали б робітничий клас і народні маси перед лицем озвірілого фашизму. „Робітничий клас повинен уміти використати суперечності і конфлікти в таборі буржуазії, але він не повинен мати ілюзій ніби фашизм сам себе вичерпає. Фашизм не завалиться автоматично. Тільки революційна активність робітничого класу допоможе використати конфлікти, що неминуче виникають в таборі буржуазії, для підриву фашистської диктатури і її повалення“ (Г. Дімітров. Доповідь на VII конгресі КІ).

На гіркому досвіді фашистської диктатури в Німеччині широкі народні маси не тільки в Німеччині, але й цілого світу, вчать розпізнавати справжню суть фашизму, захвану за соціальною демагогією, яка маскує рух фашизму в інтересах збереження його *масової* соціальної бази. Сповнені гнівної рішучості, вони піднімаються проти фашистської диктатури в країнах, де фашизм переміг, і проти фашизації буржуазної диктатури в інших капіталістичних країнах. І завдання світового пролетаріату і насамперед його політичного авангарду, комуністичних партій, полягає саме в тому, щоб добитися повсюдності політичної організованості, згуртованості, послідовної цілеспрямованості і зрілості цього єдиного народного антифашистського руху, який тільки і здатний забезпечити перемогу над фашизмом. „Тільки єдина революційна боротьба робітничого класу, на чолі всіх трудящих, приведе до повалення фашистської диктатури“ (з резолюції на доповідь тов. Дімітрова).

Таку ж саму негативну позицію VII конгрес Комінтерну посів щодо фаталістичних настанов у питанні про війну. „Війна є неминучим супутником капіталістичного режиму“ (довідь т. Ерколі на VII конгресі КІ) і тому неможливо „усунути війни поки ще існує капіталістичний лад“ (з резолюції на доповідь т. Ерколі). Але однодушний виступ робітничого класу на чолі народних мас здатний утруднити чи навіть зірвати розв'язування війни. Саме тому комуністичні партії „прикладують і будуть прикладати всі зусилля, щоб запобігти війни. У випадку ж виникнення нової світової імперіалістичної війни, всупереч всім старанням робітничого класу запобігти її, комуністи будуть намагатися провести противників війни, організованих в боротьбі за мир, на боротьбу за перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську проти фашистських паліїв війни, проти буржуазії — за повалення капіталізму“ (з резолюції на доповідь т. Ерколі на VII конгресі КІ).

Таким чином не пасивне вичікування результатів капіталістичного наступу в ілюзорних і згубних розрахунках на його автоматичний крах, а дійова і бойова єдність робітничого класу на чолі єдиного бойового всенародного фронту революційного контрнastупу проти фашизму і війни — така накреслена VII конгресом Комінтерну велика магістраль революційної боротьби світового пролетаріату проти цих головних ворожих йому сил. Це тактичне орієнтування, прийняте VII конгресом Комінтерну, відповідає сучасним політико-економічним обставинам класової боротьби світового пролетаріату. Воно виношене і обгрунтоване всім історичним досвідом останнього з часу 6-го конгресу Комінтерну і за останні 3 роки, особливо у Франції, принесло вже плідотворчі результати.

Масовий єдиний антифашистський і антимілітаристський фронт охоплює природно найстрокатіше соціальне середовище, яке прийшло в рух проти фашизму і війни. Пліч-о-пліч з робітничим класом, який репрезентує найпослідовнішу революційну силу в єдиному народному фронті, боротьбу проти фашизму ведуть і будуть вести маси дрібної буржуазії, а також найбільш радикальні прошарки самої буржуазії. Такий строкатий соціальний перепліт єдиного народного фронту відбиває надзвичайну строкатість економічних і політичних інтересів його учасників і різні уявлення про межі розвитку єдиного народного фронту. Розворт боротьби проти фашизму і війни надасть більш рельєфних обрисів соціальному складові учасників єдиного народного фронту і глибині об'єднуючих їх інтересів. Дрібно-

буржуазні резерви пролетаріату об'єднуються навколо нього не тільки для боротьби проти фашизму і війни, але й для рішучого штурму капіталізму в цілому. Але це буде відбуватися тим справжніше і повніше, чим більш єдиним в складі єдиного народного фронту буде сам пролетаріат, чим відчутливіше і повніше буде його провідна роль в ньому. Саме тому VII конгрес Комінтерну вказує в своїх рішеннях, що комуністичні партії „*мусять добиватися створення широкого антифашистського народного фронту на базі пролетарського*“ (курсив наш — В. С.) єдиного фронту“ (з резолюції на доповідь т. Дімітрова), „*що здійснення єдиного фронту боротьби робітничого класу*“ (курсив наш — В. С.) *становить на теперішньому історичному етапі головне найближче завдання міжнародного робітничого руху*“ (там же).

Мова йде не про схематичне розміщення двох ізольованих, що йдуть одне за другим, завдань. Єдиний пролетарський і єдиний народний фронт будуть не тільки одночасно формуватися, але й переплітатися в перебігу боротьби проти фашизму і війни так само, як одночасно і переплітаючись падають удари фашизму і війни на трудящі маси. Конгрес з усією рішучістю попереджає, що схематичний розрив і протиставлення обох фронтів відбилося б згубно на всьому антифашистському і антимілітаристському рухові. Виходячи проте з соціальної неоднорідності єдиного народного фронту, конгрес в той же час підкреслює, що основною і отже провідною рушійною силою останнього є робітничий клас, клас єдино революційно-послідовний в боротьбі проти фашизму і війни, що ступінню внутрішньої згуртованості і організованості його рядів вирішним чином обумовлений успішний розвиток антифашистського і антимілітаристського руху в цілому.

З цієї обставини не випливає, зрозуміло, що умовою формування єдиного народного фронту чи навіть єдиного пролетарського фронту мусить безпосередньо висуватися боротьба за пролетарську революцію і пролетарську диктатуру. Ці корінні завдання пролетаріату, що відповідають рівню класової зрілості і боєздатності його авангарду, на перших ступенях боротьби проти фашизму і війни ще не усвідомлюються не тільки дрібною буржуазією, але й значною частиною самого робітничого класу; цим соціальним шарам, що сповнені готовості битися проти фашизму і війни, ще тільки доведеться в перебігу боротьби піднятися до цих більш високих і розвинутих форм класової боротьби пролетаріату. Цілком очевидно, що боротьба компартій за ідеологічне дозрівання мас на цій основі мусить систематично поширюватися і посилюватися. Але, „для того, щоб привести в рух *широкі*“ (курсив наш — В. С.) маси“ при наявному рівні їх класової зрілості „*треба висувати такі лозунги і форми боротьби, які впливають із життєвих потреб мас, з рівня їх боєздатності на даному етапі*“ (курсив наш — В. С.) розвитку. Не обмежуючись тільки закликати до боротьби за пролетарську диктатуру, комуністи повинні вказувати масам, *що їм робити сьогодні*, щоб захистити себе від капіталістичного грабежу і фашистського варварства“ (з резолюції VII конгресу КІ на доповідь т. Дімітрова).

Найширші маси робітничого класу всім ходом боротьби за останні роки підготовлені до об'єднання на основі боротьби проти наступу капіталу на їх життєвий рівень і суспільне становище, проти фашизму і проти війни. І саме захист цих „*безпосередніх економічних і політичних інтересів робітничого класу*... мусить бути *вихідним пунктом*“ (курсив наш — В. С.) і становити *головний зміст* (курсив

наш — В. С.) єдиного фронту робітників у всіх капіталістичних країнах“ (з резолюції VII конгресу КІ на доповідь т. Дімітрова). Приречена тривалою економічною кризою на економічний розпад і виродження дрібна буржуазія, вибита з колії нормальної творчої діяльності інтелігенція, виросла за післявоєнний період нове покоління трудящих, позбавлене в капіталістичних країнах перспектив здорового соціального застосування і формування — всі ці соціальні шари подають свій рахунок гниючому капіталізму. Все активніше і повсюдніше вони вступають у відкритий бій проти фашизму і проти війни. І завдання робітничого класу і насамперед компартій всіляко підтримати боротьбу цих соціальних шарів проти грабіжницьких економічних заходів буржуазії, підготовки війни, узурпації їх політичних прав, соціальної і культурної реакції і таким чином на основі цих відчутних вимог самих мас розгорнати масовий єдиний народний фронт революційної боротьби проти найлютіших ворогів робітничого класу, проти фашизму і війни.

Конкретні лозунги, навколо яких буде розгорнутися боротьба антифашистського і антимілітаристського руху, будуть обумовлюватися конкретними обставинами і конкретним змістом класової боротьби у відповідних капіталістичних країнах. Проте, скрізь і у всіх випадках основою єдності дій робітничого класу чи приведених в рух народних мас повинна бути *класова боротьба*, але ніяк не класове співробітництво з буржуазією. Непримиренна класова боротьба з останньою і тільки вона буде, як і досі, рельєфно відрізняти справді революційну більшовицьку організацію антифашистської і антимілітаристської боротьби мас від соціал-реформізму, що зав'яз по вуха в зрадництві робітничого класу.

Що ширше розмах революційної бойової єдності робітничого класу і народних мас, тим актуальніше стоїть проблема організаційного зміцнення єдиного робітничого і єдиного народного фронту. Перед лицем жорстокого капіталістичного наступу і в умовах розгрому економічних організацій робітничого класу в одних і узурпації їх прав в інших буржуазних країнах неминуче потрібно стає боротьба „за відновлення єдності профспілок в кожній країні і в міжнародному масштабі за єдині *класові профспілки, як одну з вагомівших опор* робітничого класу проти наступу капіталу і фашизму“ (з резолюції VII конгресу КІ на доповідь т. Дімітрова. Курсив наш — В. С.). Основою цього об'єднання повинна бути, зрозуміло, класова боротьба, а конкретні лозунги безпосередньо відчутними і прийнятними не тільки для авангарду робітничого класу, але й для його найбільш відсталих шарів. Цими лозунгами повинні бути вищенаведені вимоги, на основі яких мусять розгорнутися єдиний пролетарський фронт, поперше, і „забезпечення профспілкової демократії“ (там же), по-друге. Друга вимога підказана всім досвідом профруху в капіталістичних країнах за останні роки. Реакційний провід реформістських профспілок нестримно цькував і виганяв з профспілок революційно настроєних робітників і особливо комуністів, піддаючи їх в ряді країн (Англія, США, Голландія) дії чорних циркулярів, що ганьблять робітничий рух. В цих умовах здійснення профспілкової демократії набрав силу потужної зброї в боротьбі за класову суть і справжню класову боротьбу об'єднаних профспілок.

Відтворення на основі класової боротьби організаційної єдності профруху незмірно зміцнить і єдиний народний фронт. Проте, і останній буде успішно розвиватися лише в міру того, як в перебігу

боротьби будуть знайдені і здійснені відповідні його завданням організаційні форми. Яке багатство форм і шляхів організаційного зміцнення єдиного народного фронту здатна висунути правильно організована практика останнього показує багатий досвід французької компартії, яка домоглася об'єднання в антифашистських і антимілітаристських організаціях Франції, що перебувають під її впливом, понад півтора мільйони трудящих — дорослих, молоді, жінок, інтелігенції, колишніх учасників війни.

Конкретні організаційні форми єдиного народного фронту будуть в кожній країні підказані і висунуті практикою його здійснення. Але які б не були конкретні форми організації єдиного народного фронту в окремих країнах — скрізь саме його організаційне оформлення спроможне забезпечити міцні успіхи масового антифашистського і антимілітаристського руху; саме вони здатні підготувати і просунути цей рух від часткових, тимчасових і найпростіших форм спільних дій мас — демонстрації, мітинги тощо — до більш розвинених форм класової боротьби пролетаріату, до боротьби за його корінні інтереси.

В міру успішного здійснення єдиного фронту, центр його зусиль і цілеспрямованості повинен буде переміщатися компартіями від боротьби за часткові вимоги мас на боротьбу за „корінні революційні лозунги... скеровані до ще більшого розхитування економічної і політичної влади буржуазії і збільшення сил робітничого класу, до ізоляції угодівських партій, і що підводять робітничі маси щільно до революційного захоплення влади“ (з резолюції VII конгресу КІ на доповідь т. Дімітрова). Кінцевим результатом цього етапу антифашистського і антимілітаристського руху буде, зрозуміло, не відбивання окремих атак фашизму на економічне і суспільне становище трудящих мас, а повалення фашизму в цілому і до того не тільки в країнах, де режим фашистської диктатури встановився вже, але і в країнах з демократичною формою буржуазної диктатури, яка всіляко зриває боротьбу мас проти фашизму, полегшуючи тим самим його зміцнення і перемогу.

При наявності сприятливої політичної ситуації наступником поваленої буржуазної диктатури в окремих країнах буде радянський уряд, що складається „на основі урядового блоку комуністичної партії з певною партією (чи її лівим крилом), яка бере участь в революції“ (з доповіді т. Дімітрова на VII конгресі КІ). Такий уряд буде стосовно до конкретних умов відповідної країни розвивати рух мас в основному шляхами великої Жовтневої Революції в Росії.

В більшості країн проте наступником буржуазної диктатури може бути уряд, що склався на базі масового антифашистського і антимілітаристського руху, безпосередньо ще не розвинутого до рівня боротьби за пролетарську революцію і пролетарську диктатуру. Виникнення такого уряду буде можливе і доцільне, як вказує VII конгрес КІ, лише в певних політичних обставинах — в обставинах розхитаності і паралізації державної машини буржуазної диктатури і нездатності останньої протистояти ні потужному і наростаючому антифашистському і антимілітаристському рухові мас, ні створенню уряду на базі цього руху. Це, поперше, і, подруге, в обставинах, коли маси і організації єдиного фронту сповнені готовості, разом з комуністами, самовіддано і нещадно битися проти фашизму і всіх видів реакції, „але ще не готові підвестися на боротьбу за радянську владу“ (з резолюції VII конгресу КІ на доповідь т. Дімітрова).

Мова йде, таким чином, про уряд, який, при відповідних політичних умовах, може виникнути на основі єдиного бойового фронту трудящих ще до здійснення безпосередньої пролетарської революції. Цілком очевидно, що такий уряд не буде отже урядом пролетарської диктатури. Маючи своїм джерелом боротьбу мас проти економічної кабали і політичної задухи, звалених на них фашизмом і війною, уряд єдиного фронту виступить на арену класових битв насамперед, як *„уряд боротьби проти фашизму і реакції“* (з доповіді т. Дімітрова). Його програмою буде сукупність вимог, внесених на вершині бурхливого розвитку єдиного фронту трудящих. Як свій вихідний політичний крок, він повинен буде обезголовити і розгромити фашистський рух і його організації і одночасно цілком відновити і поширити обсяг і глибину політичного руху робітничого класу і його дрібнобуржуазних союзників і „ніяк не обмежувати діяльності комуністичної партії“ (резолуція VII конгресу КІ на доповідь т. Дімітрова)—справжнього ідеолога, організатора і натхненника успішного розвитку єдиного фронту трудящих мас проти війни і фашизму. Першим економічним актом, що реально полегшує економічне становище мас, уряд єдиного фронту повинен буде забезпечити дійсне послаблення для трудящих тягару кризи і стати до дійсного перекладення його руйнуючих наслідків на плечі буржуазії. В інтересах виключення можливості реставрації буржуазної диктатури за допомогою зброї, уряд єдиного фронту повинен буде вже в момент свого утворення роззброїти і розгромити фашистські озброєні банди і одночасно озброїти пролетаріат і інших учасників антифашистського і антимілітаристського руху. З цією ж метою він повинен буде здійснити розпуск поліції і заміну її озброєною робітничою міліцією. Він повинен буде далі вигнати фашистські і реакційні елементи з армії, демократизувати її командний склад і таким шляхом перетворити армію з підпори реакції в потужну і надійну зброю єдиного народного фронту в боротьбі проти реакції, проти фашизму і проти війни.

Зрозуміло, що під впливом найширших мас трудящих, які утворюють масову соціальну базу єдиного народного фронту, піднесених на такий високий ступінь антифашистського і антимілітаристського руху, цей уряд буде просуватися по шляху сміливого здійснення більш розвинутих і корінних демократичних вимог мас: контроль над виробництвом, банками, шляхами зв'язку і сполучень, конфіскація поміщицьких земель на користь селянства тощо; і не тільки вимагати, але і аргументувати свої вимоги революційною практикою. І в міру здійснення цих вимог програма уряду єдиного фронту в своєму вихідному пункті скерована тільки проти реакції, фашизму і війни, буде систематично радикалізуватися, стаючи програмою революційно-демократичних вимог мас, спрямованих проти капіталізму в цілому.

Таким чином в ході свого розвитку уряд єдиного фронту, підштовхуваний наростаючими революційними вимогами мас, буде підводити антифашистський рух безпосередньо до пролетарської революції. Він отже буде безпосереднім історичним попередником пролетарської диктатури, не залишаючи між собою і останньою ніякого місця для проміжних форм революційного уряду.

І оскільки програма уряду єдиного фронту відбиває насущні інтереси пролетаріату і зрештою пов'язана з його корінними революційними інтересами, остільки комуністи повинні будуть такий уряд всіляко підтримувати і політично скеровувати, незалежно від того, чи буде

в наявних умовах моменту політично практично доцільно увійти в такий уряд чи ні.

Само собою зрозуміло, що здійснення цієї програми уряду єдиного фронту зустрінє скажений опір поваленої буржуазії. І чим революційно-послідовніше уряд єдиного фронту буде практично розгортати програму розгрому фашизму, програму зруйнування політичної, економічної і воєнної моці буржуазії і на цій основі множити і зміцнювати сили революції, тим одчайдушніше і упертіше буде буржуазія зосереджувати проти уряду єдиного фронту всю силу свого політичного досвіду і своїх матеріальних ресурсів. Але тим енергійніше і всебічніше будуть розв'язуватися революційні конфлікти, тим інтенсивніше і глибше буде протікати процес революційного дозрівання мас, тим швидше і ефективніше буде відбуватися переростання антифашистського і антимілітаристського руху мас в рух мас проти капіталізму в цілому; тим непереможніше цей рух буде переростати в пролетарську революцію, в боротьбу за пролетарську диктатуру, яка тільки і здатна буде історично закріпити і розвинути перемоги єдиного фронту трудящих.

Так рух проти фашизму і війни неминуче внутрішньо зв'язаний з боротьбою за пролетарську диктатуру; так розвиток боротьби за часткові і безпосередні вимоги пролетаріату діалектично пов'язується з його боротьбою за революційне розв'язання його корінних суперечностей з буржуазією.

Вирішною умовою для досягнення такого розмаху і такої глибини розвитку єдиного фронту є насамперед і головним чином наявність стійкого і революційно послідовного політичного проводу світовим робітничим рухом. Єдність дій робітничого класу надзвичайно посилює його позиції в боротьбі проти капіталу. Тимчасом весь історичний досвід класової боротьби пролетаріату в післявоєнний період і в останні 3—4 роки особливо показує, що єдність дій робітничого класу навіть там, де вона спиралася на єдиний профрух, не приносила успіхів, коли вона не очолювалась політичним керівництвом комуністичних партій. В ряді вирішних битв з капіталом: в Німеччині, в Іспанії, в Австрії — пролетаріат зазнав поразки насамперед тому, що в наслідок реакційної, буржуазної політики соціал-демократії, він виявився політично розколотим і в переважній своїй більшості довірив свій рух в капіталістичних країнах проводові другого Інтернаціоналу, що його зрадив.

В обставинах швидкого, що відбувається тепер, дозрівання революційної кризи в капіталістичних країнах, розкол робітничого класу є винятково великою перешкодою в класовій боротьбі пролетаріату. І проблема створення єдиного послідовно революційного політичного проводу останнім перетворюється в найактуальнішу проблему сучасного етапу світового робітничого руху. Що швидше, на основі революційної боротьби пролетаріату, буде відновлена його політична єдність, тим інтенсивніше, всебічніше і глибше будуть рости і міцніти сили пролетарської революції, тим ефективніше буде здійснюватися провідна роль робітничого класу щодо його дрібнобуржуазних резервів, тим енергійніше буде розгортатися боротьба за пролетарську революцію і пролетарську диктатуру.

Організаційною формою політичної єдності пролетаріату VII конгрес Комінтерну вважає утворення „в кожній країні *єдиної масової політичної партії робітничого класу*“ (резолуція VII конгресу КІ на доповідь т. Дімітрова). При цьому мова йде не про утворення третьої

партії поряд з існуючими в робітничому класі комуністичною і соціал-демократичною партіями. Такі спроби не тільки не усунули б, але навпаки ще більше ускладнили б політичний розкол в робітничому класі. З утворенням такої третьої партії робітничий клас був би політично ще більше роздрібнений і послаблений і змушений був би згодом, в інтересах встановлення єдиного політичного проводу його рухом, добиватися ще складнішого об'єднання не двох, а трьох партій. Саме тому VII конгрес Комінтерну оголосив найрішучішу боротьбу проти спроб зтягти робітничий клас на шлях створення третьої партії, як проти політичного шантажу, що може підірвати політичні сили робітничого класу і надто утруднити формування єдиного політичного проводу його класовою боротьбою.

Політична єдність мусить бути досягнута на основі об'єднання двох історично вже складених в робітничому класі масових політичних партій: комуністичної і соціал-демократичної. Така настанова цілком відповідає прагненням не тільки комуністів, але й основної маси соціал-демократичних робітників, що швидко революціонізуються. Ніколи ще соціал-демократія не переживала так прогресуючої і невиліковної кризи; ніколи ще розчарування в соціал-демократизмі і потяг до комунізму не тільки з боку соціал-демократичних низів, але й значної частини провідних кадрів, а також ряду партійних організацій II Інтернаціоналу, не були такі великі, як на сучасному етапі класової боротьби світового пролетаріату. Особливо гостро і широко ці процеси розгорнулись під впливом перемоги фашизму в Німеччині, що довершила політичне банкрутство провідної секції II Інтернаціоналу — німецької соціал-демократії, поперше, і, подруге, під впливом двох факторів, що відбивають торжество більшовизму в світовому робітничому рухові — під могутнім впливом остаточної перемоги соціалізму в СРСР і широко розвиненого французькою компартією антифашистського і антиімлітаристського руху у Франції.

Як політичну і організаційну основу єдиної масової революційної політичної партії пролетаріату, VII конгрес Комінтерну висунув 5 умов, які забезпечують за цією партією роль справжнього політичного і бойового провідного центру робітничого класу в його революційній боротьбі за пролетарську диктатуру. Насамперед своєю провідною метою ця партія повинна визнати необхідність *„революційного повалення панування буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату в формі рад“* (з резолюції VII конгресу КІ на доповідь т. Дімітрова), у формі виправданій досвідом Великого Жовтня. Цією провідною метою обумовлюється і вимога *„повної незалежності від буржуазії і повного розриву блоку соціал-демократії з буржуазією“* (там же). Єдина політична партія пролетаріату повинна вже в момент свого виникнення виступити як партія класової боротьби, але не класового співробітництва з буржуазією. Тією ж провідною метою визначена і третя вимога *„відмовлення від підтримки своєї буржуазії в імперіалістичній війні“* (там же). Безумовне виконання цієї вимоги повинно забезпечити здатність цієї партії керувати боротьбою робітничого класу і його дрібнобуржуазних резервів за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

Як організаційну основу єдиної масової політичної партії пролетаріату, VII конгрес Комінтерну висунув демократичний централізм. Весь досвід світового робітничого руху в післявоєнний період показав, що тільки партія, побудована *„на основі демократичного*

централізму, який забезпечує єдність волі і дій, і перевіреного на досвіді російських більшовиків" (там же), здатна до оперативного про-воду класовими боями пролетаріату і до керівництва пролетарською революцією.

Нарешті, як вирішну передумову об'єднання обох партій в єдину політичну партію робітничого класу, висунуто вимогу „*попереднього* (там же — курсив наш В. С.) здійснення *єдності дій*“ останнього. Досягнення політичної єдності, що можливе лише на основі гранично чітких і закінчених принципіальних настанов про корінні цілі класової боротьби пролетаріату — процес складний і тривалий. Тимчасом встановлення єдності дій можливе, як вже показано вище, ще до створення політичної єдності, на основі класової боротьби за безпосередні, але ще не корінні інтереси робітничого класу. Спроба попередити і обумовити єдність дій досягненням політичної єдності (як цього добивається в останній час реакційна частина II Інтернаціоналу) розбрехала б робітничий клас і видала б його з головою на роздертя наступаючого капіталу. Навпаки, єдність дій, як передумова до створення політичної єдності, не тільки посилює пролетаріат в його поточній боротьбі з буржуазією, але й забезпечує, поперше, вироблення в практичній боротьбі проти класового ворога „єдності поглядів про основні шляхи і цілі боротьби пролетаріату“ (з доповіді т. Дімітрова на VII конгресі КІ) і, подруге, перевірку практикою боротьби міцності розриву керівників соціал-демократичних організацій з реформізмом і їх готовості до послідовно революційної боротьби за повалення капіталізму і за пролетарську диктатуру.

Разом всі ці умови є мінімум умов, поза якими неможливо ні довершити організаційний розгром соціал-демократизму, ні створити єдиний революційно-послідовний політичний провід світовим пролетаріатом. Мова йде про створення не такої партії, як, наприклад, робітничо-фермерська партія США, що є тільки специфічна організаційна форма єдиного народного фронту стосовно до конкретних співвідносин класових сил в США. Перед такою партією не ставиться ніяких інших умов, крім вимоги „бути антифашистською і не... бути антикомуністичною партією“ (з доповіді тов. Дімітрова на VII конгресі КІ). У відміну від цього і в пряму протилежність партіям II Інтернаціоналу, єдина масова політична партія робітничого класу мусить мати чітко викристалізовану програму боротьби за повалення капіталізму і встановлення пролетарської диктатури; вона повинна далі спиратися на організаційні основи, які забезпечують її роль політичного вождя всього пролетаріату в цілому і його союзників, як на підступах до пролетарської революції, так і в процесі її здійснення і переможного завершення.

Такі основні рішення VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу, що освітлюють світовому пролетаріатові і народним масам всю перспективу класової боротьби, що тепер розгортається, які озброюють їх на боротьбу не тільки за поточні економічні і політичні інтереси, але й за повне їх визволення від пут капіталізму. Революційна криза інтенсивно назриває. Маса все енергійніше і повсюдніше піднімається на відкриті бої з капіталом. І „*тільки від сили і впливу комуністичних партій в широких масах пролетаріату, від енергії і самовідданності комуністів залежить перетворення назриваючої політичної кризи в переможну пролетарську революцію*“ (з резолюції VII конгресу на звіт ВККІ).

За минуле з часу VI-го конгресу семиліття компартії капіталістичних країн ідеологічно і організаційно зміцніли. З пропагандистських груп і гуртків компартії перетворилися в масові політичні партії, що очолювали класові бої пролетаріату. Обстріляні в боях компартії і Комінтерн в цілому досягли повної політичної консолідації своїх лав на основі непримиренної боротьби на два фронти і вигнання закорепілих опортуністів як правих, так і псевдолівого толку. За цей же період компартіям вдалося організаційно обґрунтуватися на підприємствах і кількісно зрости. Кількісний склад компартій капіталістичних країн і колоніального Сходу визначається до VII конгресу в 758.500 чоловік проти 445.300 до VI-го конгресу і, отже, за минуле семиліття майже вдвічі зріс.

Завдання компартій капіталістичних країн і колоніального Сходу в наступний період — використати накопичений ними досвід боротьби, поперше, для все більш всебічного вкорінення в маси пролетаріату і основних його резервів і охоплення їх своїм щоденним впливом. Вмілою і успішною боротьбою за безпосередні запити і потреби мас компартії повинні накопичувати і зміцнювати їх довір'я до себе, як до вождя і керівника їх класової боротьби, і, подруге, для перетворення у впливову політичну силу в країні, політичну силу, кожний рух якої ефективно розхитував би буржуазну диктатуру.

Компартії повинні далі уміло поставленою агітацією і пропагандою поширити ухвали VII конгресу Комінтерну серед найширших народних мас, зробивши ці ухвали здобутком останніх і насамперед робітничого класу.

Лише при цих умовах, при безперервно ростучих зв'язках, які зміцнюються, між компартією і трудящими масами, з одного боку, і зростом політичного впливу компартії, як вирішного фактору революційної боротьби в країні, з другого, вони — компартії будуть на висоті завдань сучасної смуги історичного розвитку.

Зрозуміло, компартії мають зробити складний і звивистий шлях боротьби. Події розгортаються з калейдоскопічною швидкістю. „Світове становище стало надто напруженим. Кожний день може поставити нас перед великими революційними подіями, перед необхідністю очолити рух мільйонних мас за своє визволення“ (В. Пік — звіт ВККІ VII конгресові КІ). В цих обставинах компартії повинні виробити в собі уміння швидкого і гнучкого маневрування, своєчасного висування і зміни лозунгів боротьби, своєчасного переходу від нижчих етапів боротьби до вищих і розвінчевіших. І при всьому цьому, як вирішну умову, компартії повинні безумовно зберігати непорушність своїх принципіальних більшовицьких основ. Тому VII конгрес Комінтерну закликав компартії до посилення пильності і до непримиренної боротьби з можливими відхиленнями від прийнятих конгресом стратегічних і тактичних настанов. Компартії повинні зосередити вогонь проти сектантських течій все ще сильних в окремих компартіях, і які загрожують ізоляцією компартій від руху мас до єдиного фронту, що бурхливо розгортається, і в той же час не послаблювати боротьби з небезпекою правого опортунізму, яка „при широкому застосуванні тактики єдиного фронту... буде наростати“ (з резолюції на доповідь т. Дімітрова на VII конгресі КІ), загрожуючи скоченням на позиції соціал-реформізму.

Сучасний етап класової боротьби світового пролетаріату поставив Комуністичний Інтернаціонал перед величезними історичними завданнями. Від успішного їх розв'язання залежать судьби не тільки

робітничого класу, але і всього людства, над яким нависли грозіві хмар фашизму і знищувальної війни. Але Комуністичний Інтернаціонал за ці роки ідейно-політично і організаційно виріс і зміцнів і вже тепер сприймається всім трудящим світом, як надійна опора і керівник в його великій визвольній боротьбі з капіталом. Навколо Комінтерну, як навколо випробуваного вождя, збираються незліченні легіони людства, яке настраждалося, щоб під його прапорами змести з лиця землі капіталізм і відкрити сучасній історії шляхи вільного соціалістичного розвитку. Весь історичний досвід Комуністичного Інтернаціоналу, очоленого вождем світового пролетаріату товаришем Сталіним і керманичем Комінтерну т. Дімітровим, дає трудящим земної кулі непохитну певність в тому, що в назріваючих революційних бурях Комуністичний Інтернаціонал цю свою історичну місію виконає.

А. САРАДЖЕВ

Енгельс і матеріалістична діалектика як філософська наука

I.

Головний недолік усієї філософської діяльності Плеханова Ленін бачив у тому, що Плеханов не зупинився на розкритті діалектики як філософської науки, не займався діалектикою, як самостійною наукою, а розглядав діалектику постійно в її прикладній формі. З цим основним положенням пов'язані всі зауваження Леніна щодо помилок Плеханова. Якщо діалектика не становить собою окремої філософської науки, то її вивчення зводиться до суми прикладів, як це робив Плеханов. Тут лежить корінь істотної помилки Плеханова, бо він тим самим недобачив тотожності діалектики, логіки і теорії пізнання. Оскільки Плеханов визнавав теорію пізнання, він зводив її до психології пізнання. За межами цього він оцінював теорію пізнання як схоластику. Відомо також, що Плеханов ввів формальну логіку в діалектику, як складову частину останньої. Плеханов несе величезну частину тієї відповідальності, яку поклав Ленін на марксистів ХХ віку, що не зрозуміли і не оцінили філософської суті „Капіталу“ Маркса. Метафізична критика ідеалізму, яку практикував Плеханов, визначалася, як показав на численних прикладах Ленін, його нерозумінням збіжності логіки, теорії пізнання і діалектики. Саме виходячи з положення, що діалектика і є теорія пізнання марксизму, Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін розглядали діалектику, як підсумок усього розвитку людського пізнання. Інакше важко було б зрозуміти, чому філософія в запеклій багатовіковій боротьбі, виношуючи основне своє питання про відношення мислення до буття, не стала звичайним тупцюванням на місці, що хотів бачити в філософії у свій час Кант.

Геніальність Маркса і Енгельса Ленін бачив саме в тому, що на протязі більш ніж півсторіччя вони розвивали матеріалізм, викривали усякі намагання, під виглядом схоластичної гри в нові назви філософських систем, змазати боротьбу двох основних напрямків в філософії, боротьбу, що виявляла історичний розвиток розв'язання основного питання філософії.

В „Матеріалізмі і емпіріокритицизмі“ Ленін продовжує справу Маркса і Енгельса. Цілком не випадково, що Плеханов, при всій своїй величезній ерудиції, не зрозумів нових революційних зрушень в галузі природознавства, зв'язку „фізичного ідеалізму“ і махізму з кризою природознавства; він ніколи не наслідювався щільно підійти до узагальнення найбільших досягнень сучасного природознавства. А тим часом революція в природознавстві вимагала перегляду форми матеріалізму, вона була одним з елементів, які рухають

вперед матеріалістичну філософію. Розвиток філософії, як науки, полягав в діалектичній обробці історії людської думки, науки, техніки.

Ленін вимагав суворого розрізнення між логікою, як філософською наукою, і всякою наукою, як прикладною логікою. Таксамо він вимагав суворого розрізнення між філософією і науками, що займаються людською свідомістю, наприклад, психологією. В контексті „Логіки Гегеля“, складеному Леніним, ми читаємо: „Не психологія, не феноменологія духу, а логіка = питання про істину“¹.

Як наука, що розглядає питання про істину, теорія пізнання займається не тільки описом форм мислення і історичним описом явища мислення, але й питанням про відповідність людського мислення істині, справжньому буттю, тобто квінт-есенцією, результатами і підсумками історії. „Саме в такому розумінні,— говорить Ленін,— логіка збігається з теорією пізнання“. Це ж завдання філософської науки визначив Енгельс в „Діалектиці природи“ зовсім так, як і Ленін: „Діалектична думка... передбачає дослідження природи самого поняття“². Таким чином філософія є окрема наука тому, що вона є теорія пізнання. Тільки тоді філософія відрізняється, відокремлюється від інших наук, тільки тоді вона знаходить свій предмет і перестає вдиратися в чужу галузь. Одночасно вона оберігає себе від перетворення на суму прикладів і має можливість розгорнути свій зміст, як наука про закони пізнання і об'єктивного світу.

В „Матеріалізмі і емпіріокритицизмі“ Ленін напрочуд викінчено обгрунтував це положення на базі усієї сучасної наукової думки і людської практики, розвиваючи вчення Маркса і Енгельса. Нерозуміння філософії як науки, яке Ленін характеризував, як невміння розглядати діалектично пізнання, як відображення, б'є по пролетаріату, що знайшов у філософії марксизму величезне духовне знаряддя, яке звільняє його від рабства. „Філософія Маркса... дала людству великі знаряддя пізнання,— говорить Ленін,— а робітничому класові зокрема“³.

Матеріалістична діалектика, як теорія пізнання, стала на шлях історичного розгляду, вивчення і узагальнення— походження і розвитку людського пізнання, його переходу від незнання до пізнання. Тільки на її основі стало можливим критичне сприймання усіх галузей людського пізнання, що розкривають у своєму розвитку безконечний світ, тільки на її основі стала можливою критична розробка усієї політичної економії, історії, природознавства, філософії, політики і тактики робітничого класу. Це найбільше цікавило і вчителів марксизму, в це вони вносили найбільш істотне і найбільш нове, роблячи „геніальний крок вперед в історії революційної думки“⁴.

Таким чином тільки разом з самовизначенням філософії, як науки про діалектичне мислення, стало можливим справжнє, послідовно критичне, матеріалістичне, діалектичне наукове мислення в різних галузях науки.

Ще одне важливе положення пов'язане з питанням про діалектику, як філософську науку: уперше разом з марксизмом людському розуму, людському пізнанню було дане те важливе місце в бутті людського суспільства, яке воно повинно займати по праву.

„Квіт привнжує знання,— писав Ленін,— щоб очистити місце вірі: Гегель підносить знання, запевняючи, що знання є знання бога. Матеріаліст підно-

¹ В. І. Ленін, „Філософські зошити“, стор. 170.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XIV, стор. 430.

³ В. І. Ленін, „Маркс-Енгельс-марксизм“, стор. 68.

⁴ Там же, стор. 59.

силь знання матерії, природи, відсилаючи бога і філософську наволюч, що його захищає, до помряння¹”.

Підкресливши у Канта і у Гегеля їх буржуазно-обмежений підхід до людського мислення, Ленін справді підніс значення знання, як знання природи. Можливо ніколи і ніде в історії людства ніхто не ставився з такою повагою і пафосом до людського мислення, ставився з безмежною бережністю до його досягнень, як вчителі марксизму. Ленін писав про „живе дерево, живого, плодотворчого, справжнього, могутнього, всесильного, об'єктивного, абсолютного людського пізнання“.² Підносячи на незмірно-нечувану в історії людства височину значення людей, цінність людей, кадрів, товариш Сталін давав таку ж високу оцінку свідомості будівника безкласового суспільства:

„... теорія може перетворитися у величезну силу робітничого руху,— писав товариш Сталін,— якщо вона складається в нерозривному зв'язку з революційною практикою, бо вона, і тільки вона, може дати рухові впевненість, силу орієнтування і розуміння внутрішнього зв'язку навколишніх подій, бо вона, і тільки вона, може допомогти практиці зрозуміти не тільки те, як і куди рухаються класи в сучасному, але й те, як і куди мусять рушити вони в найближчому майбутньому“³.

Значення цих слів яскраво видно, якщо, з одного боку, оглянутися на ту мерзенну боротьбу, яку веде фашизм проти культури з криком „Геть інтелект!“, з другого боку, якщо простежити щоразу більш величні перемоги справді розумної організації суспільства на основах соціалізму і знищення класів. Сила розуму, його творчість, дійовість розуміється ленінізмом не в дусі ідеалістичного схилення перед абстрактним, відірваним від життя обоготвореним людським мисленням. Ця сила є вияв революційної моці пролетаріату, єдиного класу, який є спадкоємцем досягнень людської культури, вона заснована на його боротьбі і перемогах. Порівнюючи буржуазне схилення перед обмеженим інтересами буржуазії розумом, Ленін писав таке про розум революційних мас:

„... коли історія людства посувається вперед з швидкістю локомотива — це „вихор“, „потік“, „зникнення“ усіх „принципів і ідей“. Коли історія рухається з швидкістю воза — це сам розум і сама планомірність. Коли народні маси самі з усією своєю дійовою примитивністю, простою, грубуватою рішучістю починають творити історію, втілювати в життя прямо й негайно „принципи й теорії“ — тоді буржуа відчуває страх і кричить, що „розум відступає на задній план“ (чи не навпаки, о герої міщанства? Чи не виступає в історії саме в такі моменти розум мас, а не розум окремих осіб? Чи не стає саме тоді масовий розум живою, дійовою, а не кабінетною силою?). Коли безпосередній рух мас переможено розстрілами, езекуціями, биттям, безробіттям і голодуванням, коли вилізають з щілин блошиці, утримуваної на Дубасівські гроші, професорської науки і починають вершити діла за народ від імені мас, продаючи і зраджуючи їх інтереси купкам привілейованих, — тоді лицарям міщанства здається, що наступила епоха заспокоєного і спокійного прогресу, „паступила черга думки і розуму“⁴.

¹ Ленін, „Філософські зошити“, стор. 166.

² Ленін, там же, стор. 328.

³ Сталін, „Питання ленінізму“, вид. X, стор. 15.

⁴ Ленін, Твори, т. XXV, стор. 446

Але розум десятків мільйонів творців,— писав в іншому місці Ленін,— створює щось більш високе, ніж найвище і найгеніальніше передбачення.

Виявом цього розуму має є соціалістичний план.

„Наша плановість,— писала „Правда“,— величезна перемога людського розуму, свідомої дії над темними і сліпими силами суспільної стихії. Багато тисяч років людина була іграшкою цієї стихії. Уперше в історії робітничий клас підкорив собі закони суспільного розвитку і, встановивши свою диктатуру, став їх господарем“¹.

Тепер, як ніколи в історії людства, можна оцінити все велике теоретичне і практичне значення ленінської боротьби за чистоту марксистської теорії пізнання, за її розвиток і конкретизацію. Матеріалістична діалектика— філософська, вирішна основа монолітної будови марксизму-ленінізму, і його теорія пізнання. Тому в сислей і приступній мільйонам трудящих формі Ленін, визначаючи заслуги Маркса і Енгельса, говорить:

„В небагатьох словах заслуги Маркса і Енгельса перед робітничим класом можна висловити так: вони навчили робітничий клас самопізнанню і самоусвідомленню, і на місце мрії поставили науку“².

5 серпня 1935 року минуло 40 років з дня смерті Енгельса, який поклав разом з Марксом основу світоглядові пролетаріату, перетворив філософію на послідовну і критичну по духу науку. Маркс і Енгельс тим самим поклали кінець всій старій філософії, від якої вони врятували її найбільші досягнення, насамперед свідому діалектику.

Цей кінець старої філософії був сформульований Енгельсом в „Людвігові Фейербаху“ з граничною чіткістю постановки основного питання всякої, особливо новішої, філософії. Важливіше питання усієї філософії, яке визначає її зміст і розвиток, її закони й специфіку— питання про відношення мислення до буття, духа до природи, викрите і сформульоване марксизмом, як підсумок вивчення всієї історії філософії. Свідомою, науковою постановкою цього питання марксизм, з одного боку, відокремив себе від усієї попередньої філософії, з другого боку, показав в ньому перехід від попередньої філософії до того, що не є вже власне філософією— до діалектичного матеріалізму.

„Найважливіше питання всієї філософії, питання про відношення мислення до буття, духа до природи коревиться,— писав Енгельс,— отже не в меншій мірі, ніж усяка релігія, в обмежених і неосвічених уявленнях дикуна. Але воно могло бути з усією різкістю поставлене, могло набути всього свого значення лише після того, як європейське людство пробудилося від довгої зморової сплячки християнського середньовіччя“³.

Дійсно, історія нової філософії з безперечною показує, що період з XVII віку до Гегеля включно можна вважати часом, який цілковито підготував свідому постановку основного питання філософії.

В античному світі основні питання філософії розв'язувалися стихійно, несвідомо-матеріалістично. Але в цій стихійності і була обмеженість античного матеріалізму. Природний матеріалізм греків неспроможний був вияснити відношення мислі до матерії. Необхідність вияснення цього питання привела до відкидання матеріалізму, до

¹ „Правда“, від 7/VIII-35 р. № 216 (6462)—передова.

² В. І. Ленін, „Маркс-Енгельс-марксизм“, стор. 48

³ Ф. Енгельс, „Людвіг Фейербах“, вид. 1934 р., Партвидав, стор. 17.

вчення про відокремлювану від тіла і безсмертну душу. Правда, в давньому світі є Арістотель, великий дослідник, за словами Маркса, який вперше аналізував форми вартості, „поряд з багатьма формами мислення, суспільними формами і природними формами“¹.

Арістотель ставив питання про „себе і для себе суще мислення“, про „самий себе мислящий розсудок“, про „саме себе мисляще мислення“, як у своїй „Метафізиці“, так і в своїй роботі „Про душу“, особливо в третій її книзі. Але справжнє теоретичне використання великих діалектичних ідей Арістотеля історично стало можливим тільки з марксизмом. До Маркса і Енгельса Арістотель був мертвий. В середньовічній схоластичній філософії питання про відношення мислення до буття набуло різкої форми питання про те, чи створений світ богом, чи він існує здавна, це було результатом теологічного характеру всього мислення середніх віків. Найяскравіше і свідомо за середньовіччя питання про відношення мислення до буття було поставлено в боротьбі номіналізму і реалізму. Прогресивний характер номіналізму полягав в тому, що він становив собою перехідну форму від середніх віків до нового часу. Відомо, що основоположники англійського матеріалізму і багато хто з його представників були прибічниками номіналізму.

Різкий поворот щодо основного змісту філософії в новий час був обумовлений насамперед всепереможним розвитком природознавства, яке є результатом розвитку промисловості, з одного боку, і, зокрема, умовою його розвитку — з другого.

В підготовчих роботах для „Святої родини“ Маркс виключно яскраво розкрив значення природничих наук для нового часу і пов'язав разом з цим роковану обмеженість буржуазного мислення.

„Природознавство розвинуло колосальну діяльність і нагромадило безперервно зростаючий матеріал — писав Маркс. Але філософія залишалася завжди чужою природознавству, подібно до того як і останнє залишалось чужим філософії. Об'єднання їх, що відбулося на момент, було тільки *фантастичною ілюзією*. Була наявною воля до такого об'єднання, але не вистачало сил для цього. Сама історіографія лише випадково зважає на природознавство, двічі-тричі на нього під кутом освіти, корисності, окремих великих відкриттів. Але тим більше, *практично* вдерлося зате природознавство, за допомогою промисловості в людське життя, перетворивши його і підготувавши звільнення людства, хоч безпосередньо спочатку воно привело до обезлюднення його. *Промисловість є дійсне історичне відношення природи, а отже і природознавства до людини*; тому, коли розглядати її як *екзотеричну* форму розкриття людських істотних сил, то можна зрозуміти також *людську* суть природи, чи природну суть людини; природознавство відмовляється тоді від свого абстрактно-матеріального, чи, вірніше, ідеалістичного напрямку і стає основою *людської* науки, подібно до того, як тепер воно вже стало — хоч і у відокремленій формі — основою *дійсною* людського життя; припущення, ніби є одна основа для життя, а друга для науки, вже апріорі неправдиве. Природа, яка становиться в людській історії — цьому акті виникнення людського суспільства — є дійсна природа людини; тому природа в тому *відокремленому* вигляді, якого вона набуває завдяки промисловості, є справжня *антропологічна* природа“².

У вищенаведеній цитаті з підготовчих робіт для „Святої родини“ Маркс гостро поставив питання про значення природознавства для капіталістичного і для комуністичного суспільства. Природознавство при допомозі промисловості практично впливає на розвиток буржуазного суспільства, воно починає діяти на все людське життя, перетворивши його і лише підготувавши справжнє звільнення людства.

¹ Л. Маркс, „Капітал“, т. I, стор. 21, вид. 1931 р.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. III, стор. 629.

Цей підготовчий період виявився сам періодом найбільш витонченого обезлюднення людини. Від цієї основної суперечності треба виходити, щоб зрозуміти всю велику роль природознавства в новий час і одночасно обмежений характер усвідомлення цього значення в буржуазному суспільстві. Ця внутрішня суперечність особливо яскраво виявилася в тій галузі ідеології, яка була найбільш абстрактним, найбільш теоретичним виявом змін, що відбуваються в суспільстві—в філософії. Суперечності між експериментом і мисленням, почуттям і розумом, суб'єктом і об'єктом, людиною і природою, законами матерії і першим поштовхом, стали основними для мислення. Філософія стає на шлях перетворення в науку про мислення. З геніальною прозорливістю цю суперечність побачив молодий Енгельс в 1844 році в статті „Становище Англії. XVIII вік“. Енгельс вказує на величезне значення промислової революції в Англії, яка зверху до низу змінила лице суспільства.

„Нема такої, хоч би і найвіддаленішої галузі,— писав Енгельс,— людського знання чи людських життєвих стосунків, яка не зробила б в ній свого вкладу, і, в свою чергу, не підпадала б під її впливом, певним змінам... XVIII вік був епохою об'єднання, збирання людства із стану роздрібненості і роз'єднання, в який воно було вкинуте християнством; це був передостанній крок на шляху до самопізнання і самоозвільнення людства, але саме як передостанній він залишався однобічним і що застряв у суперечності. XVIII вік об'єднав результати минулої історії, які були до того уривчастими і випадковими, і розвинув їх необхідність і внутрішнє зчеплення. Численні переплутані дані пізнання були впорядковані, відокремлені і приведені в причинний зв'язок; знання стало наукою, і науки стали досконалишими, тобто прилучилися, з одного боку, до філософії, з другого—до практики. До XVIII віку наука не існувала; пізнання природи набуло наукової форми лише у XVIII віці, в деяких галузях—трохи раніше. Ньютон створив наукову астрономію своїм законом тяжіння, наукову оптику—розкладанням світла, наукову математику—теоремою про біном і теорією нескінченних, наукову механіку—пізнанням природи сил. Фізика таксамо набула свого наукового характеру у XVIII в.; хімія була тільки ще створена Блеком, Лавуазьє і Пристлі... Для XVIII віку характерною була ідея енциклопедії: вона ґрунтувалася на свідомості, що всі ці науки поміж собою пов'язані, але вона була ще не в стані заповнити переходи від однієї науки до іншої, а зміла лише просто ставити їх поруч... Політика була поставлена на основу гуманності, і політична економія була реформована Адамом Смітом. Вершиною цієї науки XVIII віку був матеріалізм, перша система натурфілософії і результат цієї закінченості природничих наук. Боротьба з абстрактною суб'єктивністю християнства привела філософію XVIII віку до протилежної однобічності; суб'єктивності була протиставлена об'єктивність, духові—природа, спіритуалізму—матеріалізм, абстрактно-одичному—абстрактно-загальне субстанція. Таким чином XVIII вік не розв'язав великої суперечності, яка займає історію споконвіку і заповнює її своїм розвитком; суперечності субстанції і суб'єкта природи і духа, необхідності і свободи; але він протиставив один одному обидва боки суперечності у всій їх різкості і повноті розвитку і цим зробив необхідним його розв'язання“¹.

Одною з найбільших умов визначаючих розвиток природознавства в буржуазному суспільстві є виникнення поряд з мануфактурою капіталістичних форм розподілу розумової праці і фізичної і поява буржуазної інтелігенції. Разом з тим цей розподіл мав своїм впливом нерозв'язані внутрішні суперечності в розвитку буржуазної ідеології. Капіталістичне суспільство, як ніяке інше суспільство—засноване на приватній власності, породило незвичайну концентрацію багатства матеріального і духовного в руках пануючого класу і породило величезне протиставлення багатства і бідності в суспільстві. З прозорою ясністю капіталістичне суспільство показало, що основа

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. II, стор. 348.

теоретичних протилежностей лежить в практиці, і що тому рішення їх ажніяк не є завданням тільки пізнання, а справді завданням боротьби класів, якого філософія одна не могла розв'язати саме тому, що вона бачила в цих протилежностях тільки теоретичне завдання. В цьому була слабкість і обмеженість домарксівської філософії. Розрив між розумовою і фізичною працею наклав свій яскравий відбиток на весь рух наук і свідомості в новий час, перетворивши науки в абстракції, відірвані від життєвих інтересів пролетаріату і як такі, що вороже протистоять пролетаріату.

Бурхливий прогресивний розвиток промисловості дуже збагатив цю абстрактну свідомість. До неї проник в величезній мірі реальний елемент світу і дійсності. Якщо капіталістична форма приватної власності відчужує переважну більшість людства від продуктів його праці — фізичної й розумової, перетворює людину на односторонню, убогу істоту, то все ж в суперечливому своєму розвитку вона дає можливість через промисловість, в силу революційної свідомої боротьби пролетаріату проти капіталізму, проникнути величезному багатству дійсності в людську свідомість. Цей процес показав, що лише

„...знищення приватної власності становить повне звільнення усіх людських почуттів і властивостей, але воно є цим звільненням саме тому, що ці почуття і властивості стали людськими як в суб'єктивному, так і в об'єктивному розумінні. Око стало людським оком, подібно до того, як його предмет став суспільним, людським предметом, створеним людиною для людини. Через те почуття стали безпосередньо в своїй практичній теоретиками. Вони стосуються до речі через річ, але сама річ є предметом людське відношення до речі і людини і навпаки. Я можу на практиці ставитися до речі тільки по-людськи, коли річ ставиться до людини по-людськи. Тому потреба чи насолода втратили свою істотичну природу в природі, втратили свою голу кореність, оскільки кореність стала людською кореністю“.

В цій характеристиці комунізму, якій звільняє всі людські почуття і властивості від обмеженості капіталізму, дано визначення цієї обмеженості капіталізму. Ця обмеженість полягає в тому, що капіталізм намагався висунути на перший план лише мислення, вказуючи на принципіальну відмінність людини і тварини саме в мисленні, тоді як панування людини над природою дане не тільки за допомогою мислення, але і передусім при допомозі всіх її почуттів, бо відношення людини до природи є передусім практично почуттєве відношення. Через всю історію нової філософії червоною ниткою проходить відрив мислення від почуттів. Якщо в галузі вивчення мислення і почуттів було зроблено багато глибоких і вірних здогадів, то все ж кінець-кінцем ніколи буржуазна філософія не зуміла поєднати почуттєвий фундамент з теоретичною будовою. Причина цього лежала глибоко в будові суспільства, де основний виробник був відокремлений від усього багатства духовного і матеріального, що його він виробляв. Розрив розумової і фізичної праці вплинув на філософію тим, що в ній не тільки мислення було відірване від почуттів, але як мислення, так і почуття розглядалися відірвано від людської практики, саме як природний розум і як природне почуття. Про це говорять перша теза Маркса про Людвіга Фейєрбаха.

„Головний педолік всього попереднього матеріалізму (включаючи і Фейєрбаховський) полягає в тому, що предмет, дійсність, почуттєвість береться тільки в формі об'єкту чи споглядання, а не як почуттєва людська діяльність, практика: не суб'єктивно. Через те діяльний бік, у протилежність до матеріалізму, розви-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. III, стор. 626

нений ідеалізмом, але розвинений абстрактно, бо останній, звичайно, не знає справжньої почуттєвої діяльності, як такої¹.

„Утворення п'яти почуттів,— говорить Маркс,— це — продукт всієї всесвітньої історії. Почуття які знаходяться в полові грубої практичної потреби, мають тільки обмежений смисл. Для згодовної людини не існує людської форми їжі, а існує тільки її абстрактне буття, як їжі: вона могла б з таким же успіхом мати найгрубішу форму, і неможливо сказати, чим відрізняється цей спосіб задоволення потреби в їжі від тваринного способу задоволення її... Злиденна, повна турбот людини не здібна зрозуміти прекрасної п'єси; торговець мінералів бачить тільки грошову вартість, але не красу і особливу природу мінералів: у нього немає мінералогічного почуття. Таким чином необхідне було опредмечення людської суті і в теоретичному, і в практичному відношенні, щоб як олюднити почуття людини, так і створити відповідний людський смисл для розуміння усього багатства суті людини і природи².”

Коли новий час лише підійшов до розуміння того, яке значення має мислення, як основа наук, то матеріалістична філософія Маркса і Енгельса, критично сприйнявши позитивний зміст цих досягнень, вказала на почуттєвість, як на дійсну основу всякої науки.

„Лише оскільки наука виходить з почуттєвості, в її подвійному вигляді почуттєвої свідомості і почуттєвої потреби, інакше кажучи, лише оскільки наука виходить з природи, оскільки вона є *справжня* наука. Вся історія є підготовкою історією, історією розвитку того, як „людина“ стає предметом *почуттєвої* свідомості і як потреба „людини“ як „людина“ стає потребою. Сама історія є *справжня* частина історії *природи* становлення природи людиною. Згодом природознавство буде охоплювати науку про людину, подібно до того, як наука про людину буде охоплювати природознавство,— обидві стануть одним,— буде одна наука“³.

Через природничі науки приходять до свого самопізнання люди, як частини самої природи. Треба зрозуміти, що тільки природознавство нового часу зуміло підготувати справжнє вивчення людини. Воно підготувало розуміння того, що почуттєва природа людини, її людська почуттєвість дана через іншу людину в промисловості.

Можна підкреслити це слово — підготувало — тому, що буржуазне мислення через нове вчення про природу саме прийшло до обмеженого метафізичного матеріалізму, в якому вчення про суспільство є натуралістичним, ідеалістичним.

Теоретичним підсумком боротьби пролетаріату за повалення панування буржуазії було перетворення вчення про суспільство в наукову і революційну соціологію, в історичний матеріалізм.

Обмежений характер буржуазної свідомості обумовлений тим, що концентрація багатства, з одного боку, в руках пануючого класу означає і односторонню концентрацію багатства людських потреб, а також тому, що в свідомості пригнобленого класу виникають у певні ранні періоди його розвитку уявлення його залежності від другого непродуктивного класу, пануючого класу. Удавані уявлення про джерела життя, які знаходяться поза виробничими класами — є об'єктивна основа збереження в народному уявленні чужих природознавству ідей про творення. Тільки в залежності від розвитку боротьби пролетаріату проти капіталізму і від організації пролетарської партії, завдяки послідовній виховавчій роботі, яку веде партія пролетаріату, підготовляючи ідеологічно і організаційно свідомість пролетаріату до необхідності пролетарської революції, звільняється свідомість мас спід впливу цієї обмеженої ідеології, яка нав'язується йому пануючим класом.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. IV, стор. 589.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. III, стор. 627 — 628.

³ Там же, стор. 629.

Розвиток капіталізму веде до поглиблення розриву між розумовою і фізичною працею, між багатством і злиднями. Русійні мотиви пануючого класу, русійні потреби його обмежуються уявленням і потребою в прибутку. На другому полюсі все більше зростає нужда.

В першому розділі підготовчої роботи для „Святої родини“, який має заголовок „Потреби, виробництво і розподіл праці“, Маркс дає геніальну характеристику розвитку суперечностей капіталістичного суспільства. Задовго до „Капіталу“, одночасно з книгою Енгельса про становище робітничого класу в Англії, Маркс дав напрочуд чіткий і сильний опис все більшого безперервного зубоження класу пролетаріату. Він вказує що виключним істотним мірилом людини стає кількість грошей, яка з суб'єктивного боку виявляється як винахідливий розрахунок, як влада нелюдськи витонченого неприродного і удаваного прагнення.

„... ідеалізм зводиться до фантазії, причуд, прижж і жодний внуч не лється більш низько своєму деспоту і не намагається збудити більш гідкими способами його притуплені почуття, щоб знайти собі його милість, ніж це робить свнуч промпеловості, виробник, галяючись за срібними монетами, бажаючи виманити з кишені гаряче любимого ближнього грошенята.. Він пристосовується до найбільш викривлених його фантазій, бере на себе роль зводника між ними і його потребою, викликає в ньому патологічні бажання, підстерігає всяку слабкість його, щоб потім вимагати нагороди за задоволення її“¹.

Якщо на одному боці розвивається витончена потреба пануючого класу, то на другому боці у пригнобленого класу потреби спрощуються, грубішають і все більше наближаються до тваринних. Навіть чисте, вільне повітря перестає бути потребою людини.

„Людина оселяється знову в печерах, які, проте, отруєні чумним диханням цивілізації і у відношенні до яких вона відчуває себе *неповністю*, як у відношенні до чужої сили, що може щодня всплзнути від неї, і з яких її можна щодня викинути, якщо вона не заплатить за наймання їх. Робітник мусить *оплачувати* ці покійницькі. *Світло* жягло, що його Прометей у Ехіла називав одним з найбільш дарів, за допомогою яких він перетворив дикуна в людину, перестає існувати для робітників. Світло, повітря і т. ін. найпростіша, притаманна навіть *тваринам* чистота перестає бути потребою для людини. *Бруд*, ця ознака падіння і деградації людини, *нечистоти* (це треба розуміти буквально) цивілізації стають *елементом її життя*. Повна *неприродна* занедбаність, рипюча природа стає *елементом її життя*. Жодне з її почуттів не існує більше не тільки в людському вигляді, але і в *нелюдському*, і тому навіть не в тваринному вигляді. Воскресають найгрубіші *методи* (і зняряддя) людської праці, і численні англійські робітники примушені працювати на *млинах* такого типу, на яких працювали колись римські раби. Людина позбавляється не тільки людських потреб, але вона втрачає *тваринні* потреби“².

Класична політична економія, наука породжена капіталізмом, найбільш чітко відбиває тенденції розвитку суперечностей буржуазного суспільства. Політична економія, як наука про багатство, в той же час є наукою про бережливість для пролетаріату. Головний догмат політичної економії — вимога від робітників самовідречення і відмовлення від усіх людських потреб. Розглядаючи вимоги буржуазної політичної економії, Маркс показав, що справжній внутрішній зміст їх — корнєть капіталістів. Груба потреба робітників виявляється більш вигідним джерелом прибутків.

Забруднені підвали робітників приносять більшу прибутковість, ніж палаци. За термінологією політичної економії вони є великим

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. III, стор. 655.

² Там же, стор. 655.

суспільним багатством. Таким чином капіталізм, пограбувавши пролетаріат, духовно поглиблює розрив між багатством і потребою, почуттям і культурою. Цей розрив даний яскраво в товарному фетишизмі.

„Почуттєва свідомість фетишиста інша, — говорить Маркс, — ніж почуттєва свідомість давнього грека, бо його почуттєве буття ще інше. Абстрактне ворогування між почуттям і духом необхідне до того часу, поки власною працею людина не створений людський смак до природи, людське почуття природи. а значить і *природне почуття людини*“¹.

Таким чином в капіталістичному суспільстві розрив між матеріальною і фізичною працею виявляється також в розриві між почуттям і мисленням, між почуттєвою діяльністю і мисленням, як одне з старого розриву між мисленням і дійсністю, теорією і практикою. Тому, якщо основним змістом філософії нового часу стає вчення про мислення, то це вчення відбиває в собі всю внутрішню вадливу суперечність відриву теорії від практики в капіталістичному суспільстві. Це треба мати на увазі, щоб зрозуміти, чому розвиток філософії нового часу, ідучи основним шляхом боротьби матеріалізму і ідеалізму, виявляє цю боротьбу в дуже складних переплетеннях: раціоналізм проти емпіризму, метафізика проти науки; тому вершина філософії буржуазного суспільства, вчення Гегеля про загальну самосвідомість справді не має права претендувати на справжню загальність, бо з цієї самосвідомості виключена почуттєва людська природа. Суперечливий розвиток капіталістичної дійсності і її відбиток в свідомості яскраво виявляється в суперечності філософії. Так, наприклад, в англійській філософії можна бачити, як буржуазне мислення неспроможне розв'язати суперечності, які в ньому є.

„Неспроможність розв'язати суперечність“, — говорить Енгельс, — проходить через всю англійську філософію і приводить її до емпіризму і скептицизму. Різ Бекон не міг своїм розумом розв'язати суперечність ідеалізму і реалізму, розум повинний був взагалі виявитися до того нездібним, ідеалізм — просто забравованим і емпіризм визнаний єдиним засобом порятунку. З цього ж джерела веде походження критика здібності пізнання і психологічний напрямок взагалі, в якому одно з самого початку рухалася англійська філософія і яке зрештою, після усіх даремних намагань розв'язати суперечність, оголошує її перозв'язаною, розум — недостатній і шукає порятунку або в релігійній вірі, або вемпірії. Юмовський скептицизм є за наших днів форма всякого і релігійного філософствування в Англії. Ми не можемо звати, — твердить цей світогляд, — чи існує бог, а якщо він існує, то всяке спілкування з нами для нього неможливе, і тому нам треба влаштовувати свою практику так, ніби його нема. Ми не можемо знати, чи відокремлений дух від тіла і чи безсмертний він; тому ми живемо так, ніби це було наше єдине життя, і не турбуємося про речі, які перевищують наш розум. Інакше кажучи, практика цього скептицизму повторює точно французький матеріалізм, але в галузі метафізичної теорії вона застрягає в своїй нездібності до остаточного розв'язання питання“².

Важливим позитивним результатом розвитку ідеології нового часу є вплив природознавства на філософію, що мало своїм результатом виникнення матеріалізму, головним чином, французького матеріалізму, передумовою якого є стільки ж Ньютон, скільки Локк і Декарт. Теоретичний підсумок всієї буржуазної філософії, позитивний результат, який підготував діалектичне і матеріалістичне розв'язання питання про відношення мислення до буття, в марксизмі полягав в тому, що це питання було досліджено в цій філософії, хоч і в одно-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. III, стор. 660.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. II, стор. 351.

бічній і обмеженій формі. Передумова всякого нашого теоретичного мислення полягає в тому, що мислення і об'єктивний світ підкорені одним і тим же законам, і не можуть суперечити одне одному в своїх кінцевих результатах. Матеріалізм XVIII віку розв'язав це питання в рамках метафізичного мислення в тому розумінні, що зміст всякого мислення і знань походить від почуттєвого досвіду. В абстрактній і ідеалістичній формі це питання було розв'язане в німецькій класичній філософії, передусім у Гегеля, як питання про тотожність законів мислення і буття. Це — два шаблі розвитку буржуазного мислення, відірвані один від другого.

II

Розвиток природознавства в тісній залежності від промисловості і переворот, який був зроблений промисловістю і, отже, посередньо природознавством, обумовили собою різку зміну способу мислення, а також самого відношення до мислення і його результату. Людський розум визнавався в середні віки, як здібність понадпочуттєвого пізнання. Для Фоми Аквінського слово „інтелект“ означало безпосереднє проникнення в істину, у нього ж розсудок відноситься до дослідження і міркування, саме умовиводу від одної істини, первісної, одержаної шляхом відкриття до другої істини. Середньовічна логіка брала свої основні закони з догматів церкви. Мета її полягала в підведенні явищ дійсності під загальні божественні ідеї. Віра лежить в основі пізнання. Душа пізнає себе безпосередньо вічною істиною через відкриття, а інші „кінцеві“ явища виводяться словесним шляхом з цих первісних істин. Спорідненість понять виводилася з звукової схожості слів, через те форми і закони логіки не мали ніякого відношення до природи і її законів, а більше оперували термінами і в межах термінів. Дуже влучно характеризує середньовічну логіку Мефістофель Гете, який говорить:

„В ее границах, начнут сейчас дрессировать ваш ум,
 Держа его в ежовых рукавицах,
 Чтоб тихо он без лишних дум,
 И без пустого нетерпенья вползал по лестнице мышленья.
 Чтоб вкривь и вкось по всем путям
 Он не метался там и сям...
 Словечко громкое всегда из затрудненья вас выводит...
 И вообще держитесь слова
 Во всем покрепче каждый раз:
 Тогда дорога верная для вас
 В храм несомненности готова“.

Коли учень питає про те, що мусять же бути якісь поняття в словах, то Мефістофель говорить:

„О том не надо так крушиться
 Коль скоро недочет в понятиях случится,
 Их можно словом заменить,
 Словами диспуты ведутся, из слов системы создаются:
 Словам должны вы доверять, в словах нельзя ни йоты изменить“

(Гете „Фауст“, переклад Холодковського).

В „Новому Органоні“ Бекона ми маємо глибоко і вірно схоплене зображення логіки середньовіччя, а також першу нищівну критику її. Бекон вказує, що середньовічна логіка зосереджена на силогізмі. Вона діє невпорядковано і випускає природу.

„Я помітив, говорять Декарт,— що в логіці її силлогізм і більшість інших її приписів служать більше до того, щоб пояснювати другому те, що нам відомо, або навіть, як мистецтво Лудія, щоб говорити без власного міркування і багатослівно про те, чого не знаєш, а не тому, щоб будучо вивчати“¹.

Звичайно, і в середні віки можна вказати на небагатьох мислителів, що намагалися піднятися вище середньовічного способу мислення. Вони ніби вказують шлях дальшого розвитку мислення в новий час. Представником такої течії можна вважати Абельяра, який розглядає людський розум, як авторитет, навіть щодо віри. Істину віри Абельяр сприймає через розумне переконання. Що ж до загальних питань пізнання, то вони в середні віки зовсім не ставилися. Таким чином не стояло питання ні про закони природи, ні про властивості людського розуму і його здібності.

Гігантський прогрес, який відбувся в техніці, разом з виникненням нових капіталістичних стосунків, обумовив переверот у способі мислення. Мислення нового часу — мислення практичного характеру. В науці панує практичний інтерес опанування силами природи. Таким чином, саме природознавство обумовило зміцнення нового способу мислення, нової філософії, нової логіки. Воно було джерелом перетворення філософії в теорію пізнання.

Природознавство витіснило старе уявлення про людину як про центр світу. Воно показало, що людина і земля становлять собою нескінченно малу часточку нескінченного всесвіту. Воно витіснило звичайне уявлення про чудесне і закони його і замінило прагненням все з'ясувати з природних законів. Через те характерне для початкового періоду розвитку буржуазного мислення намагання зводити все до природних незмінних законів. Логіка, яка зазнала вирішних змін, носить на собі відбиток практики. Історія логіки нового часу показує, що розрив між логічними законами і дійсністю був менший в початковий період розвитку буржуазного мислення, ніж це є у формальній логіці. Цей розрив поглибився лише разом з розвитком основних суперечностей буржуазного суспільства. Стихійний матеріалізм і сенсуалізм прокладають собі шляхи в науковому мисленні. Ось що говорив Леопардо де-Вінчі щодо людського ока:

„Воно — вікно“, через яке душа розглядає і насолоджується красою світу; воно керує астрологією; воно створює космографію; воно керує усім людським мистецтвом; воно спрямовує людей у всі частини світу; воно князь математики, і його науки, найточніші науки; воно виміряло висоту і величину світил, знайшло елементи і їх розташування“².

Надзвичайно характерним для цього переломного періоду є те, що наука переходить з латинської мови на народну, різко виявляючи свої демократичні тенденції.

Дуже важливо зупинитися на найбільш видатній фігурі початку нового часу — на Галілеєві.

Все своє вчення про пізнання Галілей будував на досвіді, який він розумів безумовно матеріалістично. Що характерно для Галілея — це розуміння раціональної переробки самого досвіду. Ось що писав Галілей з приводу цього питання:

„Не слід думати, що для того, щоб засвоїти глибокі поняття, які написано на карті неба, досить сприйняти блиск сонця і зірок і глянути на їх схід і захід: бо все це відкрите лежить і перед очима тварин і перед очима неписьменного народу. За всім цим ховаються, проте, остільки глибокі і стільки

¹ Любимов, „Філософія Декарта“, „Разсуждение о методе“, стор. 45.

² Олмкін, „Історія наукової літератури на нових языках“, т. 1, стор. 180—181.

високі думки, що праці сотень і сотень видатних умів в процесі тисячолітньої дослідчої роботи не можуть ще пропикнути до них. В результаті те, що дає нам тільки одне почуття зору становить собою ніби ніщо в порівнянні з чудесами, які відкриває на небі розум розуміючих людей”¹.

Галілей застосовував метод аналізу, надаючи великого значення цьому методу.

Звідси випливає значення здібності розуму поділяти предмети і розглядати складні явища за їх простішими основами, поділяти явища природи і предмети на різні класи. Для Галілея характерна його глибока віра в нескінчений процес заглиблення пізнання в суть світу. Серед великих геніїв нового часу образ Галілея становить собою образ мислителя, що поклав усе своє життя на сміливе застосування в науці основ розуму. Це був справді самостійний виступ проти всяких заборон релігії, проти замкненості і схоластики середньовічного мислення. Саме через Галілея й реалізувалися теоретико-пізнавальні наслідки великого відкриття Коперніка. Основними засобами пізнання Галілей висував експеримент і математику, що задовольняли почуттєвість і абстрактне мислення. В трактаті „Про рух“ Галілей писав:

„... ми будемо користуватися таким методом, щоб те, що вимагає доведення я виводилося з доведеного; і я ніколи, якщо буде можливо, не буду класти в основу те, що ще треба довести, а лише справжнє. Цього методу навчили мене мої математики, але ним недостатньо користуються деякі філософи, які звичайно, викладаючи елементи фізики, кладуть в основу те, що сказано або в книгах про душу чи в книгах про небо, чи навіть в метафізиці; але цього не досить, і навіть при викладанні логіки у них постійно на устах те, що сказано в останніх книгах Арістотеля; таким чином, навчаючи учнів початкам, вони передбачають, що ті знають все, і вивольять вчення не з того, що добре відомо, а просто з невідомого і почуваного“².

Галілей перший в історії науки звернув увагу на значення абстрактних узагальнень, які відокремлюють в явищах істотне від неістотного.

Математичний характер цих абстракцій робить їх в його очах внутрішньо необхідними; в збігові їх з дійсністю, як відбитку з оригіналу, Галілей ніколи не мав сумніву. Галілей сміливо виступив проти авторитетів, як логічних аргументів, і захищав ідею, що людський дух може йти своїми власними шляхами. Галілей протиставив логіці середньовіччя логіку науки, що рухає пізнання до проникнення в предмет; логіку, що містить у собі математичну необхідність „... тієї звичайної природної логіки, яка допомагає навіть ідіоту робити доцільні висновки“³. Ця наукова логіка була формальною логікою, логікою метафізичного мислення, логікою механістичного природознавства.

Галілей був перший, хто поставив питання про різницю між первинними і вторинними якостями речей, і ця характерна різниця червоною ниткою проходить через все природознавство нового часу, стаючи основою метафізичної обмеженості його.

Вчення про первинні і вторинні якості становить складову частину механічного матеріалізму, зокрема, французького матеріалізму. Воно становить собою яскравий зразок тієї обмеженості буржуазного

¹ З передмови Васильєва до III-го тому твору Ольшки. „История научной литературы на новых языках“, стор. 15.

² Ольшки, „История научной литературы на новых языках“, т. III, стр. 109.

³ Галілей, дивись Ольшки — „История научной литературы на новых языках“, т. III, стор. 195.

мислення, про яку писали Маркс і Енгельс і яка виявляється в розриві почуттєвого пізнання і мислення, як одна з форм прояву розриву між практикою і теорією. Таким чином вчення філософії про „самопізнання“, яке звучало на початку революційно, було насправді брехнею, свовідиним дурманом для того класу, який був продуктивною основою нового суспільства. Справді, дивовижним фактом є те положення, що переможний хід природознавства нового часу, який був виявом потужного розвитку промисловості, все більшого опанування людиною силами природи, супроводжувався все більшим відривом мас від наук, від пізнання природи. Зростає панування людини над природою супроводжувалося все більшим і більшим втягненням широких мас робітників, селян, дрібних буржуа в капіталістичне рабство, обезлюдненням їх. Ідея „самопізнання“, пануюча ідея нової філософії, не мала відношення до цих мас. Вона насправді виявляла боязнь самопізнання пролетаріату.

В цьому світлі втрачає свою велику дійову силу досягнення буржуазної думки, яке так яскраво виявилось в творах Галілея, вимога зв'язку мислення з природою. Справді, коли Галілей в законах природи бачив математичну необхідність і через те від наук вимагав математичного способу мислення, то він тим самим щільно підходив до думки про тотожність законів природи і мислення. Ця вимога виявлялася в спробах створити „природну логіку“. Навіть ця „природна логіка“ була формальною наукою, логікою відірваною від дійсності. Тенденція капіталістичної ідеології полягає в тому, щоб нав'язати свій зміст і спосіб мислення пролетаріатові, стати опіумом для мас. Розвиток робітничого руху, боротьба робітничого класу проти капіталізму викрила з перших же кроків цей характер буржуазної ідеології і потребу боротьби з її задурманюючим впливом на свідомість мас. Критика буржуазної ідеології і філософії була вирішним щаблем до перетворення пролетаріату на „клас для себе“, на усвідомлюючий себе клас. Через те розвиток пролетарської філософії вів до зосередження її змісту на теорії пізнання. В філософії марксизму реалізувалося, таким чином, намагання нового часу створити критичне мислення. „Раб, що усвідомив своє рабство і піднявся на боротьбу за своє визволення, на половину перестає вже бути рабом“. Ці слова Леніна виявляють історичний зміст першого завдання, яке постало перед Марксом і Енгельсом, коли вони пов'язали свою долю з боротьбою робітничого класу проти капіталізму, як боротьбою за звільнення пролетаріату і знищення класів. Маркс і Енгельс вказали робітничому класу, що вироблення класової свідомості є вирішна умова його визволення, що пролетарська революція може перемогти лише, керована передовою революційною теорією. Капіталізм не був би капіталізмом, коли б він був спроможний створити умови для заглиблення у весь робітничий клас самопізнання. Таким чином неминуче з'являється питання про створення носія передової революційної теорії, про партію пролетаріату. Так питання найбільш абстрактні — загальні питання пізнання, форми мислення виявилися теоретичною стороною великого історичного завдання, поставленого Марксом і Енгельсом перед пролетаріатом — створення партії пролетаріату.

(Продовження в наступному номері).

Енгельс про соціалістичну власність

I

7 листопада 1918 р., в першу річницю існування пролетарської диктатури, під час відкриття пам'ятника Марксу і Енгельсу, на весь світ рознеслися пристрасні, вогненні слова Леніна, присвячені все-світньо-історичному значенню основоположників наукового соціалізму, великих учителів і вождів робітничого класу.

„Велика всесвітньо-історична заслуга Маркса і Енгельса, — говорив продовжувач їх справи В. І. Ленін, — полягає в тому, що вони науковим аналізом довели неминучість краху капіталізму і переходу його до комунізму, в якому не буде більше експлуатації людини людиною. Велика всесвітньо-історична заслуга Маркса і Енгельса полягає в тому, що вони вказали пролетарям всіх країн їх роль, їх завдання, їх покликання: піднятися першими на революційну боротьбу проти капіталу, об'єднати навколо себе в цій боротьбі всіх трудящих і експлуатованих“¹.

У цій стислій ленінській характеристиці блискуче сформульовано в чому саме геніальний вчитель пролетаріату Маркс і його великий друг і соратник — Енгельс бачили своє основне завдання. Це завдання вони бачили в соціалістичній критиці буржуазного суспільства, в обґрунтуванні неминучості революційного повалення капіталізму і встановлення диктатури пролетаріату, в мобілізації всіх сил пролетаріату на боротьбу за виконання його історичної ролі будівника нового соціалістичного суспільства.

„Головне у вченні Маркса, це — визначення всесвітньо-історичної ролі пролетаріату, як творця соціалістичного суспільства“².

Спрямувавши свою незламну теоретичну зброю на критику капіталізму, організацію сил для його повалення, Маркс і Енгельс разом з тим озброїли залізні батальйони пролетаріату, що йдуть до бою, геніальною революційною теорією, яка показує шляхи й методи повалення буржуазії і здійснення великої мрії кращих синів людства про соціалістичне суспільство. Геніальна теорія Маркса—Енгельса відрізняється від безсилих мрій великих утопістів-соціалістів — Фур'є, Сен-Сімона, Оуєна так, як відрізняються незаперечні закони науки від найкращої фантастики, заснованої на щирому бажанні одиноких мрійників — виправити світ стогону і смутку.

¹ *Ленін*, Твори, т. XXIII, стор. 276.

² *Ленін*, Твори, т. XVI, стор. 331.

„... утопічний соціалізм, — говорив Ленін, — не міг указати дійсного виходу. Він не вмів ні пояснити суті найманого рабства при капіталізмі, ні відкрити закони його розвитку, ні знайти ту *сутіельну силу*, яка здатна стати творцем нового суспільства“¹.

Це могла зробити тільки найпередовіша теорія найпередовішого класу сучасності — пролетаріату. Це могли зробити тільки теоретики і вожді міжнародного пролетаріату — Маркс і Енгельс. Це могло стати можливим тільки тому, що основоположники марксизму перетворили соціалізм в науку.

В розробці цієї науки, в розробці ідей наукового соціалізму пліч-о-пліч з Марксом ішов Енгельс.

„Європейський пролетаріат, — говорив Ленін, — може сказати, що його науку створено двома вченими і борцями, стосунки яких перевищують усі найбільш зорущливі перекази давніх про людську дружбу“².

Ленін неодноразово підкреслює це величезне значення Енгельса в розробці теорії стратегії і тактики пролетаріату, роль Енгельса, як палкого борця і вождя міжнародного пролетаріату.

До „Комуністичного маніфесту“ проект пише Енгельс, скарбниці марксизму збагачується таким ціннішим твором, як „Принципи комунізму“. Проти Дюрінга виступає Енгельс, розкриваючи в „Анти-Дюрінгу“, в цьому великому творі наукового соціалізму, основні проблеми комуністичного світогляду. У визначній праці „Німецька ідеологія“, написаній спільно з Марксом, як і у всіх працях і численних листах Енгельса, виступає важлива роль цього палкого борця і теоретика в обґрунтуванні ідей наукового соціалізму.

Ось чому винятковий інтерес становить розгляд того, що внесено Енгельсом у величезну скарбницю марксизму.

Спадщина, залишена нам Енгельсом, великим соратником Маркса, справді величезна. Від найглибших історичних і економічних досліджень і узагальнень, від створення разом з Марксом філософії пролетаріату — діалектичного матеріалізму, від розробки проблем революційної стратегії і тактики пролетаріату і керівництва світовим пролетарським рухом, від розробки найважливіших питань будівництва майбутнього соціалістичного суспільства до найактуальніших проблем фізики, хемії, математики, щонайбільших військових проблем і мистецтвознавства — такий гігантський діапазон творчої думки великого теоретика і вождя пролетаріату. І у всіх цих різноманітних галузях слово Енгельса — це геніальне слово пролетарського вождя, титана творчої думки і революційної пристрасті.

І справді, звернемося до висловлень Енгельса з приводу таких бойових і актуальних для нас питань, як проблеми соціалістичного перетворення суспільства. Якої блискучої історичної перевірки і виняткового підтвердження набули висловлювання Енгельса на до-свіді переможного будівництва соціалізму в нашому великому Радянському Союзі!

Під проводом продовжувачів справи Маркса і Енгельса, геніальних вождів пролетаріату Леніна і Сталіна, соціалізм став фактом на одній шостій земної кулі. Під проводом великого Сталіна квітне своєю потужною і передовою індустрією, сотнями тисяч колгоспів, гігантською мережею вогнищ культури наша велика соціалістична батьківщина, радуючи погляди трудящих усього світу.

¹ Ленін. Твори, т. XVI, стор. 352.

² Ленін. Твори, т. I, стор. 414.

Від перших наукових пророкувань Маркса і Енгельса до конкретного сталінського плану побудови безкласового соціалістичного суспільства в другій п'ятирічці—такий нерозривний ланцюг розвитку теорії наукового соціалізму. Але цю лінію не можна зрозуміти до кінця, не вивчивши її початків, не вивчивши джерела, що породило її. Не можна до кінця зрозуміти джерел наших перемог, не вивчивши багатой спадщини основоположників марксизму¹ про шляхи й методи побудови соціалістичного суспільства.

Чи могли, проте, Маркс і Енгельс передбачити ті конкретні обставини, в яких здійсниться пролетарська революція? Чи могли Маркс і Енгельс точно передбачити, які будуть конкретні умови революційного повалення капіталізму, які будуть нові умови і можливості класової боротьби пролетаріату на новому історичному етапі?

„... було б дивним вимагати від Маркса і Енгельса,— говорив товариш Сталін на XV партконференції,— якби в вони не були геніальними мислителями, щоб вони передбачили точно за 50—60 років до розвинутого монополістичного капіталізму усі можливості класової боротьби пролетаріату, що з'явилися в період монополістичного, імперіалістичного капіталізму“¹.

І скоро після смерті Маркса, що помер в 1883 р., капіталізм вступив в новий, останній монополістичний етап розвитку. Енгельс мав можливість спостерігати лише зародження імперіалізму.

У цих нових умовах розвитку капіталізму, в умовах імперіалізму, Ленін—геніальний продовжувач справ Маркса—Енгельса, розвинув, підніс на новий вищий щабель їх вчення, збагатив його таким, наприклад, великим вкладом, як теорія про можливість перемоги соціалізму в одній країні.

Як відомо, в період домонополістичного капіталізму основоположники марксизму негативно вирішували питання про можливість перемоги соціалізму в одній країні, що й формулював Енгельс в „Принципах комунізму“. Зовсім інакше, як це показали Ленін і Сталін, як це показала переможна пролетарська революція в Росії, стоїть справа в епоху імперіалізму, епоху, коли закон нерівномірності стає вирішною силою, коли боротьба між імперіалістичними хижакками, немінучі конфлікти і війни між ними послаблюють фронт імперіалізму і роблять можливим його прорив в слабких ланках, „коли закон про нерівномірність розвитку, відкритий Леніним, перетворився у вихідний пункт теорії про можливість побудови соціалізму в окремих країнах“ (Сталін), коли створюються нові можливості пролетарської революції.

„В тому саме й полягає величчя Леніна,— говорив товариш Сталін,— що він відверто і чесно, без хитань, поставив питання про необхідність нової формули про можливість перемоги пролетарської революції в окремих країнах, не боячись того, що опортуністи всіх країн будуть чіплятися за стару формулу, памагаючись прикрити іменем Маркса і Енгельса свою опортуністичну справу“².

Відстоявши в боротьбі з заклятими ворогами комунізму—троцькістами й зінов'євцями—цю вирішну ланку у вченні Леніна про пролетарську революцію, товариш Сталін підніс її на нові висоти; збагатив теоретичну скарбницю марксизму дальшою розробкою шляхів і форм будівництва соціалізму. Товариш Сталін показав, як треба розглядати стару формулу Енгельса, дійсну для домонополістичного капіталізму, „яка є найбільш крайнім і різким виявом погляду марксистів певного періоду.“³

¹ *И. Сталин*, „Про опозицію“, стор. 339.

² Там же, стор. 339.

³ Там же, стор. 379.

Відомо, що основоположники марксизму, як про це вказував товариш Сталін на XV партійній конференції, пом'ягшили згодом цю різку і крайню формулу. Так, наприклад, Енгельс вказував, що „німці почнуть, а французи закінчать“.

Але в тому то й сила вчення Маркса — Енгельса, що воно не є догмою, що воно є вчення, яке росте й розвивається. Воно тим і визначне, що в ньому закладені умови дальшого розвитку й зросту. Тим глибше, зрозуміло, треба вивчити джерела, які живлять цей ріст, тим старанніше мусить бути вивчена ця спадщина, залишена нам основоположниками марксизму, тим важливіше встановити єдність і нерозривність тієї лінії, яка веде від „Комуністичного маніфесту“ до класичних праць товариша Сталіна, які підносять вчення марксизму на нову, небувалу височінь.

II

Як ми вже вказували вище, основоположники марксизму не любили марно гадати, вигадувати утопії щодо майбутнього суспільства. Подібно до свого великого друга Маркса, Енгельс висловлюється про шляхи переходу до соціалізму з виключною обережністю і проудманістю.

„Розвиток пролетаріату,— говорить Енгельс в своїй роботі „До житлового питання“,— відкидає на бік ці дитячі пелюшки і виховує в самому робітничому класі розуміння того, що нема нічого менш практичного, ніж ці наперед вдумані, придатні до кожного випадку „практичні рішення“¹.

Тим важливіше розглянути винятково важливі настанови Енгельса про економічні заходи пролетарської диктатури, його намітки про прообраз майбутнього соціалістичного суспільства.

В розробку цих великих проблем диктатури пролетаріату, що знайшли, як відомо, свою найбільш розгорнуту постановку у Маркса в „Критиці Готської програми“, теоретик і палкий борець Енгельс вніс величезний вклад, збагативши цим велику скарбницю геніальних творів Маркса. Енгельс, як і Маркс, в усіх своїх дослідженнях, що стосуються до економіки соціалізму, виходив від „головного в марксизмі“, від *ідей диктатури пролетаріату*, які червоною ниткою проходять через усі висловлювання Енгельса про контури майбутнього суспільства. Всі геніальні вказівки Енгельса побудовані на залізному фундаменті вчення про диктатуру пролетаріату. Пліч-о-пліч з Марксом, виходячи з геніальних відкриттів цього великого революціонера, Енгельс в своїх теоретичних працях, в статтях, замітках і листах обгрунтовує можливість соціалістичного перетворення економіки капіталізму тільки на базі переможної соціалістичної революції пролетаріату, тільки на основі пролетарської диктатури.

Разом з Марксом сформулював Енгельс ідею про необхідність захоплення політичної влади ще в „Німецькій ідеології“ — першій сільній праці обох геніальних мислителів.

В боротьбі з „справжніми соціалістами“ Енгельс розгорнув вярніше значення політичної боротьби для пролетаріату.

В „Принципах комунізму“ Енгельс вказав на неможливість мирного опанування засобами виробництва. Палким закликм звучить в „Комуністичному маніфесті“ теза про насильницьке повалення буржуазії і встановлення політичного панування пролетаріату.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XV, стор. 80.

І в основних своїх творах, і в листах, адресованих різним особам, Енгельс невтомно й пристрасно захищає ідеї диктатури пролетаріату, розшифровує зміст і значення цих ідей, показуючи, що тільки в них ключ до перемоги пролетарської революції і соціалізму. В листі до Ван-Паттена (від 18 квітня 1883 р.) Енгельс висуває, як першорядне завдання пролетаріату, захоплення політичної державної влади з тим, щоб за її допомогою „зламати опір капіталістичного класу і реорганізувати суспільство“¹.

Захоплення і зміцнення державної влади робітничого класу Енгельс розглядає, як основну і вирішну умову економічної революції,

„... без якої вся перемога мусіла була б неминуче закінчитися поразкою і масовим знищенням робітників, як це було після Паризької Комуні“².

Про це ж Енгельс пише в своєму листі до Бебеля:

„... пролетаріат потребує держави не в інтересах свободи, а в інтересах придушення своїх ворогів, а коли можна буде говорити про свободу, не буде держави“³.

Ми в даній роботі не думаємо вичерпати усієї багатой спадщини Енгельса з приводу цих питань. З усієї цієї групи проблем в першу чергу ми вважаємо необхідним висвітлити проблему знищення приватної власності на засоби виробництва, проблему, яка, як показав досвід Великого Жовтня, є одною з найважливіших проблем, що постають перед пролетаріатом на другий же день після пролетарської революції, бо „комуністична революція є найрадикальніший розрив з існуючими майновими стосунками“ („Комуністичний маніфест“).

В своєму листі до Брюссельського Комуністичного Комітету зносин від 23 жовтня 1846 р. Енгельс, повідомляючи про свою боротьбу з ідеями прудонізму, писав:

„Я, таким чином, визначив наміри комуністів так: 1) відстоювання інтересів пролетарів в протигагу інтересам буржуа; 2) досягнення цього за допомогою скасування приватної власності і заміни її на спільність майна; 3) визнання, що для проведення цих цілей немає ніякого іншого засобу, крім насильницької, демократичної революції“⁴.

Ясно, таким чином, що Енгельс не мислив собі пролетарської диктатури без боротьби за скасування приватної власності, без „дееспотичних втручань в право власності, в буржуазні умови виробництва“, як про це говорить в „Комуністичному маніфесті“.

В „Принципах комунізму“ Енгельс, формулюючи основне завдання соціалістичних заходів пролетаріату, знову зазначає, що скасування приватної власності є найкоротша і характерна ознака соціалістичного перетворення всього суспільного ладу.

Питання про скасування приватної власності ставиться Енгельсом також при розгляді ним заходів Паризької Комуні. Говорячи з величезною симпатією про заходи Паризької Комуні, яка дала перший досвід захоплення влади пролетаріатом, Енгельс особливу увагу звертає на рішення Комуні про конфіскацію закритих майстерень і передання їх робітничим асоціаціям і на перетворення в національну власність всього церковного майна. Енгельс вказує, що

¹ *Архив Маркса і Енгельса*, кн. 1 (VI), стор. 224.

² Там же, стор. 224.

³ Цитовано за Леніним, *Твори*, т. XXI, стор. 431.

⁴ *К. Маркс і Ф. Енгельс*, *Твори*, т. XXI, стор. 49.

ці заходи „відповідають зовсім не духові Прудона, а духові німецького наукового соціалізму“¹.

В „Принципах комунізму“ Енгельс з усією властивою йому ясравістю і переконливістю малює картину грандіозного розквіту продуктивних сил і людської особи після зміни капіталістичної форми власності, після переходу засобів виробництва з приватної до суспільної власності.

При цьому Енгельс ставить в прямий зв'язок з завданням знищення приватної власності на засоби виробництва справу знищення класів, перехід до безкласового соціалістичного суспільства.

„Тим самим,— говорить Енгельс,— стане зайвим поділ суспільства на різні ворожі один одному класи. Але він стане не тільки зайвим, він, навіть, несумісний з новим суспільним ладом“².

Така загальна постановка проблеми власності у Енгельса. Так Енгельс, цілком однодушно з своїм другом Марксом, вказує пролетаріатові генеральний напрямок, в якому повинно розв'язатися, в умовах диктатури пролетаріату, завдання знищення класів.

Але які є конкретні шляхи й форми експропріації експропріаторів? І яким мусить бути шлях до знищення приватної власності і встановлення соціалістичної власності у всьому суспільстві?

В своїй роботі „До житлового питання“ Енгельс висловлює таке дуже важливе зауваження:

„А як стане майбутнє суспільство регулювати розподіл їжі і жител,— розумування про це ведуть прямо в ділянку утопії. Найбільше, що ми можемо твердити, виходячи з вивчення основних умов усіх попередніх способів виробництва, це те, що з падінням капіталістичного виробництва, певні форми привласнення, характерні для старого суспільства, стануть неможливими. *Навіть перехідні заходи мусять бути скрізь відповідні до існуючих в даний момент стосунків; в крайніх дрібноземлеволідіннях вони будуть істотно іншими, ніж в крайніх великоземлеволідіннях і т. ін.*“³.

Тут сформульовано дуже важливу думку про врахування економічних особливостей і класових відносин тієї країни, де пролетаріат захоплює владу. Ці вказівки Енгельса особливо важливі при розв'язанні питання про приватну власність дрібної буржуазії, про тактику щодо трудящого селянства. Енгельс прямо говорить тут про необхідність узгодитися з дрібним землеволідінням.

Перед пролетаріатом, що переміг, в першу чергу стоїть завдання повалення експлуататорів, знищення влади капіталу, ліквідації великого землеволідіння.

Пролетарська диктатура, з другого боку, стоїть перед необхідністю розв'язання дуже складної проблеми керівництва багатомільйонними масами селянства в їх переході до соціалістичних форм виробництва.

Самий пролетаріат поставлений в нові умови, він — пануючий клас, власник засобів виробництва.

З приводу цих корінних питань про шляхи й методи знищення класів при диктатурі пролетаріату, ми маємо дуже багату спадщину Енгельса, яку важко переоцінити. Величезна заслуга Енгельса полягає в тому, що він присвятив немало праці конкретній розробці питання про шляхи переходу від приватної до соціалістичної власності.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XV, стор. 59.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. V, стор. 477.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XV, стор. 79 (курсив наш — Е. Н.)

В світлі досвіду економічної політики пролетарської диктатури виключну значущість і актуальність має вияснення спадщини Енгельса з приводу таких питань:

Як, якими шляхами пролетаріат повинен *знищити велику власність поміщиків і капіталістів на засоби виробництва?*

Як здійснити „знищення різниці між робітником і селянином“ (Ленін) — *перехід до соціалістичної власності, до соціалістичних форм виробництва в селянському господарстві?*

Як зміниться становище пролетаріату, як пануючого класу, *при власності на засоби виробництва пролетарської держави?*

Як піде процес звільнення пролетаріату від „мерзотності старого суспільства“ *при нових відносинах власності?*

До висвітлення кожного з цих питань ми й переходимо.

III

В яких же формах повинна бути здійснена експропріація експропріаторів, знищення великої приватної власності? Цього можна досягнути лише шляхом насильницького повалення пануючих класів, встановлення диктатури пролетаріату і скасування приватної власності на засоби виробництва.

В „Принципах комунізму“ на питання, яким мусить бути цей новий суспільний лад (соціалізм), Енгельс відповідає:

„Передусім управління промисловістю і іншими галузями виробництва буде забране в окремих індивідів, конкуруючих один з одним. Замість цього усі галузі виробництва будуть знаходитися в управлінні всього суспільства, в його цілому, тобто будуть провадитись за суспільний рахунок, за загальним планом і при участі всіх членів суспільства“. І далі: „...отже, треба буде скасувати також і приватну власність і замінити її спільним користуванням усіма засобами виробництва і розподілом продуктів за загальною згодою, тобто, треба буде запровадити так звану спільність майна“¹.

Далі, на питання 17-е: „Чи можливо провести скасування приватної власності одразу?“ — Енгельс відповідає:

„Ні, неможливо, так само, як не можна одразу збільшити наявні засоби виробництва в таких межах, які потрібні для створення суспільного виробництва. Через те революція пролетаріату, яка, очевидно, відбудеться, зуміє тільки поступово перетворити теперішнє суспільство і скасує приватну власність лише після того, коли вже буде створена необхідна для цього маса засобів виробництва“².

З цих висловлень Енгельса випливає, поперше, що знищення приватної власності на засоби виробництва є одне з найперших завдань пролетаріату після захоплення влади. З цих же висловлювань випливає, подруге, що Енгельс розглядає знищення приватної власності на засоби виробництва, як певний процес, який включає в собі на перших порах шпаку заходів щодо обмеження приватної власності. Особливу увагу Енгельс приділяє проблемам знищення приватної земельної власності. Тут перед Енгельсом стояло завдання не тільки сформулювати погляд наукового соціалізму на це питання, але й викрити і показати всю неспроможність прудонівських ідей в розв'язанні даної проблеми.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. V, стор. 472.

² Там же, стор. 474.

Знищення великої земельної власності поміщиків і капіталістів не становитиме, на думку Енгельса, труднощів для пролетаріату, що перемиг.

„Зовсім просто,— каже Енгельс,— справа тільки з великим землеволодінням. Тут перед нами нічим не приховане капіталістичне виробництво, і в цьому випадку у нас уже не може бути ніяких сумнівів. Тут ми зустрічаємо масовий сільський пролетаріат, і завдання наше ясне. Як тільки наша партія оволодіє державною владою, вона просто експропріює великих землевласників зовсім так, як промислових фабрикантів. Чи відбудеться ця експропріація з викупом, чи без нього — це буде залежати у великій мірі не від нас, а від обставин, при яких ми оволодімо владою, особливо ж від поведінки самих панів — великих землевласників“¹.

Отже, Енгельс вважав безперечною необхідністю знищення приватної власності великих землевласників, припускаючи при цьому, за певних умов, викуп. Енгельс проте яскраво підкреслює, що викуп є лише одним з варіантів, що це залежить від обставин і умов, в яких, як вказував Маркс, можливо було б дешевше „відкупитися від цієї банди“.

Говорячи про шляхи розвитку сільського господарства після знищення власності великих землевласників, Енгельс різко критикує ідеї прудоністів, прудонівське знахарство про поділ великих маєтків на дрібні ділянки, характеризуючи їх як спрямовані до увічнення дрібного господарства, як реакційний крок („До життєвого питання“).

Це не значить, звичайно, що перехід дрібного селянства до великого суспільного виробництва може здійснитися зразу, що пролетаріат на певному етапі не примушений зважати на необхідність збереження власності дрібного землевласника. Лише показом переваг великого усуспільненого виробництва можна переконати селянина в необхідності переходу до соціалізму.

Енгельс, таким чином, бачив справжній вихід для сільського господарства тільки в створенні великого сільськогосподарського виробництва, заснованого на засадах суспільної власності на засоби виробництва.

„Навпаки, існуюче ще велике землеволодіння,— говорить Енгельс,— дасть нам багату основу для того, щоб за допомогою асоційованих працівників повести землеробство у великому масштабі, при якому тільки й можливе застосування усіх сучасних допоміжних засобів, машин і т. д., і тим самим наочно показати дрібним селянам переваги великого господарства на засадах асоціації“².

Як багато з того, що геніально передбачав і висував Енгельс, підтвердилося в практиці нашої пролетарської революції! Взяти хоча б вказівку Енгельса про обмеження приватної власності, як перші заходи пролетаріату, що перемиг. Хіба це не знайшло свого вияву в таких заходах радянської влади, як впровадження з перших же днів жовтневого перевороту „робітничого контролю“ над підприємствами капіталістів і обкладення їх прогресивно-прибутковим податком.

Обмеження приватної власності знайшло свій вияв і в допущенні вже після знищення великої приватної капіталістичної власності, в перший період неч'у, хоч і в обмежених розмірах, елементів капіталізму в промисловості, допущення оренди і концесій. Лише

¹ Ф. Енгельс, „Селянське питання у Франції і в Німеччині“, стор. 42.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XV, стор. 78.

повна перемога соціалістичної промисловості ліквідувала, як відомо, і ці останні рештки капіталізму в промисловості.

Хіба не дістала блискучого підтвердження теза Енгельса про необхідність негайного знищення великої земельної власності? В СРСР землю було націоналізовано в Жовтні 1917 р. Тут, правда, справа обійшлася без викупу, про який, як про можливість, говорив Енгельс. Але ж і Маркс і Енгельс лише припускали можливість викупу в окремому випадку, в певній обстанові, ажніяк не вважаючи його неминучим при всіх умовах.

Про історичну перевірку висловлень Енгельса на досвіді нашої великої революції говорив товариш Сталін, розглядаючи в своєму кінцевому слові на XV партійній конференції „Принципи комунізму“ Енгельса. Ось що товариш Сталін говорив в зв'язку з тими пунктами „Принципів комунізму“, в яких мова йде про знищення приватної власності на засоби виробництва.

В „Принципах комунізму“ Енгельса сказано:

„1) Обмеження приватної власності: прогресивний податок, високий податок на спадщину, скасування побічної спадщини (братів, племінників і т. ін.), примусові позикки і т. ін.“¹.

„... ці заходи,— вказував товариш Сталін,— здійснені і здійснюються у нас з перевищенням“ (Й. Сталін, „Про опозицію“).

„2) Поступова експропріація земельних власників, фабрикантів, власників залізниць і морських суден, частково за допомогою конкуренції з боку державної промисловості, частково безпосередньо шляхом викупу акціями“².

„Ви знаєте,— вказував товариш Сталін,— що ці заходи також проведені у нас ще в перші роки нашої революції“ (Й. Сталін, „Про опозицію“).

„3) Конфіскація майна всіх емігрантів і бунтівників, що повстали проти більшості народу“³.

З приводу цих пунктів товариш Сталін вказував, „що ми вже конфіскували і переконфіскували так, що далі йти нікуди“ (Й. Сталін, „Про опозицію“).

Таксамо справа і з пунктами 6 і 12 „Принципів комунізму“ Енгельса, які передбачають централізацію кредитної системи за допомогою національного банку в руках держави, а також закриття всіх приватних банків і банкірських контор і концентрацію транспортної справи в руках нації (п. 12).

Так виявилися втіленими в життя і в процесі революції стали дійсністю усі наведені нами висловлювання Енгельса.

Хід історичного розвитку показав, що вся намічена Енгельсом в „Принципах комунізму“ програма соціалістичних заходів в умовах імперіалізму — може бути цілком здійснена після перемоги пролетарської революції в одній окремо взятій країні. Як відомо, в свій час, в епоху домонополістичного капіталізму, Енгельс такої можливості не передбачав. Він вважав, як ми вказували вище, що

„... комуністична революція буде не тільки національною, але й відбудеться одночасно у всіх цивілізованих країнах, тобто, принаймні в Англії, Америці, Франції і Німеччині“⁴.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, том V, стор. 475.

² Там же.

³ Там же.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. V, стор. 476.

Товариш Сталін на VІІ-му пленумі ВККІ з вичерпною ясністю показав, що ця формула Енгельса, правильна для періоду домонополістичного капіталізму, коли капіталізм розвивався в цілому по висхідній лінії, в новий період, період імперіалізму, вмираючого капіталізму, що розвивається в цілому по лінії низхідній, була замінена новою формулою, теорією Левіна про можливість побудови соціалізму в одній країні. Але ця обставина ніякою мірою, звичайно, не знижує значення самої, наміченої Енгельсом, програми заходів пролетаріату, що переміг.

Наведеними висловлюваннями про шляхи ліквідації капіталістичної власності на засоби виробництва і заміну її соціалістичною власністю далеко не вичерпується багатство спадщини, залишеної Енгельсом з приводу цих питань.

Дуже цікаві зауваження Енгельса про *природу* соціалістичної власності у відміну від усіх попередніх форм власності.

Людська історія неодноразово давала нам приклади знищення однієї форми власності і заміни її іншою. Від світанку людського суспільства, від примітивних форм первісного комунізму, де існувала „власність здобута власною працею“ (Енгельс), до сучасної приватної капіталістичної власності пройшов довгий період історії, на протязі якого відбувалася зміна пануючих класів, зміна форм власності. Але ця зміна форм власності завжди приводила лише до зміни форм експлуатації пригнічених класів. Це прекрасно висловив Енгельс в таких словах:

„Через те, що основою цивілізації служить експлуатація одного класу іншим, то весь її розвиток відбувається в обстанові суперечностей, що не припиняються. Кожний крок вперед в галузі виробництва означає одночасно крок назад в становлячій пригніченого класу, тобто значної більшості. Всяке благо для одних неминує є злом для інших, кожне нове звільнення одного класу — новим пригніченням для другого“¹.

Так, зокрема, зробила й буржуазна французька революція, що встановила владу „3-го стану“ і оголосила устами нового народжуваного класу непорушність основ буржуазної власності. В „Декларації прав людини і громадянина“, яка сформулювала основи нового суспільного порядку, вона оголосила буржуазну власність священною і недоторканою.

Такій зміні форм власності експлуататорських класів кладе кінець пролетарська революція, що встановила соціалістичну власність на 1/6 частині світу. Тільки пролетаріат здійснив таке „звільнення одного класу“, яке не стало „пригніченням для іншого“, а навпаки — стало засобом звільнення всього суспільства. Тільки „революційне привласнення пролетаріату“ не є „обмеженням“, тільки воно у відміну від усіх попередніх „революційних привласнень“ дає повне звільнення і розквіт людській особі.

„Тільки сучасні пролетарі,— говориться в „Німецькій ідеології“,— зовсім позбавлені врякої самодіяльності, можуть домогтися своєї повної, вже необмеженої самодіяльності, яка полягає в привласненні сукупності продуктивних сил і в пов'язаному з цим розвиткові сукупності здібностей. *Всі попередні революційні привласнення були обмеженими*; індивіди, самотійність яких було сковано обмеженням знаряддям виробництва і обмеженням спілкуванням, привласнювали собі це обмежене знаряддя виробництва і приходили завдяки цьому до якоїсь нової обмеженості“².

¹ Ф. Енгельс, „Походження роднин, приватної власності і держави“, Партвидав, 1932 р., стор. 179 (курсив наш — Є. Н.).

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, том IV, стор. 58 (курсив наш — Є. Н.)

Лише на певному щаблі розвитку, коли „обмежене зняття виробництва“ дістає суспільну природу сучасних виробничих сил, в умовах великого виробництва, — лише тоді стає можливим знищення цієї „обмеженості“.

І саме тому суспільна соціалістична власність пролетаріату набуває зовсім особливої якості. Соціалістична власність на засоби виробництва — передумова і найважливіша умова соціалістичного способу виробництва.

„Кожне виробництво, — говорить Маркс, — є привласнення індивідом предметів природи в середній і за допомогою певної суспільної форми. В цьому розумінні буде тавтологією сказати, що власність (привласнення) є умова виробництва. Смішно, проте, робити звіден стрибок до певної форми власності, наприклад, до приватної власності (що до того ж передбачає, як умову, протилежну форму — відсутність власності)¹“.

Маркс підкреслює тут, що власність, будучи необхідною умовою виробництва, зовсім не обов'язково повинна виступати в формі приватної власності, бо приватній власності, як це показала історія, передувала суспільна власність, бо приватна власність в капіталістичному суспільстві передбачає, як свою протилежність, відсутність власності у пролетаріату.

Тільки пролетаріат, поваливши капіталізм, може відкинути цю обмежену власність, тільки пролетаріат може встановити „справжню власність“. Викриваючи „справжніх соціалістів“, які жонгливали фразою „справжня власність“, Енгельс говорить таке:

„Якщо уявити собі протилежність комунізму світу приватної власності в найгрубішій формі, тобто в абстрактній формі, в якій відкинуті всі реальні умови цієї протилежності, то виходить протилежність власності і відсутності власності. В цьому випадку можна розглядати відкидання цієї протилежності, як відкидання тієї чи іншої її сторони, як відкидання власності, при чому виходить загальна відсутність власності, або злидні, або ж як відкидання відсутності власності, яке полягає у встановленні справжньої власності²“.

„Справжня власність“, за Енгельсом, створюється, отже, знищенням приватної власності, встановленням суспільної власності.

Пролетаріат, встановивши „справжню власність“, за допомогою перетворення приватної власності на суспільну, шляхом експропріації експропріаторів і переходу засобів виробництва до рук пролетаріату, кладе край приватній власності, оголошує суспільну власність священною і недоторканою.

Так пролетарська революція створює зовсім *нове* уявлення про власність і зовсім нове соціалістичне відношення до неї, руйнуючи цим оспіваний філософами і поетами буржуазії ореол приватної власності, ламаючи ті уявлення про власність, які буржуазія, за допомогою права і церкви, тюрем і друку, мистецтва і філософських трактатів, прищеплювала трудящим масам.

Досвід пролетарської революції показав, що після знищення власності на засоби виробництва не зникає одразу клас експлуататорів і класова боротьба. Навпаки, в умовах пролетарської диктатури, як говорив Ленін,

„Класова боротьба повалених експлуататорів проти авангарду експлуатованих, що переміг, тобто проти пролетаріату, стала незмірно більш запеклою³“.

¹ Л. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XII, ч. I, стор. 177.

² Л. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. IV, стор. 463 (журнал наш — Е. Н.)

³ Ленін, Твори, том XXIV, стор. 514.

Запекла громадянська війна, неодноразові спроби повалених класів, спираючись на міжнародний капітал, відновити приватну власність, численні факти шкідництва і саботажу буржуазної інтелігенції, показують, що знищення класу експлуататорів досягається в запеклій класовій боротьбі.

IV

Важко переоцінити величезні заслуги Енгельса в розробці проблеми соціалістичної переробки селянського господарства, цього дуже складного завдання пролетарської революції.

Розв'язання цього найважчого завдання пролетарської революції стає можливим тільки після перемоги пролетаріату.

Безпосередня державна допомога, забезпечення нової технічної бази сільського господарства, керівництво і організаційна допомога мільйонам дрібних виробників — такі умови, що забезпечують виконання цього завдання в умовах диктатури пролетаріату.

Ми наводили вже важливіші зауваження Енгельса про облік тих економічних відносин, які застас пролетаріат, що переміг, про тактику щодо різних класів і груп. І в першу чергу це стосується до селянства.

Як уявляв Енгельс перехід до соціалістичної власності в сільському господарстві, перетворення дрібного виробника в будівника соціалізму?

З уже сказаного ясно, що Енгельс не мислив собі іншого шляху перебудови дрібного селянського господарства, як переведення його на рейки великого суспільного виробництва.

Необхідність організації великого соціалістичного виробництва в сільському господарстві великий мислитель виводив з законів історичного розвитку, з усього попереднього розвитку земельної власності, з необхідності знищення приватної власності на землю, яка створює кайдани для розвитку продуктивних сил при капіталізмі, і здійснення, в першу чергу, інтересів пролетаріату, як будівника соціалістичного суспільства.

„ Не інакше справа і з історією, — говорить Енгельс. Усі культурні народи починають з громадської власності на землю. У всіх народів, які перейшли певний щабель первісного стану, громадська власність починає, в міру розвитку землеробства, скоювати виробництво. Вона скасовується, заперечується, і, після більш чи менш довгих проміжних стадій, перетворюється на приватну власність. Але на вищому щаблі розвитку землеробства, який досягається завдяки пануванню приватної власності на землю, остання, в свою чергу, накладає кайдани на виробництво, і це тепер спостерігається як в дрібному, так і в великому землеволодінні. Звідси необхідно вникати вимога заперечення приватної земельної власності, перетворення її на власність суспільну. Але ця вимога не означає відновлення первісної громадської власності, а встановлення більш високої, більш розвиненої форми спільного володіння, яке не тільки не є перешкодою для виробництва, але, навпаки, тільки звільняє останнє від кайданів і дає йому можливість повністю використати сучасні хемічні відкриття і механічні винаходи“¹.

Але, коли перехід до великого суспільного виробництва в сільському господарстві з неминучістю впливає з усього ходу історичного розвитку, коли тільки велике виробництво звільняє сільське господарство від кайданів, дає йому можливість повністю розвинути

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, том XIV, стор. 137 — 138.

продуктивні сили, „повністю використати сучасні хемічні відкриття і механічні винаходи“, то як же здійснити перехід від дрібного, розпорошеного, одноосібного селянського господарства до великого суспільного виробництва, до соціалізму?

До питання про переробку дрібного селянського господарства великі вчителі пролетаріату Маркс і Енгельс підходили, передусім, з погляду інтересів і завдань пролетарської революції.

Велика визвольна місія пролетаріату для всього суспільства включає в себе знищення „ідіотизму сільського життя“. Тільки пролетаріат може справді „вирвати сільське населення з ізольованості і отупіння, в яких воно майже незмінно перебуває на протязі тисячоліть“ (Енгельс). Через те в своїй боротьбі проти капіталізму пролетаріат може і повинен знайти підпору в масах трудящого селянства пригніченого капіталом.

Виходячи з цих передумов, основоположники марксизму вперше викрили і обґрунтували на досвіді попередніх революцій і селянських рухів, на досвіді революції 1848 р. і Паризької Комуни роль трудящого селянства, як резерву пролетарської революції.

Геніальна постановка цієї виняткової щодо важливості проблеми пролетарської революції освітила по-новому тактику пролетаріату в революції, поставила на весь зріст завдання поєднання пролетарської революції з селянською війною.

„Вся справа в Німеччині,— писав Маркс Енгельсу 16 квітня 1856 р.,— буде залежати від того, чи можна буде підтримати пролетарську революцію другим виданням селянської війни. Тоді справи підуть чудово“¹.

Про трудящі маси селянства, як резерв пролетарської революції, з винятковою послідовністю говориться в ряді робіт і листів Енгельса.

Так, наприклад, в своєму дослідженні „Селянське питання у Франції і Німеччині“ він пише:

„Завоювання політичної влади соціалістичною партією стало справою близького майбутнього. Але для того, щоб завоювати її, партія ця мусить спочатку піти з міста до села, мусить зробитися сильною на селі“².

Проте, завоювання селянства — це складне завдання, яке вимагає від пролетаріату обліку подвійної природи селянина і неминучих хитань його і нерішучості на певних етапах революції. Енгельс бачив і враховував подвійну природу селянина. Його слова з приводу цього питання звучать буквально по-пророчому.

„Податки, неврожай, розподіл спадщини, процеси,—говорить він в іншому місці,— гонять одного селянина за іншим до ляхваря; заборгованість стає все більш загальним явищем і все більш важкою для кожного зокрема, — одним словом, наш дрібний селянин, як і будь-який інший пережиток минулого способу виробництва, неминуче засуджений на загибель. Він є майбутній пролетар.

Як такий, він повинен був би з готовістю відкрити вуха для соціалістичної пропаганди. Але в цьому йому покищо перешкоджає почуття власності, яке в ньому глибоко вкорінилося“³.

Напрочуд глибоко викриває тут Енгельс подвійну природу дрібного селянина, показуючи, що економічні і політичні інтереси селянства штовхають його до пролетаріату, але почуття власника заважає йому йти цим єдиною можливим шляхом економічного і політичного звільнення від пут капіталізму.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XXII, стор. 139.

² Ф. Енгельс, „Селянське питання у Франції і Німеччині“, стор. 24.

³ Там же, стор. 26 — 27.

В той же час Енгельс, разом з Марксом, кладе початок стратегії і тактиці пролетаріату щодо різних класових прошарків села, яка забезпечує підтримку ними пролетарської революції і наступний перехід їх на рейки соціалізму. З цього приводу ми знаходимо в Енгельса наукове передбачення выпяток щодо значущості і актуальності. Енгельс передусім підкреслює значення визвольного руху сільськогосподарських робітників.

„З того моменту, — говорить Енгельс, — коли маса сільських робітників навчиться розуміти свої інтереси, в Німеччині стане неможливим піякий реакційний — чи то феодальний, бюрократичний чи буржуазний уряд“¹.

Таку різку постановку питання про залежність уряду від позицій сільськогосподарських робітників Енгельс підкреслює особливо для таких країн, як Англія і Німеччина, де переважає велике сільськогосподарське виробництво. Але цілком очевидно, що і в інших капіталістичних країнах втягнення сільськогосподарського пролетаріату до боротьби проти капіталізму мусить бути одною з важливіших умов втягнення селянства в пролетарську революцію.

Перехід сільськогосподарського пролетаріату до соціалістичних форм виробництва визначається знищенням великої земельної власності, на базі якої створюється велике суспільне господарство.

„Таксамо і сільськогосподарські робітники — говорить Енгельс, — можуть звільнити себе з своїх величезних злиднів тільки в тому випадку, коли насамперед земля, яка є головним об'єктом їх праці, буде вилучена з приватного володіння крупних селян і ще крупніших феодалів і перетворена на суспільну власність, спільно оброблювану кооперативами сільськогосподарських робітників“².

Щодо поглядів Енгельса з приводу питання про селянство, то для їх розуміння треба передусім засвоїти, що вже в той час Енгельс дав поділ селянства на дрібне, середнє і крупне, накресливши особливу лінію пролетаріату, що переміг, у відношенні до кожної з цих класових груп. Це, безперечно, величезна заслуга Енгельса, який зумів уже тоді правильно визначити, що селянство не є суцільною, одноманітною масою, який побачив уже в той період існуючі класові угруповання в середині селянства і побудував всі свої висновки на основі диференційованого підходу до розв'язання селянського питання.

„Ще Енгельс, який разом з Марксом заклав основи наукового марксизму, — говорив Ленін, — тобто вчення, що ним керується наша партія постійно і зокрема під час революції, — ще Енгельс встановлював поділ селянства на дрібне, середнє і крупне, і цей поділ для величезної більшості європейських країн і тепер відповідає дійсності“³.

З незаперечною ясністю ставить питання Енгельс про долю крупного і середнього селянства, про несумісність соціалізму з збереженням крупного і середнього селянства.

„І якщо з нашого боку було б просто безглуздя давати дрібним селянам надію на продовження їх існування, як таких, то обіцяти це великим і середнім селянам межувало б прямо із зрадою“⁴.

При цьому Енгельс вказує насамперед щодо середнього селянина — необхідність „посильно полегшити їм перехід до нової форми виробництва“.

¹ Ф. Енгельс, „Селянська війна в Німеччині“, стор. 11.

² Там же, стор. 10.

³ Ленін, Твори, т. XXIV, стор. 163.

⁴ Ф. Енгельс, „Селянське питання у Франції і Німеччині“, стор. 41.

На цю настанову Енгельса про те, що до середнього селянина пролетаріат не повинен застосовувати насильницької експропріації, неодноразово посилався Ленін на досвіді радянської країни в обґрунтуванні тактики пролетаріату при диктатурі пролетаріату.

Дрібний селянин з його клаптиком землі, з його рабською звичкою до своєї жалюгідної власності, з його жалюгідним, злиденим рівнем життя і з його первісними знаряддями виробництва, задурюючою роботою становить справжню підпору „ідіотизму сільського життя“. Але саме переведення дрібного селянина на рейки соціалізму і становить пайважче завдання пролетарської революції. Це виняткове значення проблеми дрібного селянина і підкреслює Енгельс при розв'язанні селянського питання:

„Почнемо з дрібного селянина,— говорив Енгельс,— для Західної Європи він, взагалі, є не тільки важливішим з усіх селян, але складає також *основний елемент* для розв'язання всього питання. Якщо ми собі вияснимо наше відношення до дрібного селянина, то це послужить нам вихідним пунктом для визначення нашого відношення і до всіх останніх елементів сільського населення“¹.

Як же бути з цим дрібним селянином? Як бути з почуттям дрібного власника, що вкорінилося у дрібного селянина? Як перемогти рутину його рабської прихильності до свого клаптика землі, яка склалася віками?

„Яке ж наше відношення до дрібного селянства,— питає Енгельс,— і що нам доведеться з ним робити, коли державна влада опиниться в наших руках?

Поперше, безумовно правильне таке положення французької програми: ми наперед передбачаємо неминучу загибель дрібного селянина, але ні в якому разі не покликали прискорювати її будьяким втручанням з нашого боку.

А подруге, таксамо очевидно, що, володіючи державною владою, ми не будемо думати про те, щоб насильно експропріювати дрібних селян (з винагородою чи ні,— це байдуже), як це ми примушені будемо робити з великими землевласниками. Наше завдання щодо дрібних селян полягає, передусім, в тому, щоб їх приватне виробництво і приватну власність перевести в товариську, але не насильно, а за допомогою прикладу і пропозиції суспільної допомоги для цієї мети“².

Енгельс суворо критикує рішення французької партії про збереження власності дрібного селянина. З винятковою гостротою підкреслює Енгельс, що завданням пролетаріату є не увічнення власності дрібного виробника, а встановлення суспільної власності, перетворення дрібної власності селянина на колективну. Енгельс вказує, що завдання полягає в тому, щоб показати селянинові справжній вихід — перехід до великого суспільного господарства.

„Головне тут у тому,— говорив Енгельс,— щоб пояснити селянинові, що врятувати чи втримати його садибу і земельну власність ми можемо тільки перетворивши їх на товариську власність і товариське виробництво“³.

Більше того, Енгельс вказував, що перехід дрібного виробника до великого колективного господарства — довгий процес. На соціалістичний шлях розвитку сільського господарства селянина треба перетягти переконанням, показом переваги великого господарства, провідним впливом і допомогою з боку пролетаріату.

„А ми рішуче стоїмо на боці дрібного селянина,— говорив Енгельс,— ми будемо робити все можливе, щоб йому було краще жити, щоб полегшити йому

¹ Ф. Енгельс, „Селянське питання у Франції і Німеччині“, стор. 25, (курсив наш — С. Н.).

² Там же, стор. 37.

³ Там же, стор. 38.

перехід до товариства, в тому випадку, коли він на це зважиться; в тому ж випадку, коли він ще не буде в стані вирішити це,— ми постараємось дати йому як можна більше часу подумати про це на своєму клаптикові¹.

Дуже важливо підкреслити, що Енгельс намацував і кооперативну форму, в якій виступить це велике усупільнене виробництво.

„Що при переході до комуністичного господарства нам доведеться в широких розмірах застосовувати, як проміжну ланку, кооперативне виробництво,— писав Енгельс,— в цьому Маркс і я ніколи не мали сумніву. Справа мусить бути поставлена так, щоб суспільство,— отже, на перший час держава,— втримала за собою власність на засоби виробництва і, таким чином, приватні інтереси кооперативного товариства не могли б переважати над інтересами всього суспільства в цілому“².

Тут у Енгельса поставлено виняткову щодо важливості проблему про природу суспільної власності в її кооперативній формі в порівнянні з власністю пролетарської держави.

Як по-пророчому звучать ці слова Енгельса в умовах перемоги сталінських колгоспів, на фоні тисяч МТС, опори пролетарської диктатури на селі, на фоні квітучих колгоспних полів і радості колгоспної праці!

На ці винятково важливі для тактики пролетаріату настанови Енгельса неодноразово посилались Ленін і Сталін в своїй аргументації політики партії на селі в умовах диктатури пролетаріату.

„Енгельс підкреслював, що соціалісти і в думці не мають експропріювати дрібних селян,— говорив Ленін,— що лише силою прикладу будуть пояснюватися їм переваги машинного соціалістичного землеробства“³.

В тісному зв'язку з вченням Енгельса про шляхи соціалістичної переробки дрібного селянського господарства є його виняткові висловлювання про знищення протилежності між містом і селом.

Знищення цієї протилежності впливає з попереднього розвитку, з досягнутого рівня продуктивних сил, визначається інтересами самого виробництва в промисловості і сільському господарстві.

„Таким чином, знищення суперечності між містом і селом не тільки можливе,— говорять Енгельс,— але воно стало просто необхідним в інтересах індустріального і землеробського виробництва, а також з метою суспільної гігієни“⁴.

Знищення протилежності між містом і селом може відбутися тільки при умові знищення капіталістичного способу виробництва. Воно може бути здійснене тільки при умові переходу дрібної селянської власності до великого суспільного виробництва.

„З другого боку, було б найчепішою утопією,— говорять Енгельс,— бажати, подібно до Прудона,— скинути сучасне буржуазне суспільство, залишаючи селянина як такого. Тільки можливо більш рівномірний розподіл населення по всій країні, тільки тісний внутрішній зв'язок індустріального і землеробського виробництва поряд з необхідним для цього розширенням засобів споживання,— звичайно, при умові знищення капіталістичного способу виробництва,— спроможний вирвати сільське населення із ізольованості і отупіння, в яких воно майже незмінно нидіє на протязі тисячоліть“⁵.

¹ Ф. Енгельс, „Селянське питання у Франції і Німеччині“, стор. 39, (курсив наш — Є. Н.).

² Архів Маркса і Енгельса, книга I/VI, стор. 329.

³ Ленін, Твори, т. XXI, стор. 112.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XIV, стор. 301.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XV, стор. 74.

Знищення протилежності між містом і селом, будучи одним з важливіших завдань пролетаріату в побудові нового суспільства, визначається, таким чином, розв'язанням найважчої проблеми пролетарської революції, зміною „селянина, як такого“, тобто переведенням дрібного селянського господарства на рейки соціалізму.

Звідси ясно також і те, що Енгельс уявляв собі знищення протилежності між містом і селом як тривалий процес, як процес боротьби за соціалістичний шлях розвитку соціалістичного господарства.

Ми зупинилися лише в найзагальніших рисах на багатій спадщині Енгельса про перехід до соціалістичної власності в селянському господарстві, про шляхи знищення „ідіотизму сільського життя“ і перетворення селянина на соціалістичного працівника.

Великі вчителі робітничого класу — Маркс і Енгельс озброїли пролетаріат блискучим науковим аналізом шляхів розв'язання цієї дуже важкої проблеми пролетарської революції.

Ці великі ідеї Маркса і Енгельса лягли в основу дальшої розробки селянського питання в теорії пролетарської революції, яку проробили титани революційної думки і дії — Ленін і Сталін.

V

Філософи й письменники, політики й вчені, публіцисти й епископи немало написали досліджень і поем, трагедій і комедій, богословських трактатів і статей з питання про долю особи, про відношення людини і суспільства.

Оуен і Фур'є, Руссо і Толстой, Шопенгауер і Ніцше, Лютер і Берклі — кожний по-своєму намагався розв'язати цю політичну, економічну і філософську проблему.

Але на справді наукову основу розв'язання цієї проблеми вперше поставили Маркс і Енгельс *і тільки вони*.

Великі вчителі пролетаріату поставили питання про людину, *як про члена суспільства*, показали що поза таким розглядом не може бути розв'язана ні одна з „вічних“ проблем особи.

Викриваючи ідеалістичні філософські концепції про роль людської свідомості, її відношення до зовнішнього світу (і тим самим до суспільства), критикуючи фейєрбахівську „абстрактну людину“, висміюючи робінзонади буржуазної політичної економії, Маркс і Енгельс показали, що питання про відношення особи до суспільства може бути розв'язане тільки при розгляді людини, як частини суспільного цілого, як члена історично певного суспільства. Виходячи з цього, вчителі марксизму і обґрунтували роль людини, як важливого фактору суспільного виробництва.

„З усіх знарядь виробництва, — говорить Маркс, — найбільшу продуктивну силу становить сам революційний клас“¹.

Яка ж роль цієї „найбільшої продуктивної“ сили пролетаріату тоді, коли він *стає власником засобів виробництва* і здійснює „економічну революцію суспільства“? Відповідь на це питання давалася основоположниками марксизму на основі глибокого аналізу характеру поєднання робочої сили і засобів виробництва в умовах соціалістичного виробництва, на основі, отже, тих нових *форм власності*, які створюються після перемоги пролетарської революції.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. V, стор. 415.

Зупинимось коротко на цьому аналізі. При капіталізмі,—вказували Маркс і Енгельс,—інші елементи продуктивних сил—засоби виробництва—протистоять „головній продуктивній силі“, як чужа власність. Це і визначає характер поєднання робочої сили і засобів виробництва, визначає капіталістичний спосіб виробництва і властиві йому закони розподілу. В цих умовах пролетаріат, це єдине джерело животної праці, продукуючи додаткову вартість і збільшуючи нагромаджену працю—капітал—створює тим самим умови свого дальшого поневолення.

Цілковито протилежний стан створюється в умовах диктатури пролетаріату при соціалістичних виробничих відносинах. Соціалістична власність на засоби виробництва наперед визначає принципіально інший, соціалістичний спосіб поєднання робітника з засобами виробництва, цілком по іншому ставить питання про живу працю і її носія—„головну продуктивну силу“ суспільства—пролетаріат.

„В буржуазному суспільстві жива праця є тільки засобом збільшення нагромадженої праці. В комуністичному суспільстві нагромаджена праця є тільки засіб поширити, збагатити, підвищити рівень життя робітника“¹.

Всебічна турбота про „головну продуктивну силу“, про підвищення, поширення і збагачення рівня життя робітника стає, таким чином, законом розвитку економіки в умовах пролетарської диктатури. Це забезпечує найбільший розквіт особи.

„В буржуазному суспільстві капітал самостійний і особистий, а працюючий індивід несамостійний і знеособлений“².

Знищення ж приватної власності на засоби виробництва кладе край „знеособленості“ носія живої праці—„головної продуктивної сили“, означає звільнення особи.

Так десятки років тому, коли з усе більш зростаючою силою йшов процес перетворення людини на додаток машини, коли жорнами капіталізму все більш і більш придушувалася особа пролетаріату, ще в ту віддалену від нас епоху Маркс і Енгельс оголосили світові, що на зміну поколінням, які живуть під ярмом капіталізму, прийде нова людина—людина соціалістичного суспільства.

Великі вчителі робітничого класу залишили нам свій геніальний прогноз про те, якою буде ця нова людина, якою, отже, буде пролетаріат, коли він, оволодівши „сукупністю продуктивних сил“, стане власником засобів виробництва, як виявиться „необмежена самодіяльність пролетаріату“ і розвиток його здібностей, коли він звільниться від кайданів капіталізму, від капіталістичної експлуатації.

Цей прогноз Маркса і Енгельса, як ми вже відзначали, аж ніяк не впливав з мрії і фантастики про майбутнє. Висновок Маркса і Енгельса був побудований на найглибшому аналізі законів розвитку капіталізму, діючих, за виразом Енгельса, „з руйницькою силою сліпого закону природи, що падає на самих виробників“, на науковому передбаченні нових суспільних законів, які пролетаріат свідомо підкорить собі.

Які ж ті нові умови, що забезпечуть переробку людей, зміну їх ролі; які особливості нової людини; в чому саме полягає зміна її суспільної ролі; в чому новизна її функцій в суспільному виробництві?

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. V, стор. 497.

² Там же.

„Суспільні сили,—говорить Енгельс,—подібно до сил природи діють сліпо, насильницьким і руйнівним чином, поки ми не розуміємо їх і не рухаємося з ними. Але, коли ми пізнали їх, вивчили їх дії, напрямок і вплив, від нас самих залежить все більш і більш підкорити їх нашій волі і через них досягти нашої мети“¹.

Це й приводить до розкріпачення самого „виробника“. Це й приводить до того, що сучасні продуктивні сили перетворюються з „демонічних повелителів“, за виразом Енгельса, на „покірних слуг“. Так змінюється роль людини, через що, змінюється і сама людина, стаючи сама повелителем сучасних продуктивних сил.

В цьому ж розумінні Енгельс говорить і про перехід з „царства необхідності“ в „царство свободи“.

Людина, в умовах пролетарської диктатури, в умовах соціалізму, стає активним і свідомим організатором економічного життя, *творцем його законів*. Нові економічні закони підлягають пролетаріатові, організованому в пролетарську державу, здійснюючому планове керівництво економікою. Від перших спроб „робітничого контролю“ до реалізації грандіозного плану другої п'ятирічки — такий історичний шлях, блискуче пророблений нашою великою пролетарською революцією, шлях перетворення „демонів“ капіталістичної економіки на покірних „слуг“ пролетаріату.

Чи треба доводити, що все це не може не потягти за собою справжнього розквіту людської особи? Кращий цьому доказ — розквіт особи будівника соціалізму в нашій країні.

Буржуазні писакки всіх мастей, в тому числі і соціал-демократи, не мало списали чорнила, намагаючись довести те, що не доводиться, а саме, що нібито у нас, в країні будованого соціалізму, відбувається не розкріпачення, а „поневолення“ особи.

В самісіньке око цим буржуазним оборонцям власності попадають Маркс і Енгельс, говорячи:

„... коли, таким чином, буржуа заявляє комуністам: знищуючи моє існування, як буржуа, ви знищуєте моє існування, як індивіда; коли він, таким чином, ототожнює себе як буржуа з собою як індивідом,— то не можна, принаймні, відмовити йому у відвертості і безсоромності. Для буржуа це справді так: він вважає себе індивідом лише остільки, оскільки він буржуа“².

Виходить, таким чином, що буржуазні письменники ототожнюють свої класові інтереси з інтересами особи. Вони ставлять знак рівності між інтересами людської особи і грабінницькими, власницькими інтересами буржуазії. Вони охороплюють не особу, а *приватну власність*, ототожнюючи знищення приватної власності із знищенням особи.

Гостро б'ють по цих буржуазних „оборонцях власності“ слова „Комуністичного маніфесту“:

„Ви самі визнаєте, таким чином, що під людською особою ви розумієте тільки буржуа, власника буржуазної власності. Така особа, справді, мусить бути знищена“³.

Проголошуючи народження нової соціалістичної людини, Маркс і Енгельс були далекі від думки, що це відбудеться негайно після захоплення влади пролетаріатом. Вони неодноразово підкреслювали, що нове суспільство буде ще носити на собі „родимі плями капіталізму“, з якого воно виникає. Пролетаріат повинен буде

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, том XIV, стор. 282.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, том IV, стор. 208.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, том V, стор. 498.

докласти немало сил для того, щоб позбавитися від усіх пережитків старого суспільства, від усієї його „мерзотності“. Нове соціалістичне ставлення до суспільної власності буде неминуче зміцнюватися в процесі боротьби з проклятою спадщиною старого, з буржуазними пережитками в економіці і свідомості людей, в процесі класової боротьби, в процесі остаточного знищення класів і всіх класових відмін старого суспільства.

„Штірнер вважає,— говорить в „Німецькій ідеології“,— що комуністичні пролетарі, які революціонізують суспільство і ставлять виробничі відносини і форми спілкування на нову базу, тебто на самих себе як нових людей, на свій новий лад життя, залишаються при цьому „старими“. Невтомна пропаганда цих пролетарів, дискусії, які вони щоденно ведуть між собою, в достатній мірі доводять наскільки вони самі не хочуть залишатися „старими“ і наскільки вони взагалі не хочуть, щоб люди залишалися „старими“. „Старими“ вони залишилися б тільки в тому випадку, колиб стали разом з Санчо „шукати вину в собі“; але вони дуже добре знають, що лише при обставинах, які зміняться, вони перестануть бути „старими“, і тому вони просякнені рішучістю змінити ці обставини при першій можливості. В революційній діяльності зміна самого себе збігається з перетворенням обставин“¹.

Як блискуче виправдалися ці віщі слова! Як блискуче підтверджується в умовах Радянської країни, що при „змінених обставинах“ пролетаріат перестав бути „старим“.

Неважко вказати в чому саме полягають ці „зміни“, які відбуваються в пролетаріаті. Дуже важливе значення тут, передусім, має відношення до пролетарської держави, до виробничого процесу, до засобів виробництва і до самого процесу праці. Зміна відношень до засобів виробництва визначається тим, що вони вже не протистоять пролетаріатові, як ворожа сила, а, ставши власністю пролетарської держави, звільнили його від матеріального і духовного поневолення.

В цьому й кориняться нове ставлення до власності у пролетаріату. Цим і визначається зміна пролетаріатом самого себе; нові відношення власності при диктатурі пролетаріату створюють умови для розвитку людської індивідуальності, для радісної соціалістичної праці, яка забезпечує потужний розвиток продуктивних сил.

Ставши повновладним володарем гігантських багатств, пролетаріат стає добрим господарем, оберігаючи соціалістичну власність, як зінцію ока. Він закріплює це своє нове ставлення до засобів виробництва відомим законом про священність і недоторканість соціалістичної власності. Він залізною рукою пролетарської диктатури знищує всяке посягання на неї і всякі спроби поживитися за її рахунок.

Звідси і впливає нове відношення до підприємства, до засобів виробництва, які стали соціалістичною власністю. Про це яскраво говорив товариш Сталін в своїй розмові з першою американською делегацією, підкреслюючи, що робітник в радянських умовах дивиться на фабрику

„... як на близьку і рідну для нього справу, в розвиткові і поліпшенні якої він крєвно зацікавлений“².

В умовах соціалістичної власності людина перестає бачити в розвиткові продуктивних сил неминучі при капіталістичному способі виробництва лиха, породжувані цим розвитком. Розвиток засобів виробництва несе людині не злидні і руйнування, не жахливу примару

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. IV, стор. 192.

² Й. Сталін, „Питання лєнінізму“, вид. 10, стор. 185.

безробіття, а величезний зріст задоволення культурних і матеріальних потреб, що забезпечує повний розвиток її фізичних і духовних сил.

Таким чином, зріст продуктивних сил, заснований на соціалістичній власності, на плановій організації соціалістичного виробництва стає безумовним законом економічного розвитку в умовах пролетарської диктатури. Таким же безумовним законом є і безперервно зростаючий матеріальний і культурний рівень мас, „з кожним днем збільшувані матеріальні умови існування“,— як говорив Енгельс.

Та обставина, що розвиток продуктивних сил, розвиток засобів виробництва не протистоїть пролетаріатові, а, навпаки, забезпечує систематичний зріст його матеріального добробуту, змінює ставлення пролетаріату до розвитку техніки і кваліфікації кадрів.

Недарма досвід пролетарської революції дав, наприклад, таку дуже цікаву форму, як раціоналізаторство, що охоплює широкі кола робітників, творча думка яких працює над удосконаленням виробництва, над піднесенням техніки, над кращим використанням машин і агрегатів.

Блискучими зразками цієї безмежної відданості соціалістичному виробництву є дивні зразки героїв радянської промисловості — Стаханових і Бусигіних, які дають неперевищені рекорди використання потужної радянської техніки.

Інакше і бути не може, бо технічні удосконалення в умовах пролетарської диктатури ведуть не до зростання безробіття, як це має місце при капіталістичній раціоналізації, а до *полегшення* умов праці, до розкріпачення людини від важких, виснажуючих виробничих процесів, до збереження і піднесення фізичних, духовних і моральних сил людини.

Так основоположники марксизму блискуче предрікли що до розвитку особи може привести тільки знищення приватної власності, що народження нової людини пов'язане з переробкою пролетаріатом самого себе.

І в першу чергу це стосується до виховання соціалістичної дисципліни праці. Виконання зобов'язань щодо пролетарської держави, виховання відповідного ставлення до соціалістичної власності, виховання нового ставлення до праці, боротьба з рвацтвом і нехлюйством є одною з найважливіших форм класової боротьби в епоху пролетарської диктатури, бо завдання знищення класів не може бути здійснене без того, щоб пролетаріат сам не став „іншим“, щоб він не підтяг поступово до рівня передових пролетарів останні загони менш свідомих, без того, щоб виховання соціалістичної дисципліни праці не охопило мільйонні маси селянства, яке стало під керівництвом пролетаріату на соціалістичний шлях розвитку.

Вирішна роль в соціалістичній переробці пролетаріату, у вихованні соціалістичної дисципліни праці належить комуністичній партії, створенню якої присвятили все своє життя Маркс і Енгельс, готуючи пролетарські загони на штурм капіталізму. Досвід нашої революції показав цю керівну роль більшовицької партії,— партії Леніна і Сталіна,— славного продовжувача справи Маркса і Енгельса, показав шляхи і методи соціалістичного перевиховання пролетаріату, виховання залізної дисципліни праці в умовах пролетарської диктатури.

Геніальні передбачення Енгельса освітлюють ряд найважливіших сторін цього найсерйознішого завдання пролетарської диктатури.

Енгельс висвітлює, наприклад, таке питання, як ставлення

окремого робітника до „сукупного власника засобів виробництва“. Гостро критикуючи прудоністів, він пише:

„А втім, необхідно констатувати, що „фактичне оволодіння“ всіма знаряддями праці, всією промисловістю з боку працюючого народу є прямою протилежністю прудоністського „викупу“. При останньому *окремий-робітник* стає власником житла, селянської ділянки землі, знарядь праці; при першому ж, сукупним власником будинків, фабрик і знарядь праці залишається „працюючий народ“¹.

Вступаючи з винятковою гостротою проти дрібнобуржуазних прудоністських ідей про „вкуп“ і встановлення власності окремих робітників, Енгельс протиставить цим реакційним ілюзіям справжні інтереси пролетаріату, зазначаючи, що засоби виробництва і земля повинні стати власністю всього народу (в особі пролетарської держави).

Ці положення Енгельса мають дуже важливе значення для розуміння ролі пролетаріату, як пануючого класу, як керівника процесом виробництва, для розуміння ролі і обов'язків окремого пролетаря щодо „сукупного власника засобів виробництва“ — пролетарської держави. Загальнодержавні інтереси, інтереси класу, а не місцеві інтереси, не погляд „своїї дзвіниці“ — такі важливі висновки з цих міркувань Енгельса.

Так Енгельс своїми зауваженнями про ставлення суб'єкта до суспільної власності, про взаємовідносини між окремим пролетарем і пролетарською державою, як власником засобів виробництва, підводить нас безпосередньо до питання про соціалістичну дисципліну на самому виробництві, тобто до питання про керівництво і підлеглість в самому виробничому процесі, в організації господарчого життя.

Як забезпечується необхідна організація і складаються стосунки людей при суспільній власності? Як розв'язуються проблеми керівництва і підлеглості, необхідні для організації виробничого процесу, для ведення великого виробництва, на основі якого лише й стає можливою організація соціалістичного способу виробництва?

Виняткове значення для висвітлення цих питань має стаття Енгельса „Про авторитет“, написана ним в 1874 році.

„Деякі соціалісти, — говорять в цій статті Енгельс, — почали в останній час систематичний хрестовий похід проти того, що вони звуть *принципом авторитету*... Авторитет в тому розумінні, про яке тут мовиться, означає нав'язування нам чужої волі; з другого боку, авторитет передбачає підлеглість“².

Але чи можна створити такий лад, — ставить питання Енгельс, — „при якому цей авторитет виявиться беззмистовним і, отже, повинен буде зникнути?“. Якщо це відношення необхідне при буржуазних суспільних відносинах, то чи можна знищити його в суспільстві майбутнього?

Відповідь на поставлене питання Енгельс бачить в особливостях організації і керівництва великим виробництвом. Що показує організація великої промисловості в умовах капіталізму?

Дослідження економічних, промислових і землеробських відносин, які лежать в основі сучасного буржуазного суспільства, — твердить Енгельс, — показує величезний зріст виробництва і концентрацію-великих мас робітників. За виразом Енгельса, „комбінована

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, том XV, стор. 75.

² Там же, стор. 134.

діяльність, ускладнення процесів, залежних один від одного", виступають тут замість „незалежної діяльності окремих осіб“, характерної для дрібного виробництва. „Але комбінована діяльність означає організацію, а чи можлива організація без авторитету?“ (Там-же).

Після цього глибокого екскурсу в суть і характер керівництва виробництвом в умовах капіталізму, Енгельс переходить безпосередньо до питання про авторитет при соціалістичних виробничих відносинах.

„Припустімо, — говорять він, — що соціальна революція повалила капіталістів, в руках яких знаходиться нині виробництво і обіг багатств. Припустімо, стаючи цілком на погляд антавторитаристів, що земля і знаряддя праці стали колективною власністю робітників, які користуються ними. Чи зникне авторитет, чи він тільки змінить свою форму? Подивимось“¹.

Для прикладу Енгельс бере на початку мануфактурну майстерню. Виробничий процес потребує тут, щоб бавовна підлягала менш, як шести операціям, перш ніж перетворитися на нитку, при чому ці операції провадяться, в більшості випадків, в різних приміщеннях. Для нормальної організації процесу потрібний інженер, який слідкував би за паровою машиною, потрібні механіки, робітники для перенесення продуктів і т. ін.

„Всі ці робітники, — говорять Енгельс, — чоловіки, жінки і діти, — повинні починати і кінчати роботу в години, визначувані авторитетом парі, якій немає діла до особистої автономії. Отже, робітники, передусім, мусять зговоритися щодо годин праці, а як тільки ці години встановлено, вони вже обов'язкові для всіх без винятку. Потім, в кожному приміщенні шохвилливи виникають приватні питання щодо способу виробництва, розподілу матеріалів і т. ін., які потрібно розглянути зараз же, щоб уникнути негайного припинення виробництва. І як би не розв'язувалися ці питання, чи вирішенням виборної особи, очолюючої кожну галузь праці, чи, де це можливо, більшістю голосів, воля кожного у всякому випадку мусять підпорядковуватися, а це означає, що питання будуть розв'язуватися авторитарно“².

Ми навели докладно всю аргументацію Енгельса, щоб показати, які чудові думки є тут у великого основоположника марксизму, як яскраво виступає тут його наукове передбачення з приводу такого актуального питання соціалістичної економіки, як відношення людей у виробничому процесі, роль керівництва, необхідність дисципліни і підлеглості.

Суворо науковий аналіз умов керівництва виробництвом в капіталістичному суспільстві, характеристика умов керівництва великою промісловістю після знищення приватної власності на засоби виробництва, аналіз під цим кутом зору матеріальних умов виробництва, — така аргументація Енгельса.

„Отже, ми бачили, — говорять Енгельс, — що, з одного боку, певний авторитет, яким би чином він не був створений, а, з другого боку, певне підлеглість, незалежно від будьякої суспільної організації, — обов'язкові для нас завдяки матеріальним умовам, при яких відбувається виробництво і обертання продуктів“³.

Ці виняткові думки Енгельса висвітлюють ряд найважливіших проблем соціалістичного будівництва. Принцип авторитету в умовах капіталістичного способу виробництва заснований на володінні капіталістом засобами виробництва. Весь механізм управління вироб-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XV, стор. 134 — 135.

² Там же, стор. 135.

³ Там же, стор. 136.

ництвом, з властивими йому відносинами керівництва і підлеглості, заснованими на приватній власності, спрямований на пригнічення особи пролетаря, є чужою силою, що протистоїть йому. Підлягання авторитетові, дисципліна капіталістичної фабрики, є дисципліна голоду й палиці, яка приводить до повного фізичного й духовного поневолення особи.

Протилежно до цього авторитет в умовах диктатури пролетаріату, при соціалістичних виробничих відносинах, заснований на спільному володінні засобами виробництва, є вияв організованої волі пролетаріату. Керівництво і підлеглість будівників соціалізму при суспільній власності на засоби виробництва засновані на свідомій, соціалістичній дисципліні праці. І тому здійснення принципу авторитету, здійснення керівництва виробничим процесом обумовлює свідому підлеглість авторитетові керівництва, забезпечує виховання соціалістичної дисципліни праці. Але ця свідома дисципліна, участь в творчій, радісній праці на себе, на все суспільство — є основою розквіту фізичних і духовних сил будівника соціалізму.

Перехід до соціалістичного способу виробництва вимагає, таким чином, свідомої підлеглості, встановлення справжнього авторитету, тобто планомірного керівництва, необхідність якого викликається соціалістичними умовами виробництва. Звідси необхідність залізної дисципліни праці. „Воля кожного, у всякому разі, повинна підкорятися“, як би не розв'язувалися питання — чи волею виборної особи (здиноначальність), чи, *де це можливо*, більшістю голосів.

В цьому знаходить свій вияв здійснення свободи, як усвідомленої необхідності.

Які винятково свіжі ці думки Енгельса! Як співзвучні вони для нашої епохи, нашої країни пролетарської диктатури!

В процесі виховання соціалістичної дисципліни праці, створення авторитету, тобто пролетарського керівництва і свідомого підлягання, і відбувається процес переробки пролетаріату і знаходить свій вияв те, що він, як суб'єкт соціалістичного виробництва, стає „іншим“.

Висловлювання Енгельса про соціалістичну дисципліну, що неминуче носять характер прогнозу, набули свого дальшого розвитку і збагачення у Леніна і в Сталіна. Відомо, що Ленін величезну увагу приділив розробці цієї проблеми в умовах пролетарської диктатури, характеризуючи виховання соціалістичної дисципліни, як одну з важливіших форм класової боротьби в умовах диктатури пролетаріату. Що це значить? Це значить, що завдання виховання свідомої дисципліни розв'язується не порядком, так би мовити, самопливу, а в процесі запеклої боротьби проти „мерзотності старого суспільства“, проти пережитків капіталізму в психології людей, проти класових ворогів, які намагаються штовхнути окремих робітників на антидержавний шлях. Це значить, що боротьба за зміцнення пролетарської дисципліни немислима без нещадного викорінення нехлюйства, ледарства. В цьому одна з найважливіших підстав бурхливого піднесення продуктивності праці.

„Соціалізм вимагає не ледарства, — говорив товариш Сталін на I-му Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, — а того, щоб усі люди трудилися чесно, трудилися не на інших, не на багатіїв і експлуататорів, а на себе, на суспільство“¹.

¹ Й. Сталін, „Питання ленінізму“, вид. X, стор. 588.

В боротьбі за зміцнення соціалістичної дисципліни товариш Сталін висунув відомий лозунг про ліквідацію знеособки і „організацію відповідальності кожного за певну роботу“. З метою забезпечення висококваліфікованого командного складу, що спроможний забезпечити високоякісне керівництво господарчим будівництвом, спираючись на свідому дисципліну робітників, товариш Сталін підніс на величезну височінь проблему технічних і взагалі керівних кадрів.

Постановки Енгельса заповнилися, як ми бачимо, конкретним змістом, збагачені і піднесені на величезну височінь, перетворені на потужну підойму соціалістичного будівництва.

Роль пролетаріату, як керівника і організатора економічного життя, як власника засобів виробництва, в корені змінює зміст, характер, ставлення робітника — цієї головної продуктивної сили — до самого процесу праці.

Фізичне і духовне розкріпачення від кайданів капіталізму знаходить свій найбільш яскравий вияв у зміні самої суті праці при соціалістичних виробничих відносинах. З особливою силою виявляється звільнення особи, її розквіт, який несе з собою вільна соціалістична праця. Характеризуючи працю при соціалістичних виробничих відносинах, Енгельс в першу чергу підкреслює, що праця в нових умовах є праця всього суспільства, праця кожного його члена. Енгельс показує, що обов'язковість праці для кожного члена суспільства не є апіорною, а з неминучою закономірністю впливає з розвитку продуктивних сил, з усього попереднього суспільного розвитку.

„Тільки досягнуте великою промисловістю надзвичайне посилення продуктивності праці дозволяє, нарешті, розподілити її на всіх без винятку членів суспільства і цим до такої міри скоротити робочий час кожного зокрема, що його буде у всіх з перевищенням для теоретичної і практичної участі в справах всього суспільства“¹.

Енгельс пов'язує питання про обов'язковість праці кожного члена соціалістичного суспільства з двома іншими важливими твердженнями, які характеризують працю при соціалізмі. Поперше, при соціалізмі відбувається зменшення робочого часу для кожного члена суспільства. Подруге, тим самим створюється для всіх членів суспільства можливість виконання суспільних функцій („теоретична і практична участь в справах всього суспільства“).

В інших місцях Енгельс дає характеристику впливу соціалістичної праці на розвиток людської особи.

Він характеризує соціалістичну працю, як „природну умову людського існування“, він показує, що праця замість засобу поневолення стане засобом звільнення,

„... надаючи кожній особі можливість розвивати у всіх напрямках і виявляти всі свої здібності — як фізичні, так і духовні. Праця, отже, з тяжкого обов'язку мусить перетворитися на задоволення“².

Отже, — „праця є природна умова людського існування“.

„Праця — джерело розквіту людської особи, розвитку всіх фізичних і духовних здібностей людини“.

„Праця — не важкий обов'язок, а задоволення“.

¹ *Е. Маркс і Ф. Енгельс*, Твори, том XIV, стор. 184.

² Там же, стор. 299.

Всі ці постановки Енгельса про соціалістичну працю блискуче підтверджуються на досвіді пролетарської диктатури, яка показала всьому світові, як народжується нове ставлення до праці у будівника соціалізму, як праця в СРСР з праці підневільної стала „справою честі, справою слави, справою доблесті і героїства“.

Початок справжнього розквіту людської особи, творчу радість праці, перетворення праці на „задоволення“, про яке говорив Енгельс, показують герої першої п'ятирічки — творці радянської індустрії, пролетарі Дніпрогесу, Уралокузбаса, що опановують передову радянську техніку, героїчні будівники другої п'ятирічки — п'ятирічки нових гігантів і „освоєння“ індустрії, герої колгоспних ланів, які штурмують вікове „здічавіння“ сільського життя.

Звільнення праці від поневолення Енгельс розумів і як звільнення від властивого капіталістичному суспільству розподілу праці.

„Зважаючи на це, — говорить Енгельс, — старий спосіб виробництва мусить бути зміненний до основи, а, отже, мусить зникнути старий розподіл праці, що пригнічує як усе суспільство, так і кожного окремого його члена“¹.

В протизагу капіталістичному розподілові праці Енгельс пов'язує працю кожної людини, в умовах соціалізму, з повним розвитком фізичних і розумових здібностей людини, з повним задоволенням її потреб в різноманітній творчій і радісній праці.

В умовах капіталізму розподіл праці має антагоністичний характер, відбиваючи класову структуру суспільства. Розподіл праці відбувається не добровільно, не в інтересах робітника; через це

„... власна діяльність людини стає для неї чужою, стає силою, яка протистоїть їй, яка підпорядковує її собі замість того, щоб вона оволоділа нею“².

Зовсім інакша справа при соціалістичних виробничих відносинах; нові умови і завдання суспільного виробництва *створюють і властиві йому принципи розподілу праці* і кінець-кінцем ведуть до повного його знищення. Замість одурюючої, пригнічуючої праці, замість одностороннього розвитку, який перетворює людину на „додаток машини“, соціалістичне виробництво вимагає всебічного розвитку здібностей і нахилів людини. Про це чудово говорить Енгельс в „Принципах комунізму“.

„Суспільне управління виробництвом не може здійснюватися людьми, подібними на теперішніх, з яких кожна підпорядкована одній будь-якій галузі виробництва, прикована до неї, експлуатується нею, де кожний розвиває один тільки бік своєї здібності за рахунок всіх інших і знає тільки одну галузь або частину будь-якої галузі всього виробництва... Виховання дозволить молодим людям швидко знайомитися з усією системою виробництва, воно дозволить їм по черзі переходити від однієї галузі виробництва до іншої, залежно від потреб суспільства чи їх власних нахилів. Таким чином, виховання звільнить їх від тієї односторонності, до якої примушує тепер кожного сучасний розподіл праці. Таким чином, суспільство, організоване на комуністичних основах, дасть можливість своїм членам всебічно застосувати їх всебічно розвинені здібності. Але, поряд з тим, необхідно зникнуть і різні класи“³.

В цих пророчих словах основоположників марксизму, що показують з винятковою яскравістю принципіальну відміну розподілу праці при капіталізмі (при якому відповідна діяльність члена суспільства є чужою силою, яка протистоїть йому) від щасливої, радісної, багатогранної і збагачуючої життя праці при комунізмі, разом

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XIV, стор. 299.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. IV, стор. 23.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. V, стор. 478.

з тим сформульована і виняткова ідея знищення протилежності між фізичною і розумовою працею.

Комуністичне суспільство регулює все виробництво і тому створює можливість сьогодні роботи одне, а завтра інше і т. п. Воно, звичайно, забезпечує за певними галузями потрібну їй робочу силу. Разом з тим кожний член комуністичного суспільства може займатися найрізноманітнішими видами праці.

Процес знищення протилежності між фізичною і розумовою працею — довгий процес. Втягнення мас в різні форми управління, створення кадрів пролетарської інтелігенції, величезний зріст культурного рівня мас в умовах пролетарської диктатури, такі шляхи, якими він здійснюється. Дуже різноманітні форми і методи, в яких знаходять своє здійснення цей процес. Багатогранне життя радянської людини дає невичерпні приклади цих всебічних видів праці, які приступні членові суспільства в умовах пролетарської диктатури. Перехід від виробництва до навчання і науки, ця система постійного підвищення кваліфікації (курси, школи на підприємствах і т. п.), що вкорінилася в побуті наших підприємств, масова система заочного навчання, вечірнього навчання у випах і технікумах, винахідництво і туризм, планеризм і шахи, культура спорту і диспути, самодіяльний художній рух і армія робітничих кореспондентів, хіба все це не є доказом нашого просування вперед до найбільшого розквіту особи, якого досягне суспільство, коли кожний не буде „обмежений виключним колом діяльності, а зможе удосконалюватися в будьякій галузі?“

Важливі вказівки ми знаходимо у Енгельса і в питанні про принципи розподілу в соціалістичному суспільстві.

В зв'язку з цими зауваженнями ми б хотіли в першу чергу зупинитися на одній з найбільших теоретичних проблем — на проблемі рівності, яка має, як це показав досвід соціалістичного будівництва, виняткове значення для побудови комуністичного суспільства.

В чому основний зміст вчення марксизму про рівність?

„Буржуазні професори, — говорить Ленін, — за розуміння рівності намагалися нас викрити в тому, нібито ми хочемо одну людину зробити рівною іншим. В цій нісенітниці, яку вони самі придумали, вони намагалися обвинуватити соціалістів. Але вони не знали, через свою неписьменність, що соціалісти — і саме основоположники сучасного наукового соціалізму Маркс і Енгельс — говорили: рівність є порожня фраза, якщо під рівністю не розуміти знищення класів“¹.

Ленін вказує на історичну обумовленість постановки проблеми рівності, на залежність її від суспільних відносин, класових інтересів і вимог. Буржуазно-демократичне уявлення про рівність є рівність товаровиробників, блискуче викрита Марксом в „Капіталі“. Ідея рівності в світі буржуазно-демократичних завдань виявляє „боротьбу за найширший і найчистіший розвиток товарного виробництва“ (Ленін).

Енгельс, даючи тут аналіз змісту пролетарської вимоги рівності, показує, що

„... ідея рівності, і в своїй буржуазній, і в своїй пролетарській формі, є сама історичним продуктом, для з'явлення якого потрібні були певні історичні вимоги, що передбачають в свою чергу довгу попередню історію“².

Розуміння рівності визначається, таким чином, умовами виробництва, є результатом попереднього розвитку і поза цим не може

¹ Ленін, Твори, т. XXIV, стор. 294

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XIV, стор. 107.

бути зрозуміле. В такому ж стані справа і з розумінням рівності, стосовно до соціалістичних відносин.

Ми примушені зупинитися докладніше на проблемі рівності і її трактуванні першими вчителями марксизму, щоб показати, що рівність при соціалізмі і обумовлені нею принципи розподілу з неминучістю випливають з попереднього розвитку, з того, що соціалізм

... *випливає* з капіталізму, історично розвивається з капіталізму, становить собою *результат* дій такої суспільної спільноти, яку *породжено* капіталізмом¹.

Маркс з винятковим даром наукового передбачення показав в „Критиці Готської програми“, як буде виглядати рівність в цьому комуністичному суспільстві, „яке тільки не вийшло на світ божий з надр капіталізму“. Маркс показав, що на цій стадії в першій фазі комунізму (при соціалізмі) неминуче збереження залишків буржуазного права. Рівність існує, оскільки знищена приватна власність, рівність існує, оскільки кожний член суспільства виконує певну частину суспільної праці і „одержує від суспільства стільки ж, скільки він дав“.

Але люди не рівні в іншому відношенні.

„При рівній праці,— каже Маркс,— отже, при рівній частині в суспільному споживчому фонді, один отримує фактично більше, ніж інший, виявляється багатшим від іншого і т. д. Щоб уникнути усіх цих недоліків, право, замість того, щоб бути рівним, *мусило б бути нерівним*“².

Ці великі ідеї про контури соціалістичного суспільства, про рівність в соціалістичному суспільстві, про етапи його розвитку виступають і у Енгельса з виключною силою і переконливістю. В листі Енгельса до Бебеля від 18.III-1875 року, присвяченому критиці Готської програми, ми знаходимо таке виняткове місце.

„Уявлення про соціалістичне суспільство, як про царство *рівності*, є *однобічне французьке уявлення*, пов'язане із старим лозунгом „свободи, рівності і братства“,— уявлення, яке було доречним, як певний *етап розвитку*, в свій час і на своєму місці, але яке, подібно до всіх *однобічностей* попередніх соціалістичних шкіл, тепер треба перемогти, тому що воно збиває лише з толку і тому, що тепер знайдено більш точні засоби зображення предмету“³.

Про це ж говорять Енгельс і в листі до Маркса від 23 жовтня 1846 року, показуючи, яку велику шкоду для робітничого руху становлять ідеї „зрівнювального комунізму“, що пропагуються дрібнобуржуазними соціалістами.

Геніальні ідеї основоположників марксизму про рівність, як ми бачимо, найбезпосередніше стосуються *вияснення закономірностей розподілу в комуністичному суспільстві*. З виключною силою і послідовністю викривають Маркс і Енгельс залежність розподілу від суспільних умов виробництва, від властивих їм відносин власності.

Суспільні умови виробництва при капіталізмі, його класова антагоністична структура, заснована на приватній власності на засоби виробництва, визначає і власність капіталістів на результат виробництва — на суспільний продукт.

Соціалістична власність на засоби виробництва визначає і суспільну власність на суспільний продукт праці.

„Певний спосіб участі у виробництві визначає особливу форму розподілу“ (Маркс).

¹ Ленін, Твори, т. XXI, стор. 428.

² Е. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XV, стор. 275.

³ Архів Л. Маркса і Ф. Енгельса, Кн. 1 (6), стор. 84.

В першій фазі комунізму досягнута членами суспільства рівність щодо власності на засоби виробництва знаходить свій вияв в тому, що рівна участь у виробництві, рівна праця дає право на рівну частину в суспільному продукті, який підлягає розподілові в споживчому фонді.

В умовах диктатури пролетаріату, як показав досвід радянської країни, в умовах першої фази соціалізму відбувається зміцнення і розвиток принципів розподілу за кількістю і якістю праці. Це забезпечує величезну роль матеріального фактору у вихованні соціалістичної дисципліни, в піднесенні продуктивності праці і зрості соціалістичного виробництва. Це забезпечує грандіозне матеріальне і культурне піднесення робітничого класу і працюючих мас.

Якщо оплата за кількістю і якістю праці є соціалістичним принципом, то як мусить оплачуватися праця кваліфікованіших кадрів в соціалістичному суспільстві?

З приводу цього питання ми знаходимо у Енгельса такі цікаві зауваження:

„Як же розв'язується все важливе питання про вищу оплату складної праці? В суспільстві приватних виробників витрати на навчання кваліфікованого робітника припадають на приватних осіб, чи їх родини; через те і приватним особам найбільше припадає вища плата за навчену робочу силу; як раніше навчений раб продавався дорожче, так тепер навчений найманний робітник оплачується по вищій ціні. В суспільстві, організованому по-соціалістичному, ці витрати оплачує суспільство, через те йому належать і результати їх, тобто створені складнішою працею вищі вартості. Сам робітник не може претендувати на жодне перевищення. З чого ж, між іншим, випливає висновок, що й улюблена вимога робітника на „весь продукт праці“ теж інколи виявляється не зовсім недоторканою“¹.

Енгельс підкреслює тут винятковий момент про зацікавленість суспільства в піднесенні кваліфікації своїх кадрів, про необхідність виділення матеріальних ресурсів, частини суспільного фонду, для підготовки кадрів кваліфікованих професій. Нарешті, тут показано, за яким принципом мусить оплачуватися праця більш кваліфікованого робітника. Суспільство мусить відшкодувати витрачені фонди для підвищення кваліфікації своїх кадрів. Тим самим і з цього боку Енгельс протиставить соціалістичний принцип оплати праці дрібнобуржуазним реакційним ілюзіям лассальєнців, протиставить їм наукове передбачення, засноване на пізнанні справжніх законів економічного розвитку.

Чи треба доводити величезне значення цих виняткових думок Енгельса для теорії і практики соціалістичного будівництва?

На нові, неперейдені висоти підняли Ленін і Сталін вчення основоположників марксизму про фази комунізму, про рівність. В боротьбі з меншовицькими і есерівськими контрреволюційними лозунгами про буржуазні свободи і рівність, з контрреволюційними лозунгами заклятих ворогів пролетарської диктатури троцькістів і зінов'євців — про рівність, в боротьбі з дрібнобуржуазними носіями ідей зрівнялівки, і носіями прагнень „вирвати побільше від держави“, з рвацтвом і відсталістю — цими пережитками капіталізму — розвинули вони далі, піднесли на величезну височінь вчення марксизму про рівність і споживання при диктатурі пролетаріату і в соціалістичному суспільстві.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XIV, стор. 204.

* * *

На цьому ми кінчаємо розгляд ряду питань про соціалістичну власність і роль пролетаріату, як власника соціалістичної власності в освітленні їх Енгельсом. Зрозуміло, що ми далеко не охопили повністю всього багатства, залишеного нам Енгельсом у цих питаннях. Тут ми мали на увазі висвітлити основне питання, показати, що проблема соціалістичної власності є одна з важливих сторін вчення марксизму про економічний зміст пролетарської диктатури; показати вирішну роль проблеми власності в розв'язанні основного завдання пролетарської диктатури — знищення класів, показати, що в боротьбі за соціалістичну власність виступають найважливіші форми класової боротьби в період перехідний від капіталізму до соціалізму, бо „соціалізм — є знищення класів“ (Ленін).

В цій класовій боротьбі, в боротьбі за зміцнення соціалістичної власності — вчили нас основоположники марксизму — вчив нас Енгельс — виховується і нова людина з новим ставленням до засобів виробництва, з новим поглядом на працю, з новим розумінням дисципліни. В боротьбі за торжество соціалістичної власності виховується людина — господар продуктивних сил і законів економічного розвитку, керманч, що спрямовує суспільство на шлях нечуваного господарського і культурного розквіту. В боротьбі за священність і недоторканість суспільної власності зростає добробут трудящих, відбувається бурхливий розквіт людської особи.

Так блискуче розв'язується у вченні марксизму проблема особистого і суспільного, проблема, яка хвилювала кращі розуми людства.

Товариш Сталін ще в одній з ранніх своїх робіт, надрукованій недавно в доповіді т. Берія, з геніальною ясністю показав, як марксизм розв'язує цю вічну проблему особи і маси.

Гостро критикуючи ідеї анархізму про особу, товариш Сталін говорить:

„... на думку анархізму звільнення маси неможливе до того часу, поки не звільниться особа, зважаючи на що його лозунг: „Все для особи“ тоді, як вирішуваний камінь марксизму — маса, звільнення якої, на його думку, є головною умовою звільнення особи, тобто, на думку марксизму, звільнення особи неможливе до того часу, поки не звільниться маса, зважаючи на що його лозунг: „все для маси“ („Анархізм чи соціалізм,“ газета „Ахалі дроеба“ № 5, від 11 грудня, 1906 року)¹.

„Все для маси“ — під цим лозунгом пролетаріат, здійснюючи вчення своїх великих учителів, знищує приватну власність на засоби виробництва і будує чудову будівлю комунізму, на основі соціалістичної власності, в якому особа людини набуває нечуваних просторів для свого розвитку і бурхливого розквіту, в якому „з усіх цінних капіталів, що існують на світі, найціннішим і найвирішальнішим капіталом є люди, кадри“².

¹ Більшовик № 14, 1935 р. стор. 92.

² Й. Сталін, Промова на випуску академіків Червоної армії, 4-V — 1935 року.

Енгельс і питання теорії пізнання Л. Фейербаха

Брошура про Фейербаха написана Енгельсом у 1886 р., через три роки після смерті К. Маркса, є квінт-есенцією філософських поглядів Маркса і Енгельса, взятих в їх загальному зв'язку з історичною і політично-економічною теорією засновників наукового соціалізму.

Брошура за темою присвячена критиці поглядів Л. Фейербаха (в зв'язку з виходом у 1885 р. книги *Штарке* „Людвіг Фейербах“).

Брошура написана надто стисло, в ній буквально кожна думка, кожне положення є базою для цілої наукової теорії. Тут дано вихідні пункти критики системи Гегеля, з оцінкою позитивного в її змісті, історично розглянуто основне питання всякої філософії, проблема мислення і буття в його двох сторонах; вичерпуюче викладена ідея матеріалістичної діалектики і подані керівні вказівки по питанню про тотожність у ній логіки і теорії пізнання наукового матеріалізму. Тут дано критику поглядів Л. Фейербаха, в тому числі його історично-етичного ідеалізму, і їм протиставлено матеріалістичне розуміння історії, викладене в його основних положеннях.

Тут розкриті Енгельсом історичні і теоретично-пізнавальні коріння релігії і дано критику Фейербахівської критики релігії. Вся робота пройнята історизмом і узагальненням великих суспільних рухів кінця XVIII і першої половини XIX віків, а також новітніх винаходів сучасного Енгельсові природознавства (починаючи з відкриття Майєра, Джоуля, Кольдінга, Шлейдена, Шванна, Дарвіна), які дали можливість розкрити зміст матеріалістичної діалектики, як науки про суперечливий внутрішній рух природи і суспільства.

В брошурі Енгельсом дана історія філософського матеріалізму Маркса і Енгельса в зв'язку з історією комуністичного руху в Німеччині XIX в.

* *
**

Брошура Енгельса визначає необхідність розробки всіх сторін широкої проблеми: Фейербах і Маркс-Енгельс. У цій статті ми розглянемо питання про завдання, що стояли перед Марксом і Енгельсом у галузі формування їх нового світогляду і його філософських основ у 40-х рр. XIX ст. Для цього ми скористуємося вказівками, які дає В.І. Ленін в „Матеріалізмі і емпіріокритицизмі“ з приводу питання про вияснення шляхів, якими формувався в указані роки світогляд Маркса і Енгельса.

Значення цих вказівок для з'ясування філософської еволюції Маркса і Енгельса величезне. Вони проливають на проблему яскраве світло насамперед тому, що в них вперше в марксизмі *теоретично*

поставлена проблема формування філософських поглядів Маркса і Енгельса, на відміну від праць, що обмежуються описово-біографічним розглядом питання (Мерінг та ін.). Указані сторінки розкривають одночасно особливості філософських завдань, які стояли, в зв'язку з новими історичними умовами, перед Леніним, на відміну від філософських завдань Маркса і Енгельса. Наводимо повністю їх зміст. Виклавши діаметрально протилежний характер критики Е. Дюрінга Енгельсом — з одного боку, і махістами — з другого, Ленін говорить:

„І Маркс з Енгельсом і І. Діцген виступили на філософську арену тоді, коли в передовій інтелігенції взагалі, в робітничих колах зокрема, панував матеріалізм. Тому цілком природно, що не на повторення старого звернули всю свою увагу Маркс і Енгельс, а на серйозний теоретичний розвиток матеріалізму, на застосування його до історії, тобто на *вивернування* будови матеріалістичної філософії до *верху*. Цілком природно, що вони *обмежувались* в галузі гносеології виправленням помилок Фейербаха, вписуванням пошлостей у матеріаліста Дюрінга, критикою помилок Бюхнера (див. у І. Діцгена), підкреслюванням того, чого цим найбільш поширеним і популярним в робітничих колах письменником *особливо* бракувало, саме: діалектики. Про азбучні істини матеріалізму, про які в десятках видань кричали рознощики. Маркс, Енгельс і І. Діцген не турбувались, спрямовуючи всю увагу на те, щоб ці азбучні істини не вільгаризувались, не спрощувались занадто, не приводили до застою думки („матеріалізм звизу, ідеалізм зверху“), до забуття *цінного* плоду ідеалістичних систем, Гегелівської діалектики — цієї перлини яку півні Бюхнери, Дюрінги і К^о (разом з Леклером, Махом, Авенаріусом та ін.), не уміли виділяти з гноїща абсолютного ідеалізму“¹.

В іншому уривкові, в'ясняючи історичні особливості російського махізму і викривлення ним історичного матеріалізму Маркса, — Ленін говорить:

„Маркс і Енгельс, виростаючи з Фейербаха і мужніючи в боротьбі з писакми, природно звертали найбільшу увагу на добудовування філософії матеріалізму до верху, тобто не на матеріалістичну гносеологію, а на матеріалістичне розуміння історії. Тому Маркс і Енгельс у своїх творах більше підкреслювали *діалектичний* матеріалізм, ніж діалектичний *матеріалізм*, більше настоювали на *історичному* матеріалізмі, ніж на історичному *матеріалізмі*. Наші махісти, що бажають бути марксистами, підійшли до марксизму в цілком відмінній від цього історичний період, підійшли в такий час, коли буржуазна філософія особливо спеціалізувалась на гносеології і, засвоюючи в односторонній і викривленій формі деякі складові частини діалектики (наприклад, релятивізм), переважну увагу звертала на захист або відновлення ідеалізму звизу, а не ідеалізм вгору“².

Значення цих уривків для в'яснення шляхів, якими формувався в 40-х роках XIX ст. світогляд Маркса і Енгельса, ми тут і розглянемо.

* * *

Ленін указує, що в той час, коли Маркс і Енгельс виступили на філософське поле, там уже *панував матеріалізм*. Маркс і Енгельс зайнялись *розвитком* матеріалізму, поширенням його на історію. Матеріалізм діалектичний був утворений Марксом і Енгельсом. Найвпливовішим представником метафізичного матеріалізму 40-х років був Людвіг Фейербах. Відзначаючи те, що в галузі теорії пізнання матеріалізмом було багато вже зроблено до Маркса і Енгельса (на підставі чого Маркс і Енгельс зуміли зайнятись безпосередньо утворенням історичного матеріалізму), необхідно насамперед урахувати роль Л. Фейербаха. Тоді виникає питання, розв'язання якого в'яс-

¹ Ленін, Твори, т. XIII, стор. 177.

² Там же, стор. 240.

нить значення вищенаведених слів В. І. Леніна для справи розробки філософської еволюції Маркса і Енгельса. Як могли Маркс і Енгельс, виступивши на філософському полі, зайнятися *не стільки гносеологією-матеріалізмом, скільки „добудовуванням його до верху“*; обмежуючись у гносеології виправленням помилок Фейєрбаха, висміюванням пошlostей у матеріаліста Дюрінга, критикою помилок Бюхнера, коли якраз „основною бідотою“ *метафізичного матеріалізму є „невміння пристосувати діалектику до Bildertheorie, до процесу її розвитку пізнання“* (Ленін)¹, тобто невміння пристосовувати діалектику до теорії і історії пізнання, або ж, інакше кажучи, неможливість розкрити тотожність діалектики, логіки і теорії пізнання в матеріалізмі?

Для відповіді на це питання необхідно розглянути докладно філософський розвиток Маркса і Енгельса, бо вияснення шляхів переборення Марксом і Енгельсом і діалектичного ідеалізму Гегеля, і метафізичного матеріалізму Фейєрбаха розкриє нам основні хибі обох названих систем. І, насамперед, необхідно розглянути історичні основи філософського розвитку Маркса і Енгельса, які утворили можливість *критичного сприйняття ними критичної суті Гегелівської діалектики*.

Питання про те, як формувався світогляд Маркса і Енгельса невідокремлене від питання про те, як формувався німецький пролетаріат в самостійну політичну силу. Час, коли виступили Маркс і Енгельс, був часом, коли відбувалося розмежування загальної демократичної опозиції пруській юнкерській державі. Особливості розвитку німецького землеволодіння і німецького капіталізму, економічна відсталість і політична роздрібненість Німеччини сприяли збереженню залишків феодальних відносин. Тоді як у Франції в 1848 р. паризькі робітники, за посередньою підтримкою дрібної і середньої буржуазії, скидали цезову монархію Луї-Філіппа, в Німеччині в 1848 р. ще тільки ліквідуються залишки німецького феодалізму, розв'язується завдання, яке було розв'язане у Франції ще 60 років тому назад. Німецька буржуазія, характерна своєю економічною слабкістю і полохливою політичною половинчастістю на будь-якому етапі свого розвитку, ще від часу Фрідріха-Вільгельма III і до самого 1848 р., не підіймається вище ліберальних загравань і нагадувань про конституційні обіцянки у виявленні своїх політичних інтересів. Німецький пролетаріат 40-х років XIX ст. складається як самостійна політична сила в особливих умовах боротьби класів, умовах насичених ліберальним ханжеством і зрадою з боку буржуазії на всіх ділянках цієї боротьби.

Час, коли складається світогляд Маркса — це час, коли пролетаріат уже спрямовує свою боротьбу проти буржуазії.

Робітничий рух на Заході шпириться. В 1846 р. ми маємо першу спробу утворення Марксом і Енгельсом пролетарської партії. До цього часу формується в систему усвідомлення пролетаріатом своїх завдань з погляду наукового аналізу історичної ролі і інтересів класу, взятих в цілому — утворюється марксизм. Німецький пролетаріат все більше перетворюється в *клас для себе*, пабував всі якості класу для себе.

У цьому процесі німецький пролетаріат має значні *переваги* в порівнянні з пролетаріатом інших країн Європи:

¹ Ленін, „До питання про діалектику“, т. XIII, стор. 304. Курсив наш — А. Р.

„Німецькі робітники мають дві істотних переваги перед робітниками в решті Європи. Перше — те, що вони належать до найбільш теоретичного народу Європи і що вони зберегли в собі той теоретичний зміст, який майже цілком утрачений та званим „освіченим“ класами в Німеччині. Без попередньої німецької філософії, особливо філософії Гегеля, ніколи не утворився б німецький науковий соціалізм, — єдиний науковий соціалізм, який колинебудь існував“.

„... Друга перевага полягає в тому, що німці взяли участь в робітничому русі майже пізніше всіх. Як німецький теоретичний соціалізм ніколи не забуде, що він стоїть на плечах Сен-Сімона, Фур'є і Оуена — трьох мислителів, які, не вважаючи на всю фантастичність і весь утопізм їх вчення, належать до найбільших розумів усіх часів і які геніально передбачили численну кількість таких істот, правильність яких ми доводимо тепер науково, — так німецький практичний робітничий рух не повинен ніколи забувати, що він розвинувся на плечах англійського і французького руху, що він мав можливість просто обернути себе на користь їх дорого купленні досвід, уникнути тепер їх помилок, яких тоді здебільшого не можна було уникнути“¹.

У цьому процесі формується світогляд молодих Маркса і Енгельса. Надзвичайно характерно, що критику Гегелівської діалектики Маркс розгортає якраз тоді, коли практика публіцистичної роботи в „Рейнській газеті“ стикає його з реальною класовою боротьбою. В 1859 році Маркс писав про це:

„1842—43 рр. я, як редактор „Рейнської газети“, вперше потрапив у скрутне становище, коли я повинен був висловлюватися про так звані матеріальні інтереси“.

Дебати Рейнського ландтагу з приводу крадіжки дров і дрібнення земельної власності, офіційна полеміка, в яку п. фон-Шаппер, тодішній обер-президент рейнської області, вступив з „Рейнською газетою“ в питанні про становище мозельських селян, нарешті, дебати про вільну торгівлю і протекціонізм дали вперше поштовхи моїм заняттям економічними питаннями“².

Коли передивитись статті Маркса цього часу в Рейнській і Аугсбургській газетах (дебати шостого Рейнського ландтагу про волю друку, про закон проти крадіжки дров, „З берегів Мозеля“ та ін. — див. 1-й том творів Маркса і Енгельса), то видно, як Маркс все ясніше починає бачити, і пізніше все більше переконуватись у тому, що *Гегелівська філософія не являє достатніх підстав для з'ясування суспільних суперечностей, суперечностей самої дійсності*. Практика політичної діяльності Маркса в „Рейнській газеті“ відразу стикає його з колом проблем, які виходять за межі гегелівської філософії.

Філософія Гегеля, *ставши на сторону буржуазії своїм оголошенням німецької конституційної монархії кінцевою і найдосконалішою формою управління, оголосила близькість приходу буржуазії до політичної влади*³. Цим вона відбила в найбільш розвиненій формі найбільш розвинені ідеали німецької буржуазії і стала історичним максимумом німецької буржуазії. Гегель підпорядковує принцип окремого загальному, дійсність — принципам розуму, суворо проводячи через всю свою систему пріоритет логіки, підтягаючи в своїй „Філософії права“ німецьку дійсність до царства розуму і загальних інтересів, що виявляє політичні ідеали німецької буржуазії. „Філософія права“ Гегеля, ця наукоподібна охоронниця духу пруської рестаурації, кажучи словами Р. Гайма, — є максимум політичних уявлень німецької буржуазії того часу, коли історія ще не показує в німецьких умовах класової боротьби силу, яка має свою історичною місією розв'язати суспільні суперечності в перетворенні самого суспільства, — пролетаріат. Проте,

¹ Цитовано за Леніним, Твори, т. IV, стор. 381.

² Л. Маркс, „До критики політичної економіки“, Партвидав, 1935 р., стор. 37.

³ Ф. Енгельс, „Револуція і контрреволюція в Німеччині“.

„... в Німеччині капіталістичний спосіб виробництва дозрів лише після того, як виявився його антагоністичний (збудований на протилежностях) характер в шумних конфліктах історичної боротьби, яка закінчила в Англії і Франції, при чому німецький пролетаріат уже володів значно більш виробленою теоретичною класовою свідомістю, ніж німецька буржуазія“¹.

В 40-х роках ХІХ сторіччя відбувається розмежування внутрішньо-демократичної опозиції, скерованої проти кріпацтва. Пролетаріат виступає на арену класової боротьби, як єдиний послідовний революційний клас. Питання класової боротьби, що постають в ці роки перед Марксом, приводять його до усвідомлення необхідності утворення нового світогляду.

Політична діяльність призводить до тієї ж необхідності і Енгельса. Маркс і Енгельс були насамперед політики і виступили в ці роки, як *послідовні революційні демократи*, кажучи словами Леніна.

Енгельс не раз указував, що Людвіг Фейербах, *що був в багатьох відношеннях сполучною ланкою між філософією Гегеля і поглядами Маркса і Енгельса*, не зумів виділити раціональне зерно з філософії Гегеля, нічого не протиставив енциклопедичному багатству Гегелівської системи („Людвіг Фейербах“). В „Людвігу Фейербаху“ Енгельс каже також про те, що Гегелівська філософія носила в собі *ідею перетворення філософії у дійсність*.

„З Гегелем взагалі закінчується філософія, з одного боку, тому, що його система являє собою величний підсумок усього попереднього розвитку, а, з другого,—тому, що він сам, хоч і невідомо, показує нам шлях, який веде з лабіринту систем до справжнього і позитивного пізнання світу“².

Питання про кінець філософії в старому розумінні і, отже, про необхідність порухуватись з філософією Гегеля, яка була „величним підсумком усього попереднього розвитку“, було поставлене ще молодогегельянцями³. Проте це питання, *як питання про ставлення пролетаріату до всієї попередньої ідеології*, було поставлене тільки Марксом і Енгельсом, бо тільки вони зуміли зрозуміти завдання *врятування з філософії Гегеля того, що виходило за її межі, як завдання, яке стояло перед пролетаріатом*. Звідси і випливає те положення, що виведення революційного ядра Гегелівської філософії, діалектики, за межі цієї філософії *може бути показане тільки через боротьбу класів*. Тільки розкриття історичної ролі пролетаріату може з'ясувати нам значення поставленого Енгельсом питання про *кінець філософії в старому розумінні*. А це з'ясування історичної ролі пролетаріату може бути досягнуто тільки на основі аналізу капіталістичного способу виробництва в тій формі, в якій його дав Маркс.

Проте, питання про кінець філософії в старому розумінні було поставлено також Фейербахом. Основні філософські праці Фейербаха уже своїми назвами означають постановку цього питання: „Необхідність реформи філософії“, „Попередні тези до реформи філософії“, „Основи філософії майбутнього“ і т. д. Де ж лежали для Фейербаха реальні межі можливості здійснити це завдання реформи філософії?

¹ К. Маркс, „Капітал“, т. I, 1931 р., стор. 37

² Ф. Енгельс, „Л. Фейербах“, стор. 40.

³ Питання про кінець філософії в старому розумінні, а також питання, що розглядаються нижче, про практику, теорію відображення, збіжність теорії пізнання, логіки і діалектики висвітлені в статтях т. А. Сараджова в № 3—4 за 1934 р. і № 2 за 1935 р. журналу „Сід марксистсько-ленінським пралором“—„Матеріалізм і емпіріокритицизм“ і питання про збіжність теорії пізнання „логіки і діалектики“ і „Про деякі питання теорії пізнання“— А. Р.

Тобто, які були обставини, що визначили для Фейєрбаха *неможливість врятувати революційну суть Гегелівської філософії — діалектику?*

Межі були указані класовими основами — тим, що Фейєрбах так і не піднявся вище буржуазного демократизму, не піднявся до політичних уявлень пролетаріату, не пішов далі ліберальних мрій про революцію і про людину взагалі. Маркс не запозичив негативних боків системи Фейєрбаха, *стоячи вище Фейєрбаха навіть в період найсильнішого впливу останнього на нього*. Фейєрбах же не вловив зародків наукового історизму, закладених у Гегеля в його діалектиці, не зумів розвинути моменти критичного порядку, які були в філософії Гегеля. Фейєрбах через це не доріс до самого істотного в Гегелівській філософії, яку він сам називав „завершенням нової філософії“ („Основи філософії майбутнього“).

Що ж зробив в галузі *гносеології* Фейєрбах, який не розв'язав питання про історичну людину і лишив людину *поза історією?* Маркс, який в силу історичних причин і підстав *повинен був утворити* історичний матеріалізм, в галузі гносеології обмежувався в розглядюваний нами час виправленням помилкок Фейєрбаха. В чому ж полягало це зроблене Фейєрбахом в галузі гносеології?

Величезна заслуга Фейєрбаха полягала в тому, що він поставив питання про всяке пізнання, як іншу форму почуттєвості, про думку, як відбиток об'єктивного, реального, існуючого незалежно від нас світу. *Тим самим ним було поставлене питання про необхідність реформи філософії*. Саме до такого висновку прийшов Фейєрбах уже в „Сутності христіанства“, де він звів релігію до її світської основи. Енгельс каже, що „Сутність христіанства“ оголосила перемогу матеріалізму, оголосила, що природа існує незалежно від всякої філософії, що вищі істоти, утворені нашою релігійною фантазією, — це лише фантастичні відбитки нашої власної сутності („Людвіг Фейєрбах“). В галузі основного філософського питання, кажучи словами Енгельса, *цим самим заляття було зняте*.

Цьому питанню Фейєрбах присвятив ряд своїх творів 1842 — 1843 рр. Ось деякі положення з його „Попередніх тез до реформи філософії“ — 1842 р.:

„Справжнє відношення мислення до буття може бути тільки таким: *буття є суб'єкт, мислення — предикат*. Мислення з буття, але не буття з мислення. Буття є з себе і через себе, буття дано тільки через буття, буття має свою основу в собі, бо тільки буття є смисл, розум, необхідність, істина, коротше — все в усьому. Буття є тому, що не буття — це просто небуття, тобто ніщо, нісенітниця“

„Буття виводиться з мислення тільки тоді, коли *розірвана співзв'язь єдності буття і мислення*, коли спочатку віднімають у буття — через абстракцію — *їюю душу, їюю сутність*, а потім знову знаходять смисл і основу цього для самого себе порожнього буття, в суті абстрагований від буття; також і світ виводиться з бога тільки тоді, коли доволно відокремлюють сутність світу від самого світу“ (Тези 53—55).

Сорок п'ята теза з „Основах філософії майбутнього“ 1843 р. — говорить так:

„*Речі не можуть мислитися інакше, ніжж вони бувають в дійсності*. Те, що відокремлено в дійсності, не може бути тотожним у думках. Виключення мислення і ідей — інтелектуального світу Нео-Платоніків — з законів дійсності є привілея теологічної сваволі. Закони дійсності є також і законами мислення.

У статті „Проти дуалізму тіла і душі“ Фейєрбах говорить навіть, що „поділ людини на тіло і душу, на чуттєву або нечуттєву істоту —

є тільки теоретичний поділ; на практиці, в житті ми його відкидаємо". Багато подібних тверджень можна було б навести. Тут статті Фейєрбаха 1842—1843 рр. і навіть 1848—1849 рр.¹ присвячені постановці і розробці питання про відношення думки до чуттєвості. Основна проблема всякої, а особливо *новітньої*² філософії, проблема відношення мислення до буття, цим самим була перенесена на *матеріалістичний* ґрунт, просунута далеко вперед галузь гносеології матеріалізму. Але саме цього не зробив Фейєрбах у галузі *закономірностей історичного розвитку*.

Він проминув проблему утворення матеріалістичної філософії історії — філософія історії лишалась як і раніш на тому ідеалістичному ґрунті, на якому вона була ще за часів Гегеля. „Поскільки Фейєрбах матеріаліст, він не займається історією, поскільки ж він розглядає історію — він зовсім не матеріаліст. Матеріалізм і історія в нього зовсім не пов'язані одне з одним“ (Маркс, „Німецька ідеологія“). Коли Фейєрбахом *матеріалістично поставлене* було основне питання філософії, то *питання про матеріалістичне розуміння історії* ним не було навіть поставлене. *Маркс і Енгельс повинні були, розробляючи далі філософські основи нового світогляду, підкреслювати історичний матеріалізм*. Ще одна обставина каже про це. В галузі філософської частини світогляду, до Фейєрбаха, Маркса і Енгельса, Гегелем була дана „широка енциклопедія діалектики“, була розроблена, хоч і на ідеалістичному ґрунті, теорія пізнання на основі історії людської думки. Чи була розроблена Гегелем філософія історії з таким самим багатством думки і успіхом, як і галузь діалектичної логіки? Ні. Питання гносеології в німецькому класичному ідеалізмі були розроблені значно багатше, ніж галузь філософії історії. Ленін в своєму конспекті лекцій Гегеля з філософії історії робить такий *висновок* про те, що зробив Гегель у цій галузі:

„В загальному, філософія історії дає дуже і дуже мало — це зрозуміло, бо саме тут, саме в цій галузі, в цій науці Маркс і Енгельс зробили найбільший крок вперед. Тут Гегель найбільш застарілий і антиквірований“³.

Отже, „цілком природно, що не на повторення старого звернули свою увагу Маркс і Енгельс, а на серйозний теоретичний *розвиток* матеріалізму, на пристосування його до історії, тобто на *добудовування* будинку матеріалістичної філософії *до верху*“ (Ленін).

* * *

Моїм спробним каменем для всякої теорії лишається практика. *Гете*.

Фейєрбахом була матеріалістично поставлена проблема відношення мислення до буття. Чи була вона ним розв'язана? Чи могло бути науково розв'язане основне філософське питання з позицій метафізичного матеріалізму? В постановці Фейєрбахом основного філософського питання були і сильна і слабка сторони його матеріалізму. Сильну ми вже розглянули. Слабка сторона полягала в тому, що

¹ Критичні уваги до „Основ філософії“, „Проти дуалізму тіла і душі, духа і тіла“.

² Сучасний розвиток філософії показує також, що проблема ця не знімається, а знову і знову різко ставиться.— А. Р.

³ XII-й Ленінський збірник, стор. 163.

Фейербах, „не зумівши пристосувати діалектику до теорії відображення, до процесу і розвитку пізнання“, зробив крок назад в цьому розумінні навіть від Гегеля. Г. В. Плеханов викривляє дане питання, коли він говорить, що *критика спекулятивної філософії Гегеля була закінчена ще Фейербахом*¹.

Це твердження скероване *проти Маркса, Енгельса і Леніна*, які поставили питання про хиби критики Фейербахом філософії Гегеля. Критика Фейербахом Гегеля стояла на вульгарно-матеріалістичних позиціях, оскільки вона відкидала з порогу міркування Гегеля.

Послідовна *теорія відображення може бути розроблена тільки діалектичним матеріалізмом*, бо вона заснована на матеріалістичному розумінні історії і, отже, припускає пристосування діалектики до історії суспільства. Звідси ясно, що дальший розвиток філософського матеріалізму Марксом зовсім не говорить про якенебудь просте перенесення ним у світі світогляд гносеологічних принципів Фейербаха. У руках Маркса гносеологія ставала історичною наукою, і проблеми поставлені ще Фейербахом набували іншого змісту. Деборінське визначення марксизму, як синтезу діалектики Гегеля і матеріалізму Фейербаха, означає нерозуміння саме цієї обставини. Метафізика не сумісна з єдино-науковим розв'язанням питання про відношення мислення до буття — марксо-ленінською теорією відображення. Тільки в рухові існує відображення пізнанням дійсності: *зрозуміти природу — значить зобразити її як процес*, — підкреслює при читанні Гегеля Ленін².

Енгельс говорить, що

„... і ідея речі та її дійсність рухаються поруч, як дві асимптоти, весь час наближаючись одна до одної, але ніколи не зустрічаючись. ...З цього моменту, коли ми прийняли еволюційну теорію, всі наші ідеї про органічне життя тільки приблизно відповідають дійсності. Інакше не було б розвитку. В той день, коли ідея і дійсність в органічному світі спадуться одна з одною цілком, в той день — кінець розвитку“³.

Отже перед нами стоїть проблема рухомого пізнання, як логічного відображення дійсності, що рухається. Цього не можуть зрозуміти метафізичні матеріалісти.

Метафізичний матеріалізм не піднімається до розуміння діалектики в історії, він не може правильно відбити діалектичні закономірності історичного розвитку.

У „Тезах про Фейербаха“ Маркс указує, що головна хиба метафізичного матеріалізму полягає в тому, що в ньому „предмет, дійсність, чуттєвість розглядаються тільки в формі *об'єкту*, або в формі *споглядання*, а не як *почуттєво-людська діяльність, не в формі практики, не суб'єктивно*“.

Не можна відривати цю головну хибу метафізичного матеріалізму від „основної біди“ цього матеріалізму, підкресленої Леніним. *Практика є база для пояснення руху мислення*.

„Найбільше, чого може досягнути *споглядальний* матеріалізм, тобто матеріалізм, який не пізнає чуттєвість, як практичну діяльність; це споглядання окремих індивідуумів у громадянському суспільстві“ — такий зміст однієї з тез Маркса про Фейербаха.

¹ Плеханов, Твори, т. XVIII, ст. 189.

² XII-й Ленінський збірник, стор. 199.

³ Л. Маркс і Ф. Енгельс, Листи, Держвидав, 1931 р., стор. 411 — 414.

Вирішальним пунктом для розуміння ролі Маркса і Енгельса в перетворенні філософії в старому розумінні, на ґрунті якої обома ногами ще остається Фейербах, є питання про те, яким способом змінюється самий предмет, як основа відображення. Розв'язання цього питання, засноване на тому, що без зміни самої дійсності неможливе і пізнання дійсності — наріжний камінь Марксової теорії пізнання. Ленін у „Ще раз про профспілки“ підкреслює практику і як критерій істини і як практичний визначник зв'язку предмету з тил, що потрібно людині. Практика є змінювання предмету людиною, направлене на задоволення його потреб, що розкриває в цій його спрямованості різноманітні сторони, властивості предмету. Практика і є діяльність людини, спрямована на змінення людиною природи і суспільства, яка замінює в цьому процесі її саму. Практика є через те в основі виробнича діяльність, індустрія, як каже Енгельс. У поняття практики далі входить класова боротьба, боротьба партій, революційний досвід пролетаріату, досвід соціалістичного будівництва, якщо взяти епоху СРСР. В зазначеній статті Ленін навіть на невіддаленому (вибраному Бухариним) прикладі — шклянки виявляє, яка невичерпна кількість зв'язків шклянки з дійсністю розкриваються людині в процесі практики, і показує всю гнучкість діалектичного мислення, що відображає саме ці невичерпні зв'язки, сторони, визначення дійсності. Властивості шклянки розкриваються, робляться приступними людському пізнанню лише в процесі розвитку людської практики, вичерпання зв'язків предмету йде відповідно до цього останнього, і через те, що з розвитком самої дійсності і людського суспільства ці зв'язки все більше розкриваються, то визначення предмету мусить змінюватися в зв'язку з розвитком, рухом предмету. Визначення предмету не може бути раз на завжди даним, бо в процесі свого розгортання практика розкриває все нові і нові сторони цього предмету. Практика виступає, таким чином, як процес, в якому відкривається найхарактерніше в предметі для нас і одночасно перевіряється збіг наших уявлень про цей предмет з характерними сторонами предмету. Діалектичне пізнання йде через те напрямком вичерпання зв'язків предмету, ніколи не вичерпуючи їх, бо в основі руху пізнання лежить саморух предмету. Різні етапи розвитку пізнання тісно зв'язані з розвитком практики. Ленін тут показує, що з розвитком практики тісно зв'язані закони розвитку пізнання. Розв'язання питання про те, як можливий рух пізнання, мусить бути через те насамперед розкриттям законів руху виробництва — „матеріальної основи суспільства, яка становить ніби кістяк всього організму“ (Маркс). Вияснення того, де коріння руху пізнання, повинно пройти через історію всієї практики людини, тобто історія людства лежить в основі логіки. Маркс в „Німецькій ідеології“ своїм зауваженням про ілюзорну самостійність ідеології¹ б'є зовсім не по завданню дати історію і теорію мислення, а по спробі утворити самостійну історію мислення, незалежну і відірвану від діалектики об'єктивного розвитку. „Виробництво ідей, уявлень, свідомості насамперед безпосередньо впливається в матеріальну діяльність і матеріальні зносини людей —

¹ „... мораль, релігія, метафізика та інші 'види ідеології і відповідні форми свідомості втрачають видимість самостійності. У них нема історії, у них нема розвитку; люди, що розвивають своє матеріальне виробництво і свої матеріальні відносини, змінюють разом з даною дійсністю також своє мислення і продукти свого мислення“ (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. IV, стор. 17).

в мову реального життя“¹. Це дозволяє нам бачити, що свідомість, суть якої розкривається через історичну діяльність людини, не є просто пасивне сприймання — формування свідомості, як процесу, що є рядом абстракції, а є продукт історії і насамперед історії матеріального виробництва людини. Відношення людини до дійсності проявляється *і як свідомість*.

Виробнича природа людської свідомості визначає те, що свідомість людини не просто сприймає дійсність, а розкриває історичні зв'язки дійсності. Свідомість людини виникає з практики, вона є усвідомлення природи і відносин людей між собою „на основі матеріального зв'язку людей між собою, який обумовлений потребами і способом виробництва“. Саме людська праця, виробничі відносини означають зв'язок людини з природою, відношення діяння, що виділяють людину з природи і обумовлюють свідомість людиною дійсності, як відображення (відображення, як розкриття істотних сторін явищ). Людські виробничі форми *відкладаються* в мисленні і мові. Конкретні матеріали історії мислення і мови potwierджують цей закон, даний нам історією матеріального виробництва. Категорії логіки формуються як абстракції загальних моментів конкретної *діяльності* людини — в цьому смисл категорій як віх у історичному розвитку пізнання людиною природи і суспільства, що іде по шляху, спрямованому виробничою діяльністю людини. Ось чому логіка є „вчення не про зовнішні форми мислення“, а „підсумок, сума, висновок *історії* пізнання світу“²

Оскільки всяке пізнання людини є *відображення дійсності*, вивчення цього пізнання є вивчення його *змісту*, тобто *законів розвитку об'єктивного світу*. Тому логіка не може лишатись в рамках суб'єктивної людської думки. Вивчення теорії пізнання повинно бути вивченням того, як в історичному розвитку пізнання все ширше й глибше охоплює дійсність, матеріальний світ. Розкрити закони розвитку пізнання — це значить дати теорію історичного поглиблення людської думки в суть речей. Звідси матеріальна єдність світу визначає закони логіки, як абстрактний вияв цієї єдності. Ми маємо два ряди законів, які в суті „тотожні, а по формі різні“³. Суть *збігу* діалектики, логіки і теорії пізнання наукового матеріалізму, отже, в тому, що логіка через вивчення людського мислення повинна бути наукою про об'єктивний зміст світу.

Віхи історії людського пізнання, категорії мислення узагальнюють *практику* людини. „...практика людини, мільярди разів повторюючись, закріплюється в свідомості людини фігурами логіки“⁴. Маркс дав (лист до Енгельса від 25/III—1868 р.) такий приклад походження логічних категорій: „Що сказав би старий Гегель,—пише Маркс,—коли б він на тому світі довідався, що *das Allgemeine* (загальне) у німецькому і північному наріччях означає ніщо інше, як землю громади, а що *sundera besondere* (особливе) є ніщо інше, як виділене з загальної землі особливе володіння?“⁵

Мислення людини, що *виникає* на основі виникнення людської праці, характерної не тільки впливом людини на природу через предмет самої природи, але і виробництвом цього знаряддя праці,—в усіх своїх моментах визначається насамперед особливостями і змістом процесу праці і виробничих відносин, на

¹ Е. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. IV, стор. 17.

² IX-й Ленінський збірник, Держвидав, 1929 р., стор. 41.

³ Ф. Енгельс, „Л. Фейербах“, стор. 63.

⁴ IX-й Ленінський збірник, Держвидав, 1929 р., стор. 267.

⁵ Е. Маркс і Ф. Енгельс, Листи, Держвидав, 1931 р., стор. 232.

даному способі виробництва основаних. Формування людського мислення, узагальнюючих форм відображення дійсності, є *складовий елемент* в „процесі змінювання людиною самої себе“; воно можливе тільки на основі історичного розвитку праці. Гегель, який не виділяє як основу для пояснення категорій мислення матеріальну виробничу діяльність людини, проте правильно вказав, що той забобон, у згоді з яким логіка ніби *навчає мислити*, подібний до того, коли б сказали, що фізіологія і анатомія учать *перетравлювати їжу і рухатися*. Величезний матеріал з історії мови і мислення, зібраний М. Я. Марром, Л. Леві-Брюлем і Д. Фрезером¹, показує нам на конкретних прикладах, як розширення обсягу трудової діяльності людей *збагачувало* мову і мислення рядом все більш багатих абстракцій. Тісний зв'язок мови і мислення (який вважав за дуже важливий Ленін для побудовання — „історія мислі — історія мови“) дозволяє нам за формами мовної діяльності пізнавати характерні моменти відповідних способів мислення. Дані безпосереднього зв'язку і залежності форм і змісту мислення від обсягу і характеру трудової діяльності, виробничих і всіх інших суспільних відносин, плюс дані що даються наукою про мову, утворюють нам всі умови для того, що б прослідкувати об'єктивний хід *утворення понять* — перенести проблему логіки на матеріалістичний ґрунт. На цьому ґрунті, за В. І. Леніним, проблема логіки повинна скластися на базі історії *всієї галузі знання* — історії окремих наук, розумового розвитку дитини, розумового розвитку тварин, мови, психології, фізіології органів почуттів. Ленін особливо підкреслює важливість історії мови для справи створення матеріалістичної теорії пізнання, як діалектики, як логіки. Матеріали мовознавства, через тісний зв'язок мислення з мовою, дають змогу прослідкувати характерні особливості форм мислення різних епох. Так, з'ясування логічної структури „наївного“, первісного мислення, за допомогою фактичних матеріалів мовознавства, показало такі характерні особливості його: мислення первісної людини переважано окремостями, деталями, багатством конкретно індивідуальних уявлень. Воно завжди містить конкретний смисл. Найвні узагальнення — індивідуальні, тільки тривалий процес розвитку дає все більше відділення уявлень від окремих предметів, — утворення абстракцій. Леві-Брюль наводить приклади відсутності в туземців Каліфорнії *видів і родів*: „Кожний дуб, сосна, кожна трава мають у них, напр., своє особливе ім'я“. Кожне поняття первісного мислення означає *суворо якісне уявлення*.²

Проте, процес утворення родових понять з поодиноких зовсім не означає *регресу* людського мислення: поняття, набуваючи абстрактний характер, зовсім не стає незалежним від предмету, „вільним“. Оскільки в логічних категоріях відбивається істотна єдність явищ, утворення логічних категорій означає заглиблення людського пізнання природи: відображення процесів виділення людини з природи на основі матеріальної виробничої діяльності. „Свідомість є споконвічно-історичний продукт і лишається ним, поки взагалі існують люди“ (Маркс, „Німецька ідеологія“). Мислення людини *виникає*, як розкриття природного *зв'язку* фактів, воно, *вплітаючись* в матеріальну діяльність, не просто сприймає, а розкриває *зв'язки* дійсності, виступаючи, як історичне відображення дійсності. Саме в цьому розумінні Ленін говорить про *дерево живого, плодотворного, справжнього, могутнього*,

¹ Леві-Брюль, „Первісне мислення“. Д. Фрезер. „Золота галузь“.

всесильного, об'єктивного, абсолютного людського пізнання¹. Історія матеріального виробництва, історія форм суспільної праці повинна розкрити істоту людської думки, як відображення дійсності. Історія матеріального виробництва повинна показати, яким чином людська діяльність перетворювалась у свідому діяльність. Періоди розвитку суспільної свідомості, його поділ, треба шукати в розвитку матеріального виробництва, в розвитку його особливих форм. Єдність історичних форм пізнання, як відображення дійсності, яка визначається загальною матеріальною основою процесу пізнання, може бути розкрита у вивченні особливих форм цього відображення, що виникають на базі конкретних форм людського виробництва різних суспільно-економічних формацій. У класовому суспільстві це відображення має характер класовий.

Людська свідомість, взята в її загальних моментах, визначена тим, що ставлення людей до дійсності, незалежно від будьякої суспільної форми, є насамперед матеріальне виробництво. Ми можемо взяти людину будьякого історичного ступеня розвитку — на всіх ступенях спільним буде те, що без виробництва, матеріальної діяльності вона не може існувати. Це спільне визначає характер людської свідомості будьякого ступеня розвитку, як відображення матеріальної дійсності. Характер людської свідомості визначений історичними основами. З наведених слів Маркса ясна, таким чином, величезна роль історії форм суспільної праці для розкриття форм суспільної свідомості.

„Процес праці, як ми змалювали його в простих, абстрактних його моментах, є доцільна діяльність для утворення споживчих вартостей, привласнення даного природою для людських потреб, загальна умова обміну речовин між людиною і природою, вічна природна умова людського життя, і тому вона незалежна від будьякої форми цього життя, а навпаки однаково спільна всім її суспільним формам. Тому у нас не було необхідності в тому, щоб розглядати робітника в його відношенні до інших робітників. Людина і його праця на одному боці, природа та її матеріали — на другому, — цього було досить. Як по смаку пшениці неможливо довідатись, хто її обробляв, також по цьому процесу праці не видно, при яких умовах він відбувається: чи під жорстким капчуком наглядача за рабами, або під стурбованим оком капіталіста, чи робить його Цінцінат, що обробляє свої кілька югерів, або дикун, що вбиває каменем звіря“².

Не вважаючи на всі історичні відмінності і особливості людського життя, існує одне абсолютне дерево людського життя — матеріальна основа людської думки. На всіх ступенях розвитку виступає, як щось спільне, людське матеріальне виробництво — сполучення робочої сили з засобами виробництва. Галузі живого дерева людського пізнання, яке виростає на ґрунті „вічно зеленого“ дерева людського життя, влітаються в матеріальну виробничу діяльність людства. Єдність в характері людського мислення визначається єдністю, яка існує в основі людського мислення, тобто єдність світу в його матеріальності. Ця єдність людського мислення — в відображенні, всяке мислення відображає дійсність — і мислення первісної людини і високо розвиненої.

Спільним виступає на всіх ступенях відображення взяте як продукт історичного розвитку. Всяке мислення відображає, хоч би в викривленому вигляді (релігія, філософський ідеалізм), дійсність. „Філософський ідеалізм, поівицщина є „пустощів“, але ростучий на живому

¹ Дивись *Ленін*, Твори, т. XIII, стор. 304.

² *К. Маркс*, „Капітал“, т. I, Держиздав, 1931 р., стор. 140.

дереві живого, плідотворного, справжнього, могутнього, всесильного об'єктивного, абсолютного людського пізнання"¹. Питання про зміст тих чи інших уявлень про дійсність ще не *вичерпує*, таким чином, суті питання про пізнання. Питання про діалектику, як логіку і теорію пізнання не зводиться до питання про *суб'єктивну діалектику*, вживаючи цей вираз в розумінні, якого надав йому Енгельс. Хто відкидає *абсолютну* сторону питання про мислення — *розуміння свідомості, як відображення дійсності*, — той відкидає найосновніше в теорії пізнання наукового матеріалізму. „Філософський ідеалізм є тільки нісенітниця з погляду матеріалізму грубого, простого, метафізичного“². Вульгарно-матеріалістична постановка питання про пізнання є неминучим наслідком неуміння розкрити суть діалектики, як „*закону розвитку пізнання і об'єктивного світу*“. Історія людської думки, що має в своїй основі історію практичної діяльності людини, може бути зрозуміла тільки, як елемент революційно-критичної діяльності людини, практики. Ми бачимо, таким чином, що Марксова постановка питання про практику приводить, як здійснення завдання розвитку філософії марксизму, до необхідності *розкрити суть людської думки, як відображення дійсності* і дослідити закони, яким підпорядковується розвиток мислення. *Без Марксової постановки питання про практику, як рушійну силу пізнання, без його вказівок про розкриття законів розвитку мислення на основі історії всієї людської думки і історії людства, не можна зрозуміти всю глибину Ленінського фрагменту про діалектику*. Ленін дає в ньому відчуті самий нерв проблеми: розкрити, що діалектика властива *всьому пізнанню людини*.

Ленін називає діалектику — *живе, багатобічне, ростуче пізнання* — незміреним багатством у порівнянні з метафізичним матеріалізмом, вважаючи основною його бідою невміння пристосувати діалектику до процесу і розвитку пізнання.

* * *

Отже, головною хвибою метафізичного матеріалізму Маркс вважає відсутність в ньому критерія практики.

Це не різні хвиби метафізичного матеріалізму. Основна „біда“ матеріалізму Фейербаха визначається основними хвибами його філософії. Метафізичний матеріалізм не спроможний науково розв'язати основне філософське питання, проблему мислення і буття тому, що він не підноситься до „розглядання дійсності не тільки в формі об'єкту, але і в формі“ „революційної, практично-критичної діяльності“.

Отже, чи означає та обставина, що Маркс і Енгельс у розглядуваній нами період звернули свою увагу не на повторення старого, — положень, метафізичного матеріалізму, який вже панував у галузі гносеології, а на матеріалістичне розуміння історії, якенебудь не-критичне запозичення ними гносеологічних принципів Фейербаха? Аж ніяк. Те положення, що Маркс розвинув далі філософський матеріалізм зовсім не говорить про якенебудь просте *перенесення* ним у свій світогляд фейербахіанства. В руках Маркса гносеологія ставала історичною наукою, що з залізною закономірністю реального ходу історії, збігається з діалектикою і логікою, — і проблеми, поставлені ще Фейербахом набували іншого історичного і принципіального смислу.

¹ Ленін, Твори, т. XIII, стор. 304

² Там же.

„Матеріалізм і емпіріокритицизм“ В. І. Леніна збудований на основних принципах „Л. Фейербаха“ і „Анти-Дюрінга“. Ленін скрізь спирається на ці дві великі книги, обстоюючи їх принципи в нещадній боротьбі з махістами і іншими ворогами філософії марксизму. Ленін розвиває принципи войовничої партійності філософії марксизму.

Ленін і Сталін показали у всій своїй боротьбі за підготовку і здійснення пролетарської революції, що боротьба за чистоту марксизму, за партійність марксо-ленінської теорії є одна з вирішних умов перемоги пролетаріату.

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

І. СТЕБУН

Творчий шлях М. М. Коцюбинського¹

В історії дожовтневої української літератури початку ХХ-го сторіччя М. М. Коцюбинський посідає найвизначніше місце як письменник, творчість якого є спадщиною революційно-демократичної літератури.

Своїм глибоким реалізмом і високою художньою майстерністю літературна творчість Коцюбинського є одним з найближчих наших сучасності мистецьких скарбів.

Буржуазно-націоналістична критика всіма засобами намагалася вихолостити соціальну загостреність творчості письменника-демократа, вона затушковувала справжню суть творів великого майстра, виводячи „поза творчий шлях“ письменника такі його твори, як „Fata Morgana“ і цілий цикл революційних новел.

І визначення націоналістичного історика М. Грушевського, який вважав, що „основною нотою, головною прикметою“ творчості Коцюбинського є „надто виявлений естетизм з дуже інтенсивним етичним забарвленням“, і характеристика буржуазного націоналіста Могиляньського, що ставив письменника „поза політикою“, і ефремівські націоналістичні визначення „загально-людського естета“ і „чоловіколюбця“, і еклектичні переспіви цих тез в працях Дорошкевича, Зерова, Лакізи, Шамрая, Філіповича, — всі ці визначення й характеристики нівечили образ поета революційної демократії, всі вони покликані були ствердити націоналістичні „теорії“ про безбуржуазність української нації, про „революційність“ української буржуазії, про „єдинонаціональний“ потік української літератури; всі вони спрямовані були на заперечення в українському літературному процесі доби імперіалізму, — революційно-демократичної течії, відмінної від буржуазно-націоналістичного табору, і Коцюбинського, як одного з найяскравіших представників цієї течії.

Творчість М. Коцюбинського є найкраще заперечення всієї цієї фальсифікаторської брехні українських націоналістів.

* * *

Творчий шлях Коцюбинського — шлях суперечливий і складний. Виступивши на літературний кін в 80—90 рр. ХІХ ст., коли

¹ У статті т. Стебуна в основному викладені погляди, які ширше розвинені ним у відповідному розділі курсу „Історії української літератури“, що готується до друку. Редація.

в українській літературі панувала народницька реалістично-побутова проза, Коцюбинський зазнає значного впливу тогочасного письменства (зокрема і особливо Панаса Мирного), в таких творах, як „Андрій Соловейко“, „На віру“, „Ціпов'яз“ і інш.

Уже в перших своїх творах Коцюбинський виявив себе, як письменник села і його (села) соціального лиха.

Вся дальша складна творча еволюція письменника нерозривно пов'язана і зумовлена ідейно-політичною еволюцією селянства 90—900 рр., яке, в міру розвитку капіталістичних взаємин в місті і на селі: пролетаризації села, зростання і зміцнення пролетаріату, як класу, — революціонізувалося і вже на межі двох століть, напередодні першої революції, звільняючись все більше спід впливу лібералів,

„за соціалістичним авангардом пролетаріату починало вступати на масову боротьбу, особливо з 1902 р.“¹.

Тим то легко зрозуміти, чому період 1899—1903 р.р. в творчості Коцюбинського є періодом активного заперечення ліберал-народницьких мотивів, застиглих художніх канонів реалістично-побутової прози.

Увібравши, критично освоївши все найцінніше, що дала західно-європейська і російська література кінця XIX і початку XX сторіччя в своєму мистецькому надбанні, Коцюбинський проходить складний шлях шукань в період першої російської революції, усвідомлює себе, як цілком дозрілого оригінального майстра-реаліста з власною мистецькою манерою, стилем і засобами художнього письма, як письменника-виразника прагнень революційно-демократичного селянства („Fata Morgana“, „Сміх“, „Він іде“, „Intermezzo“, „Кони невинні“ й інш.).

Дійшовши вершин своєї творчості в добу першої російської революції, Коцюбинський, як письменник селянської революційної демократії, не міг не відбити в своїй творчості всю силу і слабкість, обмеженість і непослідовність революційно-демократичного селянства.

* * *

Вперше Коцюбинський дебютував в друкованій (в „Правді“) повістю „На віру“ 1892 р. (якщо не рахувати надрукованого в „Дзвінку“ 1890 р. його дитячого вірша „Наша хата“), хоч це вже був не перший його літературний твір. Ще перед тим, в 80 рр., Коцюбинський написав кілька оповідань („Андрій Соловейко“, „Дядько та тітка“, „21 грудня на введеніє“, які в друкованій формі в свій час не з'явилися).

Слідом за повістю „На віру“ в 90 рр. Коцюбинський друкує і ряд інших оповідань („Харитя“, „Ялинка“, „П'ятизлотник“, „Маленький грішник“, „Ціпов'яз“, „На крилах пісні“, „Хо“, пізніше „Для загального добра“, „В путях шайтана“ і інш.).

На перших творах Коцюбинського досить помітно позначився вплив реалістично-побутової прози, зокрема П. Мирного, автора широких соціально-побутових полотен „Хіба ревуть воли, як ясла повні“ і „Повія“.

¹ Ленін, „1905 рік“, Партвидав ЦК ВКП(б), 1935 р.

Це визнає і сам письменник:

„Ви найбільш шанований мною письменник український,— писав він в листах до П. Мирного,— Ваші твори мали великий вплив на мене“¹.

В одному із своїх оглядів у газеті „Волинь“, згадуючи про статтю Мордовцева, де перераховано імена сучасних українських письменників, Коцюбинський зауважує Мордовцеву, що в цьому спискові він „пропустив безперечно кращого, талановитішого романіста Панааса Мирного, автора чудових романів „Хіба ревуть воли, як ясла повні“, „Повія“.

Те ж селянське злиденне життя, повне „гірких сліз, тяжкої нужди“, „безпросвітна темнота людська“, описана Мирним є чи не єдиною темою перших оповідань Коцюбинського.

Коцюбинський в своїх перших творах перейнятий ідеями ліберального культурництва. „Вчіться, брати мої. Побачите, що легше буде жити, як освітитесь світлом науки“,— проголошує один із персонажів Коцюбинського („Андрій Соловейко“).

Малюючи жахливе життя „убогих“, письменник в тому ж ліберально-народницькому дусі апелює до людського гуманізму:

„Варто б, хто хоче й може робити добро людям, звернути увагу й на цих нещасних“— такою агітаційною сентенцією кінчає Коцюбинський оповідання „21 грудня на введеніє“.

Зазнавши значного ліберально-народницького впливу в своїх ідейно-творчих поглядах, Коцюбинський, проте, виявляє певну тенденцію до виходу за межі ліберально-народницьких традицій в освітленні сільського життя. Ця тенденція далі проступає все виразніше.

Вже в перших творах Коцюбинського відсутня ота „сільська ідилія“, „гармонія“, характерна для народницької літератури. На перший план виступає соціальна перівність на селі („На віру“), що веде до класових конфліктів („Ціпов'яз“).

Коцюбинський вже в цих своїх творах намагається створити образи соціальних протестантів на селі (Гнат, Олександра в „На віру“, Семен Ворон в „Ціпов'яз“). Але це переважно, в кращому разі, мало активні, нездатні до реальної боротьби одиниці— без чітких соціально-класових ідеалів і перспектив.

Як і Гнат в „На віру“, Коцюбинський не бачить шляхів до кращого життя. Для Гната це „життєва загадка“, яку він намагається розв'язати в плані суто-особистого життя:

„От, якби мати гарну дружину... тоді і сухар смашний, тоді і праця неважка. Шматок хліба з водою, аби серце з тобою“.

Значно активніший образ соціального протестанта є Семен Ворон з оповідання „Ціпов'яз“ (1893 р.)

Наймпт, зубожілий селянин з неспокійними питаннями: „Чому“, „Навіщо“, „Чого“— він уперто намагається розв'язати важку соціальну проблему.

„Чому це так, що пан має необмежені ґрунти, а мені не дав бог і клаптика землі?“.

„... Чого це одні мають що їсти, а другі плачуть з голоду?“

І Семен, болячи болями усієї селянської громади, вирішує:

„Треба подати „прошеніє“ до самого царя“... Він так і робить, щиро вірячи в реальність своїх намірів. З надією чекає він царської відповіді-милості. Але ось приходить відповідь, що його „прошеніє“ „оставлено без последствий“. Такий фінал оповідання.

¹ Листи. Чернігівський державний музей Коцюбинського.

В образі Семена Коцюбинський показав всю безплідність і наївність „царистських“ ілюзій відсталого селянства.

Проте Коцюбинський не спромігся ще протиставити „розвіяним як дим і імла“— „від подиху дійсності“ ілюзіям про царську милість— революційно-демократичну боротьбу, лишивши „вагу безнадійності“ на серці Семена.

Змальовуючи в „Ціпов'язі“ злиденне життя сільської бідноти, Коцюбинський реалістично підкреслює процес класового розшарування селянства, появу сільської буржуазії. В образі Романа— брата Семена, Коцюбинський відтворює процес „народження“ куркуля, що економічно зміцнюється за рахунок сільської бідноти. Обдурювання, шахрайство, хитрощі— всім цим не нехтує Роман, аби збагатити. Життям свого брата— Семена готовий пожертвувати Роман заради багатства. Класовою зненавистю палає серце Семена. Проте всі шахрайські дії Романа знаходять захист в державній владі, в державному суді.

„Ціпов'яз“ вигідно виділяється на тлі першого десятиліття творчості письменника і є незрівняним поступом вперед порівнюючи з „На віру“, не кажучи вже про такі твори Коцюбинського, як Андрій Соловейко“, „21 грудня на введеніс“.

Оповідання „Для загального добра“ (1895 р.), як і цілий цикл його бесарабських і кримських творів („Пе-Коптеор“, „Відьма“) становлять досить істотну ланку в ідейно-творчій еволюції письменника 90 рр.

У всіх цих творах виявляється активна тенденція письменника до заперечення ліберально-народницької ідеалізації патріархального селянства.

Письменник малює ідіотизм і тупість сільської патріархальщини з її забобонами („Відьма“), підносить свій голос проти консерватизму, відсталості і безпросвітності сільського життя. В оповіданні „Для загального добра“ Коцюбинський по суті викривав безплідність ліберальних теорійок „малых дел“.

Неспромігшись створити ще цільні образи демократичної літератури, Коцюбинський в оповіданні „Для загального добра“ подає в яскравих реалістичних образах картину „отруйно-філоксерної“ політики царського уряду; і не даремно царська цензура, кваліфікуючи цей твір, як такий, що „вызовет прямое сопротивление крестьян при филоксерных работах“, не дозволила його розповсюджувати. Царська цензура вірно схопила суть цього твору, його демократичну функцію серед читачів. Сила оповідання „Для загального добра“ в неприхованій одвертій, демократичній критиці існуючого самодержавно-капіталістичного ладу.

* * *

Художній метод Коцюбинського в творах 80—90 рр. не становить чогось єдиного і закінченого. Якщо перші, власне ще учнівські, твори („Андрій Соловейко“, „На віру“) виявляють велику залежність письменника від художніх канонів реалістично-побутової прози, то вже такий твір, як „Для загального добра“ є яскравим свідченням формування нових художніх якостей в творчому методі Коцюбинського, хоч і над цим твором ще тяжіють впливи натуралістичного побутовізму.

В оповіданні „Для загального добра“ вже помічаються художні особливості пізніших новел письменника; це передусім нахил до

глибшого психологічного трактування персонажів, до психологічного мотивування сюжетних колізій.

Вже в цьому творі помітна майстерність зображення пейзажу, уміння письменника бачити складну суперечливість описуваних явищ.

* * *

Кінець 90 рр., початок 900 рр. становлять в ідейно-творчій еволюції письменника, як ми вже вище зазначали, час найактивніших шукань свого власного ідейно-творчого шляху.

Якщо вже в перших творах Коцюбинського ми відзначали їх соціальну проблематику, що в цілому не виходила за рамки соціального побуту села, то в творах кінця 90-х і початку 900-х рр. ми констатуємо не тільки ширший тематичний масштаб соціальних проблем, але і характерну для демократичної літератури спрямованість цієї проблематики.

Воля ціною власного життя („Дорогою ціною“), нищення патріархально-національних традицій, звільнення жінки („В путях шайтана“, „На камені“) боротьба з релігією („Під минаретами“) — такі в основному тематика і зміст творів Коцюбинського 90-х — 900-х рр.

Правда, Коцюбинський в цих творах ще не спромігся поставити піднесені питання на відповідний ідейний рівень. Відчувається, що письменник не усвідомив ще до кінця нових, справді революційно-демократичних шляхів до розв'язання соціальних проблем. Ця половинчастість свідомості письменника досить помітно виявляється в трактуванні образів головних персонажів. Остат в оповіданні „Дорогою ціною“ (1899 — 1902) — це живе прагнення до волі, хоч би „Дорогою ціною“ — власним життям, — незрівняно активніший, ніж Ворон („Ціпов'яз“) і Земфір („Для загального добра“), проте все ж ще не може посісти місце в ряді революційно-демократичних образів „ґата Могана“: він ще не здатний піднести прапор боротьби. Образ Фатьми („На камені“), як жінки соціальної протестантки також значно активніший і повніший, ніж Олександра в „На Віру“: Фатьма згодна платити (і платить) життям за свій протест проти патріархальних традицій рабської покорності жінки, але Фатьма також не виявляє ще усвідомлення потреби боротися проти цих традицій.

Зате певної сили досягає у Коцюбинського в цей період критика ліберального „просвітянства“, культурництва („Лялечка“). Образ Раїси Левицької в новелі „Лялечка“ (1901 р.) це тип „донкіхотівської“ безсилої „служительки“ народу. Вона, що „почувала в собі таку любов до нещасного народу“, що „рвалася із шкільних стін на волю“ служити „народові“, вона — вчителька, яка „воювала“ з попом, — потрапляє в безпросвітний полон до свого „антипода“, закохується в попа, стає його сліпою рабинею, готова на все, чого тільки він побажає.

Коцюбинський з переконливою силою показав приреченість цього образу — „під ногами“ її „западалась земля“ і „вона потиху спускалась туди“. А це „туди“ була „глибока і чорна безодня“.

Образ Раїси Левицької — це заперечення типового для ліберально-народницької прози образу „сіяча на ниві народній“. Немає вже в „Лялечці“ і традиційного сільського пейзажу в душі Нечуя-Левицького.

Вже не зовнішній образ села з його „зеленими садками“, „чистими ставами“ малює Коцюбинський в „Лялечці“. Він намагається

вже зазирнути в глибину „під віти крислатих верб“, зображуючи пейзаж в реалістичних правдивих фарбах: „серед низькогодулу і мочарів стояло воно, прикривши свої убогі оселі вітами крислатих верб. Здалека здавалося, що то не хати, а стоги зчорнілої й гнилої соломи ховаються під вербами... Хати здебільшого були старі, з чорними порослими мохом стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця теж блищала бajorами. На всьому відбилися сліди убожества...“

Цей пейзаж „убожества“ виступає, як заперечення „поетичного безладдя“ хаток „по горбках і долинах“, що „лисніли на веселому сонці“, типового для пейзажів етнографічно-побутової прози.

Звільняючись від ліберально-народницьких впливів, Коцюбинський в своїй творчості став на шлях активного заперечення застиглих традиційних канонів реалістично-побутової прози, що була нездатна відображати всю складність соціальних явищ дійсності. Це зумовлює в деякій мірі зацікавленість письменника кращими зразками творчості митців-імпресіоністів (Стріндберг, Арно Гарборг, Кнут Гамсун, Шніцлер, Ахо, Метерлінк і інш.).

Імпресіонізм в західно-європейській літературі і мистецтві з'явився, як пануюча ідейно-мистецька течія, в кінці XIX і початку XX ст. Це — час, коли капіталізм, вступивши в останню фазу свого розвитку — період імперіалізму — найповніше виявляє всі симптоми занепаду і розкладу. Імпресіонізм в своїй світоглядній основі відбиває тенденцію зляканого неминучістю своєї загибелі буржуа до абстрагування від реальної дійсності в світ своїх відчуттів, вражень і уявлень, що вважається за єдину, справжню реальність. Звідси імпресіонізм, як творчий метод буржуазної літератури доби імперіалізму, вимагає від митця відображення не об'єктивної дійсності, а лише суб'єктивних відчуттів і уявлень, що ірреалізують, спотворюють об'єктивні явища дійсності (Гофмансталь, Метерлінк, Гамсун). Філософські коріння імпресіонізму виростають безпосередньо з релятивізму, махізму.

Відхід від соціальних тем, крайній індивідуалізм, аполітизм і абстрактний естетизм, песимізм і безвихідь є суттєві особливості буржуазного імпресіонізму.

Проте, що ж цікавило Коцюбинського в імпресіонізмі?

Імпресіонізм у своїй поетиці виступив проти натуралізму. Саме цією стороною поетика імпресіонізму цікавила Коцюбинського, який, заперечуючи художні канони натуралізму, шукав шляхів революційно-демократичного реалізму. Проте імпресіонізм не розв'язував тих творчих питань, що хвилювали реаліста Коцюбинського. Коцюбинський відкинув як натуралізм, так і імпресіонізм.

Для творчості Коцюбинського кінця 90 рр. і початку 900 рр. стає характерним жвавість і динаміка художнього відображення „опису“ емоцій, настрою у протилежність точному статичному описові натуралістів. Яскравість і соковитість зорових образів, майстерність пейзажу, максимальний ліризм образу, відображення явища через уявлення персонажа, цілого через яскраву деталь.

Коцюбинський ніколи не був імпресіоністом, як це твердили українські націоналісти. Світоглядна основа імпресіонізму далека і чужа Коцюбинському. Вірний принципам реалізму, Коцюбинський, як великий майстер, зумів принципіально інакше поставити проблему художнього відображення внутрішнього світу людини, її настроїв і емоцій в тісному зв'язку з навколишньою дійсністю тоді як імпресіонізм

ніколи не намагався і не зумів дати цього, використати кращі досягнення імпресіоністичної поезики.

Вже в оповіданні „В путах шайтана“ (1890 р.) не важко помітити нові особливості художнього методу письменника. Намагаючись в цьому творі показати процес руйнації старих патріархальних традицій татарського села, його національної замкненості на основі нових соціально-економічних зрушень (капіталістичні стосунки), Коцюбинський концентрує свою увагу не тільки на відображенні зовнішніх ознак цього процесу, а намагається відобразити істотні риси цього процесу — через психологічне розкриття образу татарської дівчини — „Кіз“ — Емене: змалювання її внутрішнього психологічного стану, народження захovanого протесту, що реалістично вмотивований і зумовлений відповідним соціальним тлом, обставинами (свято, чужі жінки, поведінка Септара). Немає вже в цьому оповіданні традиційних довгих описів побутових обставин життя Емене, так рясних в реалістично-побутовій прозі.

Значно сміливішою спробою негачії художніх канонів реалістично-побутової прози є акварель „На камені“. Мотив „На камені“ — близький до „В путах шайтана“ — це протест татарської жінки проти рабських традицій. Проте Фатьма з „На камені“ — образ активіший, яскравіший порівнюючи з Емене в оповіданні „В путах шайтана“. Образ Фатьми малює Коцюбинський в його психологічній складності. Протест її психологічно зумовлений. Вона, Фатьма, не може примиритися з тим, що „прийшов різник, заплатив батькові більше, ніж могли дати свої парубки, і забрав її до себе“. Вона полюбила наймита — турка Алі і ламає традиційну вірність чоловікові — іде до Алі.

Фатьма ненавидить Мамета — чоловіка. Вона ж „дівчина з гір“ ненавидить море. В цій психологічній колізії подає Коцюбинський образ Фатьми в найнапруженіший момент сюжетної розв'язки. Застигнута своїм чоловіком на кручі над морем (вона була з Алі), Фатьма мусить вибирати між ненависним чоловіком і обіймами ненависного моря.

„З одного боку було ненависне море, з другого ще більш ненависний нестерпучий різник. Вона бачила його побаранілі очі, недобрі сині вуста, коротку ногу і гострий різницький ніж, яким він різав овець. Її душа перелинула через гори. Рідне село. Зав'язані очі, грають музика і різник веде її звідти над море, як овечку, щоб заколотити... Вона розпачливим рухом закрила очі і втратила рівновагу... Синій халат в жовтій півмісяці похилився поза скелю і зник серед крику сполоханих чайок“.

В психологічному драматизмі смерті Фатьми переконливіше і реалістичніше підкреслюється сила і послідовність протесту татарської жінки, яка краще обирає смерть в безодні ненависного моря, ніж рабське життя із ще більше пенависним чоловіком.

В „Цвіті яблуні“ негачія художніх канонів реалістично-побутової прози сягає своєї вищої кульмінації. Роздвоєність батька і митця в найдраматичніший момент смерті улюбленої дитини — тема етюдю. Тема ця досить відома в світовому письменстві.

Найбільш близька до „Цвіту яблуні“ проблематика „Жюльєти Фаустен“ бр. Гонкурів. Жюльєта-акторка, стежачи за передсмертною агонією свого коханця, підсвідомо, непомітно для себе відтворює на своєму обличчі конвульсії обличчя її улюбленця. Нахил до наслідування виявляється поза її бажанням; невтомна увага митця (актора) дає себе в знаки в таку напружену хвилину.

Безпосереднім поштовхом до написання „Цвіту яблуні“ була „На воді“ Мопассана.

1-го січня 1898 р. Коцюбинський писав в листі до своєї дружини:

„Вчора стрічав новий рік з Мопассаном. Читав „На воді“. Яка це гарна, чаруюча річ, скільки в ній поезії, гучної думки, блискучих місць і фарб. Чудова річ, варто перечитати“.

Як і „Цвіт яблуні“, „На воді“ Мопассана ставить проблему переваги художнього покликання митця над його (митця) індивідуальністю.

Проблему цю Коцюбинський підніс не випадково: „Цвіт яблуні“ — це гостра реакція письменника-митця проти хуторянства, художньої спрощеності і просвітлянського утилітаризму в українському письменстві гринченкіяського типу, де митець губився в рутині голої націоналістичної тенденційності.

Остаточно її безповоротно заперечивши традиційні канони реалістично-побутової прози, Коцюбинський один з перших підніс в українській літературі початку ХХ ст. проблему художньої майстерності ширшого тематичного масштабу в літературній творчості.

Виступаючи проти вузькості і обмеженості української літератури, що живилась „переважно селом, сільським побутом, етнографією“¹ Коцюбинський закликав до поширення „сфери творчості, ширшого поля обсервації“, „обробки тем соціальних, філософських, психологічних і історичних“, „вірного малюнку“ життя.

Це був заклик письменника-реаліста митця, що, по суті, об'єктивно скерований був як удар проти українського націоналізму і націоналістичної літератури, яка в цей час уперто відстоювала свою хуторянську націоналістичну замкненість і художній кретинізм.

Заклик Коцюбинського не мав нічого спільного з тими творчими „маніфестами“ українських націоналістичних модерністів, що, виступаючи проти хуторянського реалізму, заперечували реалізм взагалі і, „поширюючи“ тематичні масштаби, кидались в тематичне багно порнографії, містицизму, попівщини і зоологічного націоналізму (Воровий, Олесь, Чупринка).

Коцюбинський не тільки не закликав до відходу від соціальної тематики, від реалізму, а навпаки, як про це свідчать наведені вище уривки з листа до П. Мирного, Коцюбинський вимагав „правдивого“ змалювання всієї складності соціального життя; не мав і не міг мати Коцюбинський наміру заперечувати зокрема й тематику села. В іншому, з цього приводу, листі до П. Мирного письменник ще раз підкреслює, що він не тільки не мав на меті взагалі зректись творів з життя селянського, але більше того — він мав намір „розширити і поглибити їх“. „Fata Morgana“ є всьому тому найкраще свідчення. Розпочавши в цей час працю над цією найбільшою і найталановитішою своєю річчю, підносячи в цьому творі складні соціальні проблеми, Коцюбинський виявив себе, як письменник селянської революційної демократії, як великий майстер-реаліст, що, пройшовши складний процес опанування всього найціннішого, що дало світове мистецтво, знаходив свій власний і оригінальний художній метод.

Заперечення поетики реалістично-побутової прози, виступ проти націоналістичної затхлості і антихудожності в українській літературі, — все це були потрібні шаблі до власних висот реалізму. Саме в „Fata Morgana“, в цій епопеї революційно-демократичної боротьби селянства в добу першої російської революції, як і в цілому циклі

¹ Лист до П. Мирного 28/І 1903 р.

своїх майстерних революційних повел, Коцюбинський, досягнувши цих висот, виявив все багатство і силу свого реалізму.

* * *

Творчість Коцюбинського 1903—1912 рр. є найвищим етапом в ідейно-творчій еволюції Коцюбинського. „Fata Morgana“ (1903—1910)—є найбільший монументальний твір, в якому ідейно-творчі позиції Коцюбинського, як письменника селянської революційної демократії, окреслюються як найповніше, де мистецька майстерність реаліста доходить своєї завершеності.

І саме в той час, коли українська націоналістична література, проголошуючи „славу“ душогубам революції, з одвертою цинічністю пропагувала „мир класів“, Коцюбинський, вустами своїх героїв, закликав до революційної боротьби.

Подавши яскраву драматичну картину революційного селянського руху в добу першої російської революції, Коцюбинський зумів в „Fata Morgana“ реалістично відтворити складну динаміку селянської боротьби, правдиво показати класове розшарування села і тактику його окремих класових прошарків в революції.

Перша російська революція наблизилася Коцюбинського до розв'язання найбільшого питання, що його ставив письменник на своєму ідейно-творчому шляху і яке з найбільшою гостротою було поставлене в „Fata Morgana“:

„— Кудюю йти? Де правди шукати?“

— Хіба мужик знає? Як би прийшов хтось інший, видючий, протягнув руку, показав шлях“.

Заперечивши народницьку ідеалізацію селянства, усвідомивши неспроможність селянства до самостійних революційно-послідовних дій, Коцюбинський в „Fata Morgana“ усвідомлює потребу керівної ролі єдиного революційно-послідовного класу пролетаріату в демократичній боротьбі селянства.

„Треба мати великий голос. А що можемо ми? І де наш голос?“ — відчуваючи свою неспроможність керувати селянською боротьбою, питає Прокіп Кандзюба.

І Коцюбинський намагається педати цього „іншого, видючого“, що має „великий голос“ в образі робітника Марка Гуці, що „як бурчак рвав би каміння, рив береги, з коріннями вивертав би дерева“, що його „слухали б всі“.

Проте, створюючи образ робітника „соціаліста“ який „добре знає чого хоче“,¹ Коцюбинський не спромігся усвідомити до кінця ні класової суті цього образу, як образу робітника, ні справжньої ролі і завдань пролетаріату в революції.

„Червоний прапор свідомих робітників означає, поперше, те, що ми підтримуємо всіма силами селянську боротьбу за всю волю і за всю землю; по-друге, він означає те, що ми не зупиняємось на цьому, а ідемо далі. Ми ведемо, крім боротьби за волю і за землю, боротьбу за соціалізм“².

Марко Гуца — робітник з Одеси, що зв'язаний з „забастовщиками“ на залізниці, що переніс на село методи революційної боротьби, гасла цієї боротьби обмежує націоналізацією землі, „щоб хліба було доволі для себе і для дітей“. Недостатнє ідейне усвідомлення Коцю-

¹ Із записної книжки до „Fata Morgana“, Архів Коцюбинського.

² Ленін, Твори, т. VIII, ст. 381. Курсив наш — І. С.

бінським образом революціонера-робітника визначило наперед художню схематичність Марка Гущи.

І хоч Марко Гуща, як тип робітника є неповний, половинчастий, схематичний,—образ цей все ж є центральним образом твору. Марко Гуща керує селянською боротьбою, до його голосу „робітника з Одеси“ прислухається селянська маса, вона йде за ним.

І самий той факт, що Коцюбинський намагався створити образ робітника, як проводиря селянської революційної боротьби, є позитивним, великим кроком вперед в ідейно-творчій еволюції письменника, як виразника прагнень селянської революційної демократії.

Якщо персонажі перших творів письменника ще не мали достатніх соціально-класових окреслень (Семен—„Ціпов'яз“, Земфір—„Для загального добра“, і інші), то в „Fata Morgana“ вони досягають чіткої монументальної завершеності, справжньої реалістичної типовості.

Образи Хоми Гудзя, Прокопа Кандзюби, Андрія Волика, Панаса Кандзюби, Підпари—це соковиті, реалістичні образи, кожний з яких найповніше увібрив в себе найтиповіші риси свого класового шару.

Хома Гудзь—панський наймит—є один з найяскравіших персонажів „Fata Morgana“. Це згусток незгасимої селянської зненависті до панства, до багатіїв, бо вони „на людей капкани ставлять... спіймають, здеруть з тебе шкуру, обіллують до чиста, а-те, що їм непотрібно, викинуть в гній“. Хома бачить як „жменька багатіїв“ „здушила село своїми лавами, а хома зашморгом шюю, загнала в шпарку“, він бачить як „димлять сахарні і гуральні та як людську силу переганяють на гроші“ і його ідеалом є знищити все, „де людська кривда гвіздо собі звпла“, щоб лишилась „гола земля та сонце“.

Яскравим образом чесного селянського демократа є Прокіп Кандзюба, Прокіп—виходець з середняцької верстви селянства. Він побував в місті на заробітках і звідти приніс в серці біль за „світове горе велике“. Він „надивився на нього і вдома, і по світах. Скрязь бідні споду, багаті зверху“. Прокіп добре усвідомив і зрозумів, що „як сам не візьмеш, ніхто не дасть“. Але в той же час відчував він своє безсилля керувати селянською боротьбою. Він не має „великого голосу“. В його скаргах відчувається щось „тихе і покірне“.

В образі Прокопа Кандзюби Коцюбинський відтворив образ відданого громадській справі, що усвідомив потребу керівництва селянською боротьбою з боку робітників, селянського демократа, і в той же час показав наївну утопічність, вузькість і обмеженість його прагнень. Прокіп, ставши після розгрому панського маєтку одним з організаторів „колективної праці“ щиро вірить в те, що його мрії „тепер здійснились“, що „справедливість глянула у вічі“, що „не буде більше бідних і багатих“.

Найбільш повно відбиває дрібнобуржуазну обмеженість і непослідовність селянства в його демократичній боротьбі образ Панаса Кандзюби.

Панас Кандзюба—середняк. Він теж мріє про волю і землю. Він ладен „озути пана в постолі“, один з перших іде він громити панську економію на заклик Хоми Гудзя (хоч напередодні на сході в лісі радить „почекати великої милості і справедливості“); коли ж до села доходять чутки, що наближаються козаки, Панас Кандзюба стає поруч куркуля Підпари і разом з ним чинить самосуд над учорашніми ватажками селянської боротьби.

„Важкий у своїй свиті“ Панас Кандзюба змальований Коцюбинським, як типовий образ селянської (зокрема середняцького прошарку) двоїстості в найскладніших умовах соціальних зрушень.

Одним з найяскравіших образів „Fata Morgana“ є Маланка і Андрій Волики. Чоловік і жінка, вони ніби дві протилежності в своїх надіях, мріях і ставленні до життя.

Маланка вся сповнена сліпої любові до „святої“ землі, що „тебе годує, тебе іховає“. Ця незгасима любов дрібного власника до землі полонить всю її істоту, вона мріє мати свій шматок землі, живе сподіваннями, що будуть землю ділити, вона хоче вірити і вірить в свої найвні мрії, вони їй здаються реальними. Ось, ось будуть землю ділити. Вона лютує на чоловіка, що не поділяє її сподівань. Але Андрій Волик має свої надії, свої сподівання. Спролетаризований селянин він зневірився в землі і хліборобстві.

— „Велике щастя латочка землі.

Тьху, тьху, тьху. Тричі тьху на твою землю.

Хай вона тобі западеться“— кидає у відповідь Маланці Андрій.

— „Не паймуся я і не буду в землі ритися, вона витягла з мене всі сили й пустила на старість голого. Тьху і ще раз тьху на неї“.

Його мрії—це фабрика. „Гуральня дасть йому хліб“. Але і в збудованій паном гуральні не знаходить втіхи Андрій. Машина покалічила йому руку і його викидають геть. Зненавистю до гнобителів—пана і фабриканта запалав Андрій Волик.

„—Багачі, фабриканти. Зробили з мене каліку, а тоді і нагнали. Забрали сил, випили кров, та став я непотрібний“.

І якщо до цього Андрій Волик ще не поділяв поглядів „арештанта“, що „народ бунтував“, Марка Гуці, бо навіть вважав, що „такому в тюрмі гнити, а не на волі бути“,—то тепер, весь наснажений люттю, він щиро переконується, що „правду казав той Гуца“.

В образі Андрія Волика змалював Коцюбинський складну еволюцію спролетаризованого селянина від пасивного протесту до усвідомлення необхідності боротьби проти експлуататорів.

Класово протилежний табір найбільш повно репрезентований в „Fata Morgana“ образом куркуля Підпаря. В українській дожовтневій літературі це чи не найтиповіший образ куркуля.

Кількома яскравими рисами малює Коцюбинський образ цього хитрого, жорстокого жмюкрута, глита-ненажеру:

„Він був неласковий, суворий... Підпара варив з челяді воду, йому все було мало роботи... Коли наймити їли голодні багато, він бурчав жінці: „як їсть, то впріє, а як робить, то змерзне... Стук, грук, аби з рук...“ Коли ж страва була недобра і наймит вжав ложку, Підпара сердився: „Злидні, що воно їло вдома? Юшку з картоплі?“

„... особливо Підпара неспавидів бідних... Воно на чуже зазіхає“.

Тактика Підпаря і його одностумців підчас революції визначалася такими міркуваннями:

„Тепер він (народ — І. С.) панське бере, а пождить трохи, візьме й ваше... у тебе, скаже, є десятинка лишня, оддай. Хто склав яку сотню—рішайся грошей. Забере в мене, в тебе, Максиме, від них життя не буде“.

І в цей неспокійний час Підпара мало де з'являвся, його не чути, він тільки стереже свою клуню „суворий і безстрашний, готовий обороняти своє не рушницею тільки, а й зубами“.

Лише, коли селом пішли чутки, що наближаються козаки. Підпара з'явився на сільському майдані; він, хижий і лютий, став ініціатором і виконавцем звірячого самосуду над кращими революціонерами села.

Відтворивши в „Fata Morgana“ революційно-демократичну боротьбу селянства в добу першої російської революції, Коцюбинський остаточно розриває з народницькими традиціями „підсоложування“, ідеалізації селянства.

Малюючи з гарячою любов'ю образи селянських революціонерів, відтворюючи героїку їхньої боротьби, Коцюбинський в той же час реалістично показав в художніх образах епопеї неспроможність, вузькість і обмеженість селянської демократії.

„Fata Morgana“ створена на основі вивчення документальних матеріалів, судових справ про аграрні селянські рухи в чернігівському і Городнянському повітах. Студіюючи з великою увагою ці матеріали, Коцюбинський зумів добрати найтиповіше і найхарактерніше для своєї епопеї.

В „Fata Morgana“ реалізм Коцюбинського досягає своєї найбільшої синтетичності і глибини.

В цьому творі Коцюбинський виявив себе, як чудовий майстер психолог, що, створюючи образ-тип, зміє надати рисам його соціального характеру максимальної індивідуалізації і в той же час соціальної типізації (Гудзь, Волик, Підпара).

Не меншої майстерності досягає письменник і у відтворенні складної соціальної психології селянської маси. Гасло „одібрати землю“, що його проголошує Гуца, підхоплюється всією селянською масою. Проте, Коцюбинський в цій спільній і ніби єдиній реакції маси, бачить і нотує найрізноманітніші соціально-індивідуалізовані голоси і з неперевершеною майстерністю реаліста відтворює складний психологічний резонанс цього гасла в масі селянства, досягаючи, таким чином, художньо-синтетичного, психологічного малюнку.

Яскрава психологічно вмотивована деталь виростає в „Fata Morgana“ в типізованій, незабутній реалістичній малюнок. Досить згадати те місце в другій частині твору, де Хома Гудзь, підчас розгрому панського маєтку вдершись у панський зал, бачить осяяний електричним світлом розкритий рояль. В уяві Гудзя цей рояль виростає в образ „чорного казкового звіря“, що „одкрив пащу і скалив до світла білі зуби“ (клавіші). Цей символ панського, ненависного збуджує готову до вибуху лють панського наймига: він — Хома Гудзь, — уцент розбиває рояль.

На тому ж таки тлі розгрому панського маєтку Коцюбинський в психологічних деталях поведінки окремих персонажів підкреслює типові риси їхнього характеру. Якщо Хома Гудзь нищить все панське, що потрапляє йому під руки, то Панас Кандзюба „бігав по хатах, як навіжений, зза пазухи виглядала в нього тонка жіпоча сорочка без рукавів, а руки обережно тримали і притискали до грудей коробку з старим іржавим залізом“. Ця маленька деталь якнайкраще доповнює соціальну типізацію образу Панаса Кандзюби.

У відміну від етнографічно-побутової прози персонажі „Fata Morgana“ зображуються в складній суперечливості, у всій своїй внутрішній повноті. Так, малює письменник образ Маланки. Перші сторінки твору подають лише кілька яскравих штрихів переважно її зовнішнього образу:

„Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці... У неї спущені додолу очі і затиснені губи“.

Минуле життя Маланки подається не в плані розповідного викладу автора, а відтворюється у спогадах самого персонажа. Це надає образіві максимального ліризму.

„Спочатку вона пам'ятає себе чорною, вічно в сажі, коло панських свиней. Потім вона була в горницях, раз у раз біла посуду, а її біла пані і зачіпалі паничі... Плакала, що робить на чужих, що сохне, втрачає силу і ніхто не сватає її... Плакала, бо любила землю, город“.

В цих уривчастих, несистематизованих, іноді піби неістотних, згадках — переконаюча безпосередність, реалістична правдивість життя Маланки.

І ось тепер вона, Маланка, живе сподіваннями, надіями, мріями: „...вона оддасть її (Гафійку — І. С.) заміж за хазяйського сина“.

„Перед очима в Маланки встала левада — зелена, весела над річкою... Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодниця з Гафійки. Голова пов'язана хусткою, бере вона плоскінь і виспіває. У колісці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело старій, непаче вона молодшала... Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже поживкла, вітер шумить поміж маківками, гарбузи розляглися, як годовані кабанн, а картопля зародила, аж гіч сплігається. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожну цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере, як дасть господь дідати. Тепер вона господиня. Не на своєму, так на доччиному. Хоч на старість діддалася... І вона справить собі червоні чоботи, м'які, козлові з китцями, як у ковалихн... Узути такі чоботи і білу намітку, та піти до церкви. І щоб так поховали“.

Мріями живе Маланка. Скільки наївності і який трагізм цих обмежених і недосяжних для неї мрій і сподівань. Якої сили художньої переконливості і ліризму досягає психологічний образ Маланки хоч би в такій деталі, як мрії про „червоні чоботи, м'які, козлові з китцями, як у ковалихн“.

Важка соціально суперечність вдирається в свідомість Маланки в її сльозу і безмежну любов до землі.

„Яка ти розкішна, земле, — думала Маланка, — весело засівать тебе, прикрашать зелом, завітчати квітками. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти не добра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишавшся красою, багатого годуєш, а бідного приймаєш лише в яму...“

Неспроможна знайти реальний вихід з цієї суперечності, вона мріє. Мрія лишається єдиним її порятунком: „...ще почекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой, поділять“.

Так в складних соціально-психологічних колізіях виростає образ Маланки, як образ відсталішої частини селянства, що на тлі селянського революційного руху не усвідомлювало ще реальних шляхів революційної боротьби.

Багатством і яскравістю фарб сповнені в „Fata Morgana“ сільські пейзажі.

„Сонце сідало червоше. Вікна горіли, як печі, стінн халуп стали рожевими, по білих сорочках розлялось червоне світло. Здалеку йшла на село хмара куряви, вона вже пабликала, росла, здіймалась до неба, врешті сонце пірнуло в неї і розспалось червоною млою. Звідти доходили якісь тривожні звуки, немов діти плакали, або десь ціпн гупали на току — і раптом овеча отара залляла вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням. Жива маса овечих тіл терлась вовною, тремтіла і колихалась, як драгли; цілий ліс тонких віток затремтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої

куряви і плакали: Бе-е-е. Ме-е-е. В рожевому тумані, мов тіні, сновигали люди з'являлись і зезали неясні обриси хат, в морі овечого лементу гинули всякі згукі".

Цей реалістичний малюнок, заперечуючи однофарбну непорушність натуралістичного пейзажу реалістично-побутової прози, увібрив в себе якість найкращих митців-пейзажистів (динаміка, гра кольорів і звуків, обриси хат крізь рожевий туман куряви і т. інш.).

Композиційно струнка „Fata Morgana“ є справді неперевершеним в українській літературі високохудожнім твором — епопеєю селянських революційних рухів доби першої російської революції.

„Fata Morgana“ хоч і кінчається розгромом, поразкою революції, суркульським самосудом над кращою частиною революційного селянства, — не є документом розпачу і зневіри письменника в революції. Образи чесних, відданих борців за „краще життя“, що гинуть від рук оскаженілого куркульства, все це звучить як заклик до активної боротьби з душогубами революції.

* * *

Поразка революції, доба чорної столипінської реакції з особливою яскравістю довели контрреволюційну суть ліберальної буржуазії. Українська націоналістична буржуазія ще одвертіше блокується з російською контрреволюцією. Співці українського буржуазного націоналізму — Грінченки, Ворони і Олесі своєю творчістю неприховано ставали на шлях служіння чорній реакції.

Пореволюційна творчість письменника є далшим продовженням і зміцненням ідейно-творчих позицій Коцюбинського, як письменника революційної селянської демократії. Проте, поразка революції, жахливий розгул чорних сил реакції не могли не викликати у письменника певних вагань, розгубленості, безсилля — цих неминучих слабкостей селянського демократа.

Звідси, поруч з гострою критикою самодержавно-капіталістичного ладу, його погромної політики, політики катів („Він іде“, „Персона грата“), поруч з уціпливою сатирою на лібералізм („Сміх“, „Кони не винні“), на зрадників революції („В дорозі“), поруч з вкриттям бруду і пошлості міщанства („Дебют“, „Сон“), релігії („Лист“), ми не можемо не відчуті в окремих творах письменника почуття втоми і безсилля („Інтермеццо“, „На острові“).

Але тимчасові хитання не оповили Коцюбинського чорною машкарою песимізму.

„Ні, я не песиміст, — писав він в одному з листів 6.IV.1907 р., — може був досі занадто великим оптимістом і через те, пустившись з кабінету в широкий світ, наскокую на підводні каміння, яких вперше не помічав. Але це не знеохочує мене, і не раз мені гірко буває, що маю так мало сил і здоров'я“.

„Підводні каміння“ не зупинили Коцюбинського. В складній обстановці чорної реакції все ж перемагав письменник-демократ. Яскравим документом цієї перемоги є його лірична новела „Intermezzo“.

„Я втомився“, „бо життя безупинно і невблаганно йде на мене“. Письменника втомила жахлива дійсність реакції, він ладен ізолюватися „від болів і страждань“, але відчуває, що не може бути „самотнім“; шукаючи „безлюддя, тиші, чистоти“ „серед долини, налитой зеленим хлібом“, він тут зустрічає „звичайного мужика“, а крізь нього реалістичний образ зубожілого села: „купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертаються з чужої ро-

боти, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... бідних жінок у чорних, подертих запасках, що схилились як тіні над коноплями... Пранцьовитих дітей всуміш з голодними псами".

І він, цей мужик, вірніше,—цей глибоко реалістичний образ злиденного села „наче паличка диригента“ розбуджує письменника-демократа — „викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину звуків“. Письменник не тікає. Більше того, він відчуває як натягаються „ослаблені струни“ його душі; він слухає розповідь мужика і нотує її в своїй свідомості.

„Раз на тиждень становий б'є його в морду. Говори. Говори. Розпечи мійом небесну баню, покрий їх змарами твого горя, щоб була блискавка й срім. Освіжи небо й землю. Погаси сонце і засвіти друге на небі“. (Курсив наш.— І. С.)

Це була відповідь мужику. Це був революційний заклик письменника-демократа до грому й блискавки, до „другого сонця“.

Усвідомивши те, що засвітити „друге сонце“ може робітничка залізна рука міста, Коцюбинський в „Intermezzo“ відтворює складну суперечливість цього усвідомлення.

„Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви. Покірливо дав я себе забрати й поки залізо тряслось та ляцало, я ще раз, в останнє вбрав у себе спокій рівнини, снію дрімому далеких просторів. Прощайте ниви, котіть собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може комусь він здається так, як мені. І ти, зозуля, з вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпали грубими пучками, а тепер натягаються знову. Чуєте. Ось вони бренькнули навіть... Прощайте! Іду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вова вже грає“.

Усвідомлення сили „залізної руки города“ настроїло струни, покликало до звучання великий талант. Це не була негачія і заперечення села. Навпаки, усвідомлення провідної сили робітничого міста поєднане з щирою, інтимною любов'ю до села, до „зозулі, що теж строїла струни“ душі поета. Але в той же час це була зневіра в „самобутність“ селянської боротьби, в самостійну революційну послідовність селянської демократії.

Так хвилинні настрої втоми і безсилля не заслонили революційної ідейності письменника.

Не менш цікава в цьому плані і новела „В дорозі“ (1908 р.).

Після поразки революції, Кирило переживає важкі хвилини розчарувань і втоми. Він одривається від партійної роботи, хоч і має конкретне партійне завдання (партійний лист). Він апелює до чудової природи — до блакятного неба (а лист у кишені). Його „партійні друзі“ Іван і Марія таксамо відійшли від революції, зажили в тиші міщанського ситого життя. І ось Кирило „побачив Івана і Марію. Вони пололи на грядці, зігнувшись. На зеленій низині, облитій вечірнім сонцем, серед капусти, віднілись їх тільки круглі зади, великий чорний і менший синій, що нерухомо тулились рядочком, як емблема спокою. І було в образі тому таке гідке щось, таке противне, що Кирило здригнувся“.

„Не пішов на город, а подався до себе. І перше, що він зробив — заклав руку в кишеню і витяг лист. Потертий, пом'ятий і сірий. Роздер конверта і читав. Ні, ще не пізно. Знайшов, нарешті, що мусять зробити“.

(Курсив наш — І. С.)

Образом Кирила письменник намагається підкреслити різницю між зрадником революції і тією частиною революційної дрібно-буржуазної інтелігенції, яка хоч і переживала певні вагання в період революції, все ж від революції не відірвалась, не відійшла, своїм революційним ідеалам не зрадила.

Подавши нищівну сатиру на „революціонерів в білих рукавичках“, що, після хвильового підйому опинились в багні обивательського, міщанського болота (Іван і Марія), Коцюбинський виступає, як суворий обличитель зрадницької природи лібералізму, мерзенної політики царату, перегукуючись в цих мотивах з передовою частиною революційної російської літератури, і зокрема з творчістю першого письменника пролетаріату М. Горького.

Слід пера письменника-демократа виходять твори повні зненависті до існуючого ладу.

Одвертим протестом проти погромницької політики царату є новела „Він іде“. В цій новелі Коцюбинський правдиво показав класову суть єврейських погромів, що були скеровані проти єврейської бідноти („Багатші купці ще зрання почали тікати з містечка“). Викриваючи огидливість погромницької політики царату, Коцюбинський вкладає у уста бобе Естерки слова наповні гнівом і протестом на адресу царату. Ці слова бобе Естерки звучать, як обвинувачення з вуст письменника-демократа проти благословенних богом, церквою, попами і урядом жажливих погромницьких акцій.

Викриттю катівської суті царизму присвятив Коцюбинський свої новели „Persona grata“, „Подарунок на іменини“.

Основна ідея „Persona grata“ висловлена в устами персонажа новели — „не сокира рубас, а той, хто її держить“. Кат — безпосередній виконавець волі „його“ — царату; кат є неодмінна і потрібна зброя монархічно-поміщицької самодержавної системи. І „він“ — царат є те „зло“, що скаже забий і стаювлять стовб, ведуть до нього людину, жандар приходить до Лазаря, а Лазар накладає на шію мотузку. Звідси висновок, до якого веде сама логіка образів: треба знищити те зло „його“ — царат.

Вже в цій новелі надавичайно помітна близькість Коцюбинського до трактування цієї теми в творчості М. Горького, зокрема його „Жизни ненужного человека“. Мова йде не про безпосередній вплив або запозичення... „Persona grata“ датована 1907 роком; „Жизнь ненужного человека“ частиною друкувалась в „Знани“ за 1908 р., а повністю з'явилась лише після революції; мова йде про творчу близькість обох письменників, що чимдалі більш зростала, особливо після особистого знайомства письменників 1909 р.

В „Жизни ненужного человека“ Горького — та ж ідея, тільки розвинена послідовніше і повніше. Саме розкриття образів шпигунів Мельнікова і Клімкова в творі Горького має багато спільного з розкриттям образу Лазаря в „Persona grata“. Лазар вбиває, бо йому „звелили“; Клімков теж „делает, что велят“; обидва вони потрібна зброя в руках царату.

Лазар і другий персонаж в „Жизни ненужного человека“ — Мельніков — обидва стають катами, тероризовані загрозою смертної кари. І шпигуна в творі Горького, і ката в „Persona grata“ беруть як потрібних і корисних царизму осіб, яким „усе можна“.

Як і Горький, Коцюбинський не перебільшує людських почуттів цих виконавців волі царизму. Проте, Горький підкреслює повніше і послідовніше злочини своїх персонажів, як злочини проти-революційні, протиставивши їм, шпигунам, нікчемним і мерзеним, образи відданих і сміливих революціонерів. Проте „Persona grata“ Коцюбинського, як і твір Горького спрямований до того, щоб викликати жагучу зненависть до системи царату.

Слідом за М. Горьким, який підніс в добу реакції, як одну з

злободенних тем революції, викриття зрадницької природи лібералізму, її внутрішньої контрреволюційної суті, яка часто ховалася під зовнішньою оболонкою революційної фразеології — цю тему в українській літературі особливо гостро підніс М. Коцюбинський.

Як і вся передова частина селянської революційної демократії, Коцюбинський усвідомив, що „ліберали (к.-д. в тому числі) проти перемоги селянства“¹, що вони „зраджували селянам і приносили їх інтереси в жертву поміщикам“², що „неможлива в Росії перемога буржуазно-демократичної революції без визволення селянства спід політичної гегемонії лібералів“³.

Ось чому боротьба проти лібералів, боротьба, яку вела єдина революційна партія пролетаріату, партія більшовиків, і тема цієї боротьби, що її підніс співець пролетаріату М. Горький, була близька Коцюбинському.

Викриваючи контрреволюційну суть українського ліберального панства і буржуазії („Сміх“, „Коні не винні“), Коцюбинський стає все ближче і ближче до творчості великого письменника пролетаріату М. Горького.

І той факт, що в 1906 р. Горький написав свою відому п'єсу „Враги“, в якій з реалістичною силою пролетарського митця викриває контрреволюційну суть ліберала в образі Захара Бардіна, а Коцюбинський пише в цьому ж році свою новелу „Сміх“, в якій, зриваючи маску з ліберала Чубинського, показує нікому „душонку“ цього „оратора за революцію“, що на мітингах „малював протилежність інтересів тих, хто дає роботу і тих, хто мусить її брати“, а сам був експлуатором своєї наймички Варвари,— все це творчо зближувало обох письменників ще задовго до їхнього офіційного знайомства.

Дружба Горького з Коцюбинським зумовлювала дальший процес зміцнення революційно-демократичної спрямованості творів Коцюбинського. Яскравим свідченням творчого співробітництва обох письменників є талановита, майстерна, сатирична новела Коцюбинського „Коні не винні“ і шоста казка з „Російських казок“ Горького. Як перший, так і другий твір підносять ту ж таки проблему викриття зрадницької природи лібералізму і що головне, мають одну і ту ж сюжетну основу: ліберал поміщик, самовдоволений від своїх ліберальних ідей, він вчить селян як жити по-людськи. Наслідки незабаром виявилися.

Горький

Раптом мужики питають.
— Коли підете?
Куди?
— А геть!
— Звідки?
— З землі.
Дозвольте — говорить — куди ж я піду, коли земля моя.
А мужики йому не вірять:
„Як твоя, коли ти сам говорив, що господня“.

Коцюбинський

Прийшли до пана погемоніти за землю.
Я дуже радий, за яку землю?
.....
— За панську, прошу ласкавого пана.
— Що тепер значить такі часи настали. . . . — додав Марко. Тай пан самі нам казали, — не втерпів Панас.
.....
— От громада й присудила. . . .
будемо одбирати землю од пана.

¹ Ленін, Твори, т. XI, стор. 24.

² Там же, стор. 117.

³ Там же, стор. 24.

Ці діалоги зумовлюють дальшу дворушницьку поведінку поміщика-ліберала. Барин з Горківської казки йде на пораду до своєї прабабуні, яка ще з дореформенних часів знає лише одну фразу: „Не давать“. Одержавши таку пораду від прабабуні, він від її імені надсилав депешу до губернатора, а сам заспокоює селян:

„Налякали ви стареньку і послала вона за солдатами, заспокойтесь, я солдат до вас не допущу“.

Поміщик-ліберал Аркадій Петрович в новелі „Коні не винні“ також „не потерпить козаків у себе“ і теж „поза його бажанням“ іде депеша губернаторові до міста.

Фінал обох творів такий:

Прискакали грізні воляки на конях, діло зимове, коні в дорозі спініли, а тут дрижать, інеєм вкрились, пожалів пан коней і забрав їх до себе в маєток; забрав і говорить мужикам: — сіно, яке ви в мене не зовсім правильно забрали, поверніть цим конячкам, адже скотина — вона ні в чому не винна.

— Не треба тривожитись, уже приїшли козаки

— Ах, бідні коні, зітхнула Ліда, що ж вони винні?

— Що ти сказала, — сплпався проти неї Аркадій Петрович, піднявши брови.

— Я кажу, тату, що коні не винні.

— Їх можна поставити наніч коло стайні, — обізвався Антон — і дати оброку — не збідніли б од того — дала Софія Петровна.

— Залишіть, прошу свої ради при собі. Мені їх не треба... — носився по хаті Аркадій Петрович, хапаючи голову в руки.

— Я й сам знаю, що коні не винні, — опинявся він коло дочки.

— Це ти правду сказала, коні тут не при чім.

Спільність сюжетних колізій, як і їх сатиричне спрямування („Коні не винні“; „скотина вона ні в чому не винна“) — очевидні.

Новела „Коні не винні“ написана Коцюбинським на Капрі і є наслідком саме тих творчих співбесід, що ними так була багата дружба між цима двома письменниками і про які (бесіди), з такою теплою згадує М. Горький.

13/II — 1912 року Коцюбинський писав до дружини з Капрі: „Горький написав дуже гарне оповідання „Три дні“, а потім ще сім російських казок, дуже ядовитих, але остроумних і гарних. Взагалі він чудесно пише“. І через місяць, в березні 1912 року, там же, на Капрі, пише Коцюбинський свою новелу „Коні не винні“.

„Коні не винні“ — це підхоплення Горьковської теми, оригінальна її розробка, як теми Коцюбинському близької. Взявши, як ми бачимо, сюжетні колізії маленької Горьковської казки, Коцюбинський розгорнув психологічну мотивацію поведінки персонажів, ускладнив сюжетну ситуацію, створив, таким чином, оригінальну сатиричну новелу на українське ліберальне панство. Тут виявився той справді плодотворчий вплив Горького на Коцюбинського.

Творчий вплив Горького, звісно, не обмежується тільки цим.

Слідом за Горьким і іншими передовими письменниками російської літератури (Чеховим) Коцюбинський в своїй творчості виступає проти пошлості, лякливості, застиглого міщанського животіння („Поєдинок“, „Дебют“, „Сон“, „Лист“), проти релігії, як зброї пригнічення,

затемнення людства („Лялечка“, „Під минаретами“, „Він іде“). Але якщо Горький в своїй творчості, поряд з нещадною критикою існуючого ладу, зумів відтворити нову історичну силу — пролетаріат, покликаний знищити старий, згнилий світ, — то Коцюбинський, як письменник селянської демократії, в своїй критиці не спромігся протиставити загніваючому світові реальних перспектив революційної боротьби. Ось чому поруч з гострою критикою існуючого ладу, сатирою на ворогів революції, з'являються у Коцюбинського „Тіні забутих предків“ і „На острові“, твори позбавлені актуальної соціально-революційної проблематики,

„Тіні забутих предків“ 1912 р. — це протиставлення мерзенній, жахливій дійсності, з її кривавими погромами, катами, Треповими, — ідеальних образів, романтичної казки кохання на тлі чудової гуцульської природи далеких часів. Це своєрідний вияв протесту письменника — демократа. Малюючи романтичне кохання Івана і Марички, письменник протиставляє її буденному, сірому життю Івана із „здоровою дівкою“ Палагною. Іван не вдовольняється сірою буденщиною, він прагне вирватися з бридкої йому рутини побуту і одинокий гине. Образ Івана набирає символічних рис, як образ заперечення застиглого, міщанського животіння.

„Тіні забутих предків“ не є акт розриву Коцюбинського з соціально-актуальною тематикою, як це намагалися довести українські націоналісти. Як свідчить М. Горький, — Коцюбинський в цей час, „настроюючись на героїчний лад“, мав у своїх творчих планах опрацювати історичні матеріали селянських повстань (Довбуша, Кармелюка і інш.). „Тіні“ — це був тільки начерк, проба пера до великих художніх полотен демократичної боротьби селянства.

* * *

В складних суперечностях формувався і зміцнювався реалістичний творчий метод Коцюбинського.

Заперечивши традиційні канони реалістично-побутової прози, націоналістичний хуторянський реалізм, як і дратуючі з нездоровим запахом зразки модерністичної літератури, — Коцюбинський в своїй творчості орієнтувався на кращих представників революційного реалізму, зокрема на творчість першого письменника пролетаріату М. Горького.

Як Горький і інші передові письменники-реалісти світової літератури, Коцюбинський в своїй творчості відбив низку істотних рис сучасної йому дійсності.

Досить нагадати лише кілька найголовніших тематичних об'єктів, що їх охопив своєю творчістю Коцюбинський, щоб пересвідчитись в цьому.

Викриття мерзенної системи самодержавно-капіталістичного ладу, його погромницької політики („Для загального добра“, „Persona grata“, „Він іде“, „Подарунок на іменини“, „Intermezzo“); показ класової боротьби на селі і назрівання революційного протесту серед селянства напередодні першої російської революції, аграрного селянського руху в 1905 р. („Fata morgana“), викриття зрадницької, контрреволюційної суті лібералізму, ліберального українського панства („Сміх“, „Кони не винні“); викриття непослідовності, „двоїстості“ дрібно-буржуазного революціонізму в роки чорної реакції („В дорозі“); показ всієї гидоти і бруду застиглого міщанського животіння („По-

єдинок“, Дебют“, „Сон“); показ ламання патріархально-національних традицій і на цьому тлі пробудження соціального протесту жінки („В путях шайтана“, „На камені“) і, нарешті, викриття реакційної, контрреволюційної суті релігії і її служників („Лялечка“, „Він іде“, „Лист“).

Весь цей, далеко неповний, тематичний перелік свідчить не тільки за широкий проблемний розмах творчості Коцюбинського, але й за те, що в своїй творчості Коцюбинський підніс саме *найгостріші соціальні проблеми дійсності*.

Реалізм Коцюбинського — реалізм письменника — демократа, що в змалюванні найскладніших подій не лишається холодним obserватором, а виявляє своє активне ставлення до описуваних ним явищ дійсності.

У всій своїй образній системі, часто безпосередньо в епітеті, виявляє Коцюбинський свої демократичні „симпатії і антипатії“. Малюючи у „Він іде“ образ погромницької процесії, письменник підбирав відповідні метафори, епітети і порівняння: „Тисячі віг толочили землю, тисячі тіл колихали повітря, лопотіли на волі коров'ї і *грубими немодськими* голосами *ревіли* гладкі попи, як з бочки, а довгі коси їх розмаяні на вітрі тріпались по цупких золотих ризах. Високо над ними хмурилось *зчорніле* лице *убогого* Спаса, що ледве витикалось з кованих риз, важких та незручних. І грали богові славу дзвони і *співали їй од повного черева* *грубі попи*“.

Образ куркуля Підпарі в „Гата Моргала“ подається, як огидливий образ ненажери-хижака: „*страшний*, високий, *воловичий* тінь за собою... „спід *волохатих* *брів* кидують очі далекий погляд, а вуха чуйно вбирають в себе найменший звук“.

Піп, що про нього згадує Раїса Левицька („Лялечка“), має „*худе, езуїтське*, скривлене від злості обличчя“.

В тому ж огидливому аспекті малює Коцюбинський відомого ката революції Трепова, конспіруючи його в образі „Овчарки“:

„Трепов — солідний, розважний. Він солідно, обдумано хоче перекусить вам горло, в його сильних ногах, що стануть на ваші груди буде багато самоповаги. Навіть, коли він спокійно лежить і вишукує бліх з рожевого живота, пильнують підрізані вуха, дума широкий лоб і так солідно звисає мокрий язик з ікластої пащі“.

Крізь фізіологічні риси собаки влучно викрив Коцюбинський образ цього „солідного“ ката, що „солідно, обдумано“ намагався перекусити горло революції.

Та ж демократична тенденційність і в змалюванні образів зрадників революції Івана і Марії („В дорозі“), що після хвильового підйому їх „*круглі* *зади*“ „*тулились* *рядочком*, як емблема спокою“.

Це був усвідомлений художній прийом реаліста-демократа. Яскравим підтвердженням тому є цікавий факт листування Коцюбинського з М. Могілянським. Останній, переклавши новелу „В дорозі“ на російську мову, радив Коцюбинському замінити слово „зади“ на „спини“, мотивуючи тим, що цей вислів неестетичний. На це „естет“ Коцюбинський відповів:

„Я зумисно ужив те *грубе* слово (однаково грубе як по-українському, так і по-російському). Мені хотілось цим *грубим* словом *ударити* *читача*, *підчеркнути* *всю* *гідоту* *психічної* *реакції* *обивателя* *після* *хвильового* *підйому*. Я так коротко описую останню сцену, що *тільки* *різке*, *грубе* слово викличе *потрібний* *мені* *ефект*. Слово „спини“ усе стушує, змягчить. Тому я гадав би, що не вважаючи на неесте-

тичність вислову, краще б залишити його в первородній грубості“ (Лист від 16-X — 1910 року).

Українські націоналісти, як бачимо, всіляко намагалися послабити демократичну спрямованість образів письменника; проте Коцюбинський вперто відстоює „потрібний ефект“. Сатирична спрямованість в змалюванні негативних образів поєднується в творах письменника з теплим ліризмом в змалюванні позитивних героїв.

Образи Гуші, Прокопа, Маланки, Гафійки („Fata Morgana“), Фатьми („На камені“), бобе Естерка („Він іде“) — сповнені ліризмом.

Ця контрастність в засобах змалювання позитивних і негативних персонажів падає реалізові Коцюбинського яскравіших демократичних рис.

Соціальна дійсність була першоджерелом творчості письменника. Він її не тільки спостерігав, але, як великий майстер-реаліст, вивчав і досліджував. Згадати хоч би велику роботу письменника, яку він проробив над матеріалами до „Fata Morgana“, пильне вивчення життєвих документів — судових справ про аграрний селянський рух 1905 року, безліч тематичних розробок, нотаток, спостережень, записок (що зберігаються в музеї Коцюбинського в Чернігові) до творів з життя бесарабських молдаван, кримських татар; велику кількість матеріалів — етнографічних, історичних, зібраних письменником до „Тіней“.

Записна книжка була невід'ємним супутником письменника.

Проте реалізм Коцюбинського чужий емпіризмові. Коцюбинський вмів з безлічі спостережень вибрати найтипніше, найістотніше, в дрібній іноді деталі бачити сконденсовану загальність.

Реалізм Коцюбинського — реалізм глибокого внутрішнього змісту явищ. Малюючи зовнішні колізії явища, Коцюбинський відтворює передусім внутрішню суперечливість і суть цього явища. Малюючи революційні події 1905 року на селі („Fata Morgana“), Коцюбинський намагається відтворити внутрішню складність революційно-селянського руху. Зовнішня ефективність події виступає як наслідок. Так картина розгрому панського маєтку („Fata Morgana“) художньо зумовлена яскраво відтвореним перед тим складним внутрішнім процесом наростання в селянській масі активного революційного протесту. Зрадницька, дворушницька поведінка поміщика-ліберала („Кони невинні“) змальовується не тільки в його зовнішніх виявах, а мотивується внутрішньою зрадницькою соціальною суттю ліберала-поміщика.

Така особливість реалістичного методу Коцюбинського допомагала письменникові глибоше, повніше розкрити найістотніші явища об'єктивної дійсності.

Ось чому для сюжетів Коцюбинського не характерна зовні інтригуюча ефективність подій. Його сюжет будується більше на внутрішніх суперечностях соціального явища, що персоналіфікуються в складних психологічних колізіях героїв. В цих колізіях і розкриває Коцюбинський образ персонажа (разом з тим і сутність явища).

За яскравий приклад може правити згадувана вже новела „В дозорі“. Дрібнобуржуазний революціонер Кирило в умовах реакції, попри всі свої вагання і непослідовність, лишається відданим революції — така тематична основа новели.

„Особисте, нечисте, звіряче „я“ дрібно-буржуазного інтелігента. і „справжнє невгамовне „я“ революціонера — така соціально-психологічна колізія образу Кирило. Сюжет новели розгортається в плані відтворення цих колізії, підсилюваних рядом об'єктивних по-

дій і явищ (квартира за містом серед чудової природи, відсутність партійного листа, хазяйська дівчина, зустріч з Іваном — „партійним товаришем“ і нарешті життя на дачі у Івана і Марії).

„Особисте, нечисте, звіряче „я“ — воно примушувало „завертати до луки“, „підставляти лице під сонце і вітер“, „йти кудись без думки про обов'язки, людей, роботу. Йти через поля, купати тіло в золотих хвилях, а очі в блакиті, як дикий звір“.

А „справжнє невгамовне „я“, що жило в ньому, — кидало вночі страшне слово „зрадник“ мордувало його і „у сні йому здавалось, що він мусить, щось конче мусить зробити“.

В суперечливому конфлікті „особистого“ і „справжнього“ „я“ відчувається наростання перемоги другого. Так зумовлюється фінал новели. Кирило побачив у всій своїй огидливості перспективу того „особистого, нечистого, звірячого „я“ — міщанське животіння своїх колишніх друзів, „мітингового оратора“ Івана і „товаришку Марію“, їхні „круглі зади“ на тілі міщанського самозабуття — і це була та іскра, що запалила „я“ революціонера. Кирило виймає залежаного в кишені листа — партійне завдання — і знаходить, що „мусить зробити“.

Так з великою реалістичною переконливістю в складних соціально-психологічних колізіях розкриває Коцюбинський образ Кирила — разом з тим типове в добу реакції явище серед дрібно-буржуазної революційної інтелігенції.

Відтворюючи найскладніший психологічний стан персонажа в безпосередніх внутрішніх зв'язках з соціальними обставинами Коцюбинський вміє відповідно до цілеспрямованості змісту максимально настроювати цілу образну систему. Так, пейзаж неба в новелі „В дорозі“ подається в уяві Кирила в плані роздвоєності (то він бачить на небі „народні повстання“, то святковість бульварів). Настроєм персонажа перейнятий пейзаж в новелі „Невідомий“. В новелі „Він іде“ відповідно до образу кривавої погромницької процесії малює Коцюбинський і пейзаж.

„Наближався вечір. Сонце гасло, падало і тихо спускалось додолу. Червоний туман уставав на заході і немов криваві примари насувались звідти на місто. Спочатку несміливо, поодинокі, а далі цілими лавами. Беззвучною процесією пройшли вони поміж спустілими мурами, лишаючи на камені гарячі червоні сліди та відбиваючи у шибках вікон свої криваві обличчя“. Така зорова (криваво — червона) локальність пейзажу, поданого в проекції наближення і масштабного збільшення, відтворює безпосереднє відчуття кривавого жаху подій, що наближалися до містечка. Чуттєва яскравість образу погрому підсилюється відтворенням його крізь уяву персонажа новели. Перед читачем криваво-звірячий образ погрому виростає крізь уяву бобе Естерки, що в неї вже погром відняв двох любих синів.

„Я бачу звірів... скрізь звірів... В очах у них вогонь, а на зубах кров... людська, червона... А в серці мають вовчу жадобу... Вони несуть свого бога і на дрючках, що в їх руках, кров... кров синів моїх бідних... Ай-вай“.

„Ось під ногами у мене кров... Чорна, запекла... великі, чорні калюжі... лежать жінки білі, як крейда, і дивляться у мертві очі на чоловіків... на трупи дітей, і скачуть по дітях сп'янілі звірі і ревуть: смерть, смерть...“

„Ай-вай — стогнуть у хаті і плачуть на дворі“.

Ця яскрава безпосередність у відтворенні образу погрому під-

силується періодичним звуковим рефреном „Ай-вай“, що виривається з грудей бобо Естерки, як вигук страшного болю. Тисячеголосою луною віддаючись в серцях інших грудей. Звучання цього рефрену ще переконливіше підсилює реалістичну картину єврейського погрому.

Відтворення явища у всій його внутрішній складності, суперечливості, в його художньо-чуттєвій безпосередності, максимальна локальність образу,— все це надає реалізові Коцюбинського виключної сили художньої переконливості і внутрішнього ліризму.

* * *

Великий художник-реаліст Коцюбинський підноситься, як світла, незабутня постать на тлі розкладу буржуазно-націоналістичної української літератури доби імперіалізму.

Творчість Коцюбинського, своєю революційно-демократичною цілеспрямованістю, своєю глибокою художньою правдивістю близька і дорога нам, чужа і ворожа українському націоналізмові.

Як і найпередовіші письменники світу, Коцюбинський поєднав в своїй творчості високу мистецьку майстерність реаліста з гострою соціальною проблематикою дійсності і в цьому велике художньо-пізнавальне значення літературної спадщини Коцюбинського для радянської літератури, для української радянської культури в цілому.

Пам'яті Анрі Барбюса

1873 — 1935

ПАРИЖ. „ЮМАНІТЕ“.

КАШЕНУ, ТОРЕЗУ, КУТЮР'Е.

Копія Москва „Правда“.

Сумую разом з вами, з приводу смерті нашого друга, друга робітничого класу Франції гідного сина французького народу, друга трудящих всіх країн, глашатая єдиного фронту трудящих проти імперіалістичної війни і фашизму — товариша АНРІ БАРБЮСА.

Хай його життя, його боротьба, його сподівання і перспективи послужать прикладом для молодого покоління трудящих всіх країн в справі боротьби за визволення людства від капіталістичного рабства.

Й. СТАЛІН.

Центральний Комітет ВКП(б) і Рада Народних Комісарів Союзу РСР з глибоким сумом повідомляють про смерть видатного письменника Франції, друга трудящих Радянського Союзу, славного борця проти фашизму, за справу миру, за визволення трудящого людства від гніту капіталу тов. АНРІ БАРБЮСА, що сталася в Москві 30 серпня 1935 року.

ЦК РКП
РНК СРСР

ЦК КП(б)У і РНК УСРР з глибоким сумом повідомляють трудящі маси Радянської України про смерть видатного революційного письменника Франції, вірного друга нашої соціалістичної батьківщини, непримиренного борця проти війни і фашизму за справу миру — АНРІ БАРБЮСА, що сталася в Москві 30 серпня 1935 року.

ЦК КП(б)У
РНК УСРР

ОДИН З ВИДАТНІШИХ ЛЮДЕЙ ЕПОХИ

Вмер палкий революціонер, талановитий пролетарський письменник, відданий борець за справу комунізму, один з видатніших людей нашої епохи.

Починаючи з його сміливого протесту проти імперіалістичної війни у творі „В огні“, БАРБЮС все тісніше зв'язував свій життєвий шлях письменника-революціонера з боротьбою робітничого класу проти капіталізму під прапором Комуністичного Інтернаціоналу.

Ім'я А. БАРБЮСА стало близьким і рідним мільйонним масам трудящих всього світу. Він сполучав у своїй боротьбі пропаганду справи пролетаріату з художнім словом, з організацією міжнародної боротьби проти фашизму, проти підготовки антирадянської війни.

БАРБЮС гаряче любив Радянський Союз — соціалістичну батьківщину світового пролетаріату. Він закликав трудящих на боротьбу проти антирадянських походів.

БАРБЮС гаряче любив нашу комуністичну партію, закликаючи трудящих усього світу боротися під прапором Маркса — Леніна — Сталіна.

БАРБЮС гаряче любив вождя світового пролетаріату та всіх трудящих — нашого Сталіна, наслідуючи його вказівки, присвятивши йому свій визначний твір.

Ім'я БАРБЮСА збережеться в пам'яті пролетаріату і всіх трудящих як заклик до боротьби проти організаторів імперіалістичної та антирадянської війни, проти фашизму — за пролетарську революцію, за комунізм.

Його смерть — тяжка втрата для всього світового пролетаріату.

ПРЕЗИДІЯ І ПАРТКОМІТЕТ
УАМЛІН

Дзеніс, Постолювська, Са-
раджев, Гіттель, Войтін-
ський, Шовкопляс, Фрей-
ман, Нірінська, Сізонов,
Жебрун, Кудлаєва, Смоль-
ний.

М. ГОРЬКИЙ

Чудова людина епохи

Коли йде з життя — перестає працювати — борець за всесвітню справу пролетаріату — не хочеться сказати: він помер. Відчуваєш, що невірно це. Для таких людей, як Анрі Барбюс, день смерті є початком підсумку їхньої роботи, початком розширення і посилення їх революційної значності.

Найближчими днями перед будівниками нового світу стане на весь зріст і в яскравому освітленні один із чудових людей, талановитих літераторів, які рішуче зв'язують своє життя з життям інтернаціонального пролетаріату і служать справі створення бойового єдиного фронту проти злочинної і зухвалої зграї організаторів нової світової війни, проти людей, які грають на свою останню карту — на дрібну буржуазію, на міщанство — смердючий бруд землі, нагромаджений діяльністю капіталізму і який організується як фашізм — бездарна вигадка по старечому розрідженого гнилого мозку.

У книзі „В огні“ Барбюс один з перших яскраво висвітлив злочин імперіалістичної війни 1914—18 рр. Барбюс був одним з перших, хто вказав інтелігенції Європи шлях до чесної героїчної роботи серед пролетаріату, — до роботи, яка диктується всією історією минулого.

Тільки ця робота відкриває можливість необмеженого розвитку талантів і обдаровань, тільки вона забезпечує широке, вільне зростання інтелектуальної енергії, яка перетворює світ.

Молоді літератори Союзу Радянських Соціалістичних Республік, проводжаючи бійця проти мерзотностей світу, який пішов від них, повинні багаторазово заступити Анрі Барбюса, повинні виховати в своєму середовищі десятки таких діячів революції, яким був Анрі Барбюс.

А. САРАДЖЕВ

Директор Ін-ту Філософії
УАМЛІН

Доповідь на жалібних зборах, присвячених ПАМ'ЯТІ АНРІ БАРБЮСА¹

Недавно товариш Сталін писав туркменським колгоспникам, які прибули за кілька тисяч кілометрів до Москви на конях, що ця величезна перемога туркменських колгоспників є показник того, як наша партія виховувала і виховує нових людей, що можуть впливати величезну силу і міць, ясність мети, непохитність і твердість у справі виконання завдань, що стоять перед ними.

Наша більшовницька партія не тільки в СРСР виховувала і виховує людей, які бачать ясну мету в житті. Весь пролетарський світовий рух перебуває під безпосереднім виховуючим, організуючим впливом більшовницької партії.

Говорячи над свіжою могилою Анрі Барбюса про його кипучу діяльність, про його боротьбу за пролетарський єдиний фронт, про його боротьбу проти фашізму і його боротьбу за культуру, про його боротьбу за комунізм, ми повинні сказати — і його виховала наша партія і йому наша партія вказала ясну мету, дала його волі твердість. Енергія і твердість Анрі Барбюса — це не тільки його особиста якість, це те, що йому дано пролетаріатом. Без пролетаріату він борсався б, як борсались його солдати в окопах, шукаючи правди.

Життя Анрі Барбюса являє прекрасну ілюстрацію того, як наша партія виховує і перевиховує представників витонченої буржуазної культури, людей, що увібрали

¹ Реферат доповіді.

в себе стару вікову культуру, ставить перед ними ясні цілі і завдання, дає їм непохитність до подолаання всяких перепон і досягнення торжества праці.

Анрі Барбюс з найперших кроків свого життя шукав правди. У першому збірнику своїх віршів він висловлював багато песимізму, незадоволення життям, змалювавши в них людські страждання. В окопах ім'я Лібкнехта кличе його солдат до нових форм боротьби, до нових форм протесту. І самому Барбюсу, його бентежній, бурхливій і енергійній душі ім'я Лібкнехта, ім'я Леніна і комуністичної партії говорили дуже багато, вони підказали йому, де справжня правда.

Всі ми пам'ятаємо слова тов. Сталіна про те, що тільки ясність мети, твердість у виконанні поставлених завдань, непохитність і вміння перемагати всякі перепони — ведуть до перемоги. До перемоги цієї великої ідеї, про яку говорить тов. Сталін, прагнув неясно в свої молоді роки Анрі Барбюс і разом з ним багато інших інтелігентів. Ці інтелігенти свої шукання істини, свої прагнення перетворити капіталістичний світ називали гуманізмом. В їх устах гуманізм був словом стерпим, безжодного внутрішнього змісту, і тільки Жовтнева Революція довела, що гуманізм може перетворитися в поняття більш глибоке, більш сильне і могутнє, що воно може наповнитися тим змістом, якого не могло бути в капіталістичному суспільстві, де панує приватний інтерес.

Молоді Маркс і Енгельс у своєму рухові від революційного демократизму до пролетарської революції, на шляху від ідеалізму до матеріалізму, повинні були пройти, як вони самі казали, через вогнений потік, через філософію Людвіга Фейєрбаха. Людвіг Фейєрбах у своїх філософських висловлюваннях проповідував гуманізм і навіть свою філософію називав гуманізмом. В своїх творах, зокрема в „Святій роднині“, Маркс і Енгельс також проголошували гуманізм, але як різко принципіально відрізняється гуманізм, висловлюваний Марксом і Енгельсом, від гуманізму такого великого мислителя, як Фейєрбах. Різниця ця, насамперед, класового характеру.

Маркс і Енгельс, кажучи про гуманізм, пов'язували це слово з ідеєю визволення робітничого класу від капіталізму. З звільненням пролетаріату від капіталістичних кайданів звільняється і все пригнічене людство.

Таким чином, Маркс і Енгельс вкляли в слово гуманізм революційний зміст. Характерно, що в поглядах Анрі Барбюса існує безперервний рух від обмежених понять людини, „розуму“ і „справедливості“ до справжнього розкриття поняття людини, поняття розуму, до розкриття поняття людини в пролетаріаті.

Але ця людина він довго не міг усвідомити і звільнення людини було певним поняттям для нього, поки Жовтнева Революція не вказала йому справжню суть цієї ідеї.

А в 1935 році Анрі Барбюс пише до редакції „Правди“ в зв'язку з конгресом захисту культури: „Правді“ — могутній виразниці соціалістичної і людської правди, я послав своє привіт братської солідарності у великій боротьбі за визволення людства, новим етапом якого є конгрес письменників“.

І в 1914 і 1935 році він пише про визволення людства! Але велика різниця, величезна різниця, принципіальна різниця між світоглядом Барбюса перед і після імперіалістичної війни і Жовтневої Революції. Барбюс, побачивши в пролетаріаті силу людства, яке визволяється, зрозумів, що тільки пролетаріат утворює справжній гуманізм. Адже пролетаріат звільняє в трудящому селяннові людину від кайданів дрібного власника, від жаху сільського ідіотизму; пролетаріат звільняє більшість людства і робить його дійсно розумним людством, організуючи життя на основах справжнього розуму, а не на основах інтересів окремих невеликих груп експлуатуючої меншості, розумно поєднує інтереси особи з інтересами соціалістичного суспільства.

І тому зрозумілий той величезний ентузіазм, який Барбюс відчував, стикаючись з Радянським Союзом. У нас він почував себе помолоділим, сильним і міцним тому, що він стикався з тим реальним людством, про яке він мріяв, як літератор, як художник, як політик і як борець. Мрія його втілилась в реальність.

Другий величезний гуманіст нашого часу — Ромен Роллан пише тепер після багатьох років блукань: „В моїй пам'яті оживає його основний твір, той, який лишається вершиною його творчості, — „В огні“, твір, народжений в кривавих і брудних окопах.“

І мене вражає, з якою міццю і ясністю уже тут висловлені основні принципи, на яких була збудована робота Барбюса протягом останніх двадцяти років його життя: відкриття, як він пише, великої реальності, відкриття, зроблене „Пуалю“ Пікардії, яке говорить, що справжня різниця, яка відокремлює людей і примушує їх виступати один проти одного, як ворогів, не є не різниця рас, а різниця класів, різниця між експлуатуючими і експлуатованими, пристрашене бажання об'єднати пролетарів всіх країн проти паразитів і гнобителів.

Ось де ясність мети і ясність шляху. Ось ця ясність не тільки сприйняв Анрі Барбюс, але з пристрастю борця і агітатора він цю ясність мети поширював.

І одною з найважливіших його заслуг в історії революційного руху є те, що разом з пролетаріатом він притягав велику масу інтелекції, культурні соки людства на бік пролетаріату; вказав, що тільки разом з пролетаріатом, тільки стикаючись з пролетаріатом, тільки черпаючи величезну силу в пролетаріаті, ці найтонші соки можуть не бути отруєні отрутою, гниттям і гноем капіталізму.

Тому зовсім не випадково, що цей художник слова в кінці свого життя написав твір про Сталіна. Треба зрозуміти, яке грандіозне завдання він ставив. Адже писати про Сталіна, це значить — написати про революційний рух пролетаріату всього світу, писати про величезне будівництво в СРСР, писати про побудову соціалізму, про знищення класів, охопити все це в житті найбільшого з сучасних людей. Характерний самий заголовок цієї роботи: „Новий світ через життя однієї людини“.

Недавно він сповістив, що працює над іншою грандіозною темою „Ленін“, він хотів написати, як він казав, коментарі до листів Леніна, до його батьків. Але це величезне завдання лишилося не здійсненим.

Характерним у всій біографії Анрі Барбюса є рух від неспіху, але революційний прагнень до захисту людства, до ясного комуністичного світогляду, до твердої і непохитної боротьби за комунізм.

В 1895 році Анрі Барбюс, виступивши з своїм збірником „Сто плакальниць“, відразу посідає видатне місце у французькій літературі. Проте, його не цікавило саме становище літератора, його не цікавила слава знаменитого художника. Він бажав в цьому творі показати, що він оплакує, чому він говорить про розлад з дійсністю, чого він бажає, до чого зводяться його прагнення. В цьому творі Барбюс ще неясно, але впрямно пробує говорити про те, що потім з величезною виразністю і ясністю висловив в своїй критичній художній біографії Золя.

В 1903—1908 рр. він випускає роман „Пекло“. Анрі Барбюс сам про себе каже: „Найважливіше для мене це мотиви людського страждання“. В цьому творі він хоче показати людські страждання, але причин, основ цих страждань він ще виразно не бачить.

В романі „В огні“ ми бачимо вже яснішу картину. Ми бачимо, як незмиваний бруд на обличчі його солдат бліднішає і зникає, завдяки внутрішньому світлу людської гідності і людської думки, яка, об'єднуючи цих солдат, як промінь освітлює ім шлях, по якому треба спрямувати свій гнів, свою зненависть і свою боротьбу.

Ось так поступово складає Барбюс з себе кайдани дрібнобуржуазного мислення і слово „Лібінехт“ є для нього символом політичної ясно окресленої боротьби, боротьби проти капіталістичного світу, боротьби, тісно пов'язаної з трудящими масами, з пролетаріатом. В цей період відбулася організація групи „Кларте“ і в цей час Барбюс випустив ряд маніфестів і памфлетів.

В 1921 році Анрі Барбюс пише віздову до інтелігенції — „З ножем в зубах“, вказуючи в ньому, на чий бік повинна стати інтелігенція, — чи на бік соціалістичної революції, чи на бік буржуазних урядів і міжнародної контрреволюції.

Нарешті, в такому творі як „Ланки“, Барбюс поставив собі завданням показати пролетаріатові, показати всім солдатам, які були на війні і служили для буржуазії гарматним м'ясом, що нерівність яка існувала з віку в вік треба знищити і що наша епоха якраз і є епохою знищення всякої людської нерівності. Багато в цьому творі розпливчатого і не досить розкритого, як недостатньо, наприклад, розкрита боротьба пролетаріату, але основна ідея висловлена дуже яскраво.

В творі „Кати“ зібраний історичний матеріал. Цей твір, насичений фактами, настільки конкретно і одночасно настільки стисло і чітко написаний, що являє собою художній твір, який розкриває всі принади правління балканських держав.

І, нарешті, його кращий твір поруч з „В огні“ — „Сталін“. Життя Анрі Барбюса закінчилося оповіданням про Сталіна, оповіданням про людину, яка очолила весь трудовий світ для дійсного визволення людства.

Як художник, Анрі Барбюс є дуже інтересною фігурою, на жаль, ще дуже мало вивченою. В його творах ми знаходимо силу інтересних моментів, безперечно повчальних і для наших пролетарських літераторів.

Художнє слово для Анрі Барбюса не є самоціллю. Завжди, навіть на найпершому ступені його художнього розвитку (а художній твір повинен бути зняряддя, снарядом, що висаджує в повітря дійсність), в кожному творі Анрі Барбюс ставив собі певну мету і якщо перші його твори, як снаряди, не мали ясно окресленої мети, то це залежало, насамперед, від ступеня, на якому був в той час розвиток самого художника, як борця, що має певний світогляд, а також від того, на якому віддаленні був він в той час від пролетарських мас.

Анрі Барбюс пише в своєму критичному романі „Золя“, що „література шукає себе“, як вияв культури людства, як зняряддя прогресу, розвитку людства. Ця література в руках капіталістичного суспільства загубила шляхи. Вона втратила власне своє значення, свідомість власного свого значення. Вона загубила шлях, вона шукає себе. Але вона знайде себе.

„Спасіння тільки в народі!“ — говорив Золя. Повторимо ці слова, посиливши їх: спасіння тільки в пролетаріаті, в галузі мистецтва, як і в соціалній галузі“¹.

„Зрозуміти пролетаріат в його цілому, в його житті — значить пристати до його соціальних і політичних цілей, які є органічними і історичними законами. Пристати до всебічного піднесення мас — значить зняти смішний антагонізм, або чисто зовнішній, між особою і дійсністю, цей вічний кругообіг „суперечності між гуманізмом і народом“, в якому борсається геєно. Це значить вивести на арену нову дієву особу, як вона є, тобто з цілями, які покладені в її голові і в її кулаках. Бути в згоді з своїм часом — значить одним ударом скінчити рахунок і з реформізмом, якпн уперся в тушк, і з пацифізмом олов'яних солдатиків, і з „демократичною“ інфляцією. Суцільний реалізм, інакше кажучи: диктатура соціального підлягання особи завданням колективу, дух руйнування, революційний марш“².

Далі Барбюс вказує, що література може знайти себе тільки коли підійде до пролетаріату, тільки через відкрите без застережень занурення в соціальні і побутові питання пролетаріату.

Основні принципи, які він бачив в літературі, ті, що саме література повинна дати реальний опис шляхів розвитку пролетаріату і повинна бути провіяна політикою і соціальними мотивами. Тільки тоді література і може бути впливом на антагонізму між особою і дійсністю, особою і суспільством, а навпаки — впливом пролетарського гуманізму.

В своїх творах А. Барбюс заціпає, головним чином, мотив людського страждання і людського визволення. Цей мотив показує, до чого доводять капіталістичний устрій людини, на що він перетворює кращі сторони людської душі.

В усій літературі нема страшнішого, сильнішого оповідання, ніж одне його маленьке оповідання „Обличчям до обличчя“. Він написав в цьому оповіданні, як у тюрмі вирішили вбити в революціонерів людину, добити його не зброєю, не фізичними тортурами, а ще страшнішим ніж фізичні тортури, а саме: двох кохаючих один одного — чоловіка і жінку, революціонерів, прив'язують обличчям до обличчя одне до одного і так тримають багато місяців. Спершу їх стикання викликало в них бадьорість, бажання триматись, і кожний з них говорив другому: „Я люблю тебе і буду триматись до кінця“. Але поступово ця близькість стає нестерпною. Ця близькість, коли примусили двох людей власний біль, власні страждання почувати без кінця, без жодного виходу, без просвітку, в тісній фізичній близькості один до одного, приводить до того, що кращі їх відносини — любов обертається в зневажливість одного до одного. В них убили найпрекрасніше почуття — любов одного до одного, але не вбили в них революціонерів. Ось до яких витончених тортурів доходить буржуазна „культура“, яка кращі людські почуття перетворює в знаряддя тортурів.

Це все показано з ясністю і чітко. Коли у цих двох революціонерів виникли такі відносини одного до одного, то тут описана людина з усіма її слабкостями і позитивними сторонами. Він показує життя як воно є.

Коли Барбюс в окопах писав про життя солдат, то солдати питали його: „А чи ти дійсно правду напишеш про нас...“ „Адже тоді ти мусиш писати і всі грубі слова, як ми вимовляємо, а коли ти цього не зробиш, тоді ти прикрасуєш дійсність“. Анрі Барбюс відповідає: „Я пишу правду і мушу писати правду; тому що тільки в цій правді буде дійсне життя“. І дійсно, „В огні“ — твір внятковий у французькій літературі. Французькі романісти прагнуть, насамперед, до блиску, пригладжування, а значить до викривлення дійсності. В творі „В огні“ всі лайливі слова, всі грубі народні вислови утворюють важкість мови. Але від цього художня сила підноситься вище. Солдатиговорили: „Якщо ти будеш писати такою мовою, то тебе будуть переслідувати. Адже у Вашому середовищі такої літератури не люблять“. Барбюс відповідає: „Я знаю, що цього не люблять, але я буду писати“. І справді, світова буржуазна критика цей твір намагалась замовчувати. А хіба є в світовій літературі якийсьбудь твір про Анрі Барбюса. Хіба можна вказати критичний твір в буржуазній літературі, що освітлює „В огні“. Але цей твір своєю художньою силою є шедевром французької літератури.

Художня література для Анрі Барбюса — це політична справа. Він її так і розумів. Тому не можна вказати, де відокремлюється його художня діяльність від політичної діяльності. А як політичний діяч, Анрі Барбюс вступає в найраніші роки. Його промови під заголовком „Промови борця“, зібрані в одну книгу від 1918 до 1920 р. Ця книга видана у нас. І, не вважаючи на те, що там є дуже багато

¹ А. Барбюс — „Золя“, стор. 219.

² Там же, стор. 219 — 220.

старого, недоробленого, не звільненого від дрібнобуржуазного світогляду, ми бачимо все так само ж Анрі Барбюса — борця за людське визволення.

В одному з найцікавіших памфлетів, написаному у 1917 р. „В ім'я чого ти воюєш“ Барбюс намагається показати, що для того, щоб знати в ім'я чого відбувається війна, для цього треба керуватись внутрішнім інстинктом і внутрішнім світлом, утворювати поняття і звільняти себе від гнотючих кайданив релігії, буржуазної ідеології і буржуазного гніту. „Щоб знати, ви повинні напружити сили розуму і волі“. Ось поки неясний вислів його політичного кредо. Це було в 1917 році, а в 1919 році він пише: „Істина і революція те ж саме“. В 1919 році Анрі Барбюс виступає як оборонець Радянської Росії, указуючи, що тільки в Радянській Росії може бути досягнутий ідеал людства.

Розглядаючи якнай докладніше радянську конституцію, він говорить, що все людство повинно перейти до неї. Він указує, що тільки в Радянському Союзі втілюється в дійсність все розумне і все людське, тому що Радянський Союз це є диктатура пролетаріату, це є влада пролетаріату.

Він сміливо, не болячись ніяких заперечень, приходиться до переконання, що необхідна насильницька революція, що потрібна диктатура пролетаріату для того, щоб викоренити капіталістичній устрій. Коли на початку своєї політичної боротьби він виступав з думкою про те, що слово і ідея можуть визволити людство, що в цьому питанні можуть мати вирішальне значення внутрішнє світло і внутрішня воля, то, ознайомившись з Радянським Союзом, і сприйнявши ідеї радянської держави, Анрі Барбюс уже без вагань погоджується з тим положенням, що для знищення старого устрою, визволення людства треба зробити тільки так, як зробили в Радянському Союзі, не спляючи ні перед революцією, ні перед насильством над класом експлуаторів.

Коли Анрі Барбюс вступив в ряди комуністичної партії, він з усією властивою йому прихистом, енергією і авторитетом намагався перетворити в життя все, що розпачає шлях до світової пролетарської революції.

Одним з найважливіших моментів в усій його дальшій, після вступу до комуністичної партії, політичній діяльності є безупинна боротьба проти війни, боротьба друкованим і усним словом, організацією. В організації антивоєнного конгресу, що був скликаний в Амстердамі в 1932 році, найактивнішу участь брав Анрі Барбюс. Цією роботою, виконуючи найважчі обов'язки, Анрі Барбюс займався до кінця свого життя, і ця робота давала і дає величезні наслідки.

Анрі Барбюс чудово розумів, що хто бореться проти фашизму, той бореться за єдність пролетарського фронту, за єдність пролетарських сил, той бореться за справжню перемогу людської культури, за врятування людської культури від варварства і здичавіння при капіталізмі.

Анрі Барбюс втілював в собі прекрасні традиції старої вікової культури. На останньому конгресі захисту культури він говорив:

„Коли придивитися до всіх літератур світу, то ми бачимо поруч з формою національною і людський зміст, і ми повинні цей людський зміст врятувати. Це та найцінніша культурна спадщина, яку врятує пролетаріат від озвірілої буржуазії, врятує разом з культурою і ті культурні людські сили, які є носієм культури“.

Анрі Барбюс провадить боротьбу з фашизмом на фронті культури, на фронті організації боротьби проти фашизму. Одною з причин блискучого успіху тов. Дімітрова на Лейпцигському процесі була шпирока підтримка на захист Дімітрова і його товаришів, організована Анрі Барбюсом. Боротьба за пролетарський фронт — це величній пам'ятник Анрі Барбюсу.

Обірвалося життя блискуче, повне енергії і розуму. В цій людині було щось рідке: його розмірена співуча французька мова і могутні, сильні слова, які він вставляв в цю мову. Худий, похиллий, натхненний внутрішнім вогнем, він був насичений величезною, енергією, величезним революційним пафосом, якими він справді одухотворяв тих, хто його оточував, ведучи за собою кращі культурні сили людства.

Згадуючи його, друзі і поети кажуть про цього, як про полум'я. Це не красиве слівце, його справді можна порівняти з полум'ям, але це полум'я не таке, яке облядає все, на що потрапить на шляху, а полум'я, яке спалює все вороже пролетаріатові, яке нищить все, що спрямоване проти пролетаріату і разом з тим це вогонь, що дає тепло і світло пролетаріатові.

Смерть Барбюса, як влучно і глибоко сказав Максим Горький, є підсумком всієї його попередньої діяльності для освітлення, для більшого розкриття перед пролетаріатом, перед всіма трудящими великої постаті революціонера і художника.

А. ВЕЛИЧКОВ

Науковий робітник
літературної комісії УАМЛІІІ

Анрі Барбюс і західно-європейська інтелігенція

(Виступ на вечорі, присвяченому пам'яті Анрі Барбюса 3-IX 1935 р.).

Ще на самому початку світової імперіалістичної війни переважна більшість великих знаменитостей європейської інтелігенції приєдналась до шовіністичного табору своєї буржуазії і стала вартовим песом грошових мішків своїх панів. З письменників з світовим ім'ям — тільки великий пролетарський письменник Максим Горький, революційний письменник Данії Андерсен Нексе і французький письменник Ромен Роллан були в цей час проти війни.

Під впливом жахів імперіалістичної боїни, величезних втрат забитими і раненими, страждань і бідвань трудящих на фронті і в тилу, під впливом переможної Жовтневої Революції в Росії починається поворот і зближення лівої інтелігенції на Заході з революційним пролетаріатом.

Барбюс перший з довшньої європейської інтелігенції розірвав пута, що зв'язували його з класом експлуататорів. В своїх романах „В огні“ і „Світло“ він перший з письменників Заходу дав правдиву картину зростаючої зненависті і революційного протесту трудящих мас проти війни. Барбюс з радістю вітає велику Жовтневу Революцію і був невтомним її оборонцем до останнього дня свого життя.

Після закінчення світової війни Барбюс стає центром, навколо якого починають групуватися чесні письменники Заходу, що ставлять собі завданням порвати з буржуазією і перейти на сторону революції.

В 1919 році Барбюс організував літературну групу „Кларте“, в яку ввійшли ряд видатних письменників: Анатоль Франс, Жюль Дюамель, Жюль Ромен, Ептон Сінклер, Брандес, Цвейг та ін.

Маніфест цієї групи, написаний Барбюсом, являє знаменитий документ, що характеризує ставлення однієї частини західноєвропейської інтелігенції до революційного пролетаріату і до першої Радянської Соціалістичної Республіки в Росії.

Читаючи тепер цей документ, ми ясно бачимо всі його хитби, але для періоду, коли він був написаний, для 1919 року, він мав величезне значення. Терпляче, на багатьох сторінках, Барбюс викриває брехню і ошукацтво капіталістичного суспільства, сміливо вступає в оборону радянської влади, вказує на необхідність тісного зв'язку робітників розумової праці з робітниками фізичної праці.

„Будемо мати сміливість істини, — пише Барбюс, — будемо мати спокійну мужність, коли це буде необхідно, спалити те, чому ми поклонялись. У цьому полягає наш геній мислящих істот. Почнемо з того, що перестанемо схилити голови перед *фетишами*“.

Але ці буржуазні фетиші: свобода і рівність, індивідуалізм, гуманізм і нацифізм міцно засіли в головах інтелігенції, і вона не легко звільняється від них.

На досвіді війни і Жовтневої Революції передова європейська інтелігенція починає розуміти, що капіталізм і його культура вступили в період загнивання, але знайти вихід з цього гниття і порвати з цим смердячим трупом виявилось для інтелігенції справою дуже тяжкою. Потрібні були мужність і енергія людей, подібних Барбюсові, щоб ліва інтелігенція знайшла правильний шлях, який веде до цілковитого звільнення людства від гніту і мерзоти капіталізму.

Основні питання, що відокремлюють інтелігенцію від робітничого класу, були розібрані Барбюсом більш чітко і ясно, ніж у маніфесті 1919 року, в брошурі „З ножем в зубах“, написаній в 1922 році.

Вихована в душі дореволюційного індивідуалізму і гуманізму європейська інтелігенція і після війни оберігає свою уявну незалежність і надпартійність і з недовір'ям ставиться до марксистської теорії, яка проповідує насильницьке втручання в галузь буржуазної власності і відняття всіх прав буржуазії, спрямованих проти трудового народу.

З властивою йому сміливістю і чесністю Барбюс старається переконати інтелігенцію в тому, що вона повинна позбутися звичайної розумової і сердечної м'якості і зайнятися серйозним питанням — про застосування насильства. „З переконанням, — пише Барбюс, — яке не має більше права відступати, ми повинні сказати, що демagogічний викрик — „геть насильство, в будь якій формі!“ — софізм, породжений невною мірою чуттєвості. Короткозорий здоровий смисл вагається перед патетич-

ною альтернативою, яку висуває сучасна дійсність; "розум широкий і світлий цих вагань не знає".

Значення діяльності Барбюса в справі перебудови передових людей світу було наочно продемонстровано на Міжнародному конгресі захисту культури, скликаному в Парижі в червні цього року. Барбюс був одним з ініціаторів скликання цього конгресу.

В особі Анрі Барбюса ми втратили великого письменника, блискучого оратора, сміливого і мужнього борця проти фашизму і війни, друга Радянського Союзу і пригнічених всього світу. Міжнародний пролетаріат і трудящі всього світу, йдучи за революційними заповідями А. Барбюса, ще сміливіше будуть боротись проти капіталізму і фашизму, за скинення панування буржуазії і встановлення радянської влади в усьому світі.

В ПРЕЗИДІ УАМЛІН

Робота президії УАМЛІН в 1935 р. була спрямована на такі важливі моменти:

1) На дальше викривання шкідницької діяльності контрреволюційного троцькістсько-націоналістичного блоку в науці і літературі; 2) Виявлення недобитків контрреволюційних націоналістів і троцькістів на викладовському, культурному і літературному фронтах; 3) Боротьбу за високу ідейно-теоретичну якість наукової роботи, за узагальнення ряду нерозроблених ще питань практики соціалістичного будівництва; 4) Проведення роботи з партійним активом і пропагандистськими кадрами партійної організації України, згідно з рішенням ЦК КП(б)У і вказівок П. П. Постишева; 5) Проведення цілого циклу доповідей, лекцій, консультацій для викладовського складу; 6) Виконання рішень ЦК КП(б)У про підготовку більшовицьких українських кадрів для теоретичного фронту.

Окремі Інституту зосередили свою діяльність навколо основної наукової роботи, в яку втягнені були всі сили Інститутів.

Інститут економіки УАМЛІН повинен до кінця 1935 року здати до друку велику теоретичну роботу, що узагальнює практику соціалістичного будівництва на Україні— „Організація праці і освоєння нової техніки в чорній металургії“. Організацією цієї наукової роботи і обміркуванням окремих її ланок, планів багато довелося займатися президії УАМЛІН.

В результаті науково-дослідницьких експедицій наукових робітників зібрано багатий матеріал про досвід роботи передових заводів чорної металургії (Макеєвського, Сталінського, Дзержинського і Енакієвського), що борються за здійснення вказівок товариша Сталіна на нараді металургів. Завдання тепер полягає в тому, щоб в колективному обміркуванні проробити основні і вузлові питання, висунуті і розроблені науковими робітниками на підставі багатого матеріалу практики соціалістичного будівництва, дати науково-теоретичну роботу, яка б дала орієнтування в дальшій роботі практикам соціалістичного будівництва.

Це велике і відповідальне завдання може бути виконане лише при тій умові, коли Інститут економіки в цілому, і наукові робітники промислової секції Ін-ту зокрема, стануть на шлях колективної творчої діяльності і боротьби за високу наукову якість роботи.

Друга не менш важлива робота, дана президією УАМЛІН Ін-ту економіки— „Організація праці і роль МТС в колгоспному русі“.

Президії УАМЛІН доводилось кілька раз слухати звіти дирекції і аграрної секції Інституту економіки, а також окремих наукових робітників про хід науково-дослідницької експедиційної роботи в колгоспах і МТС Кам'янецького району, давати напрямки, підштовхувати, перевіряти, як іде узагальнення практики соціалістичного сільського господарства.

В процесі роботи президії УАМЛІН довелося зміцнити керівництво аграрної секції. Треба відзначити, що збирання матеріалів, а також і оформлення роботи аграрною секцією затягується. Президія УАМЛІН на останньому своєму засіданні 28.X вказала на це аграрній секції і зобов'язала дирекцію Інституту економіки приділяти більше уваги аграрній секції і посилити її роботу.

* * *

Величезні досягнення соціалістичного сільського господарства на Україні, зміцнення колгоспного ладу, зріст заможного життя колгоспників України ще не здобули достатнього освітлення в літературі. Президія УАМЛІН, одержавши вказівки ЦК КП(б)У, зобов'язала Інститут економіки і його аграрну секцію описати багату багатогранну практику соціалістичного будівництва в сільському господарстві, країні з кращих колгоспів, радгоспів і МТС, заможне життя колгоспників, зростання соціалістичного сільського господарства. Президія запропонувала виділити для цієї мети наукових робітників, а також зв'язатись з практиками соціалістичного будівництва і негайно приступити до проведення цієї роботи.

Перед Інститутом філософії президією УАМЛІН було поставлено завдання: дати велику теоретичну роботу на підставі неодноразових вказівок у роботах і виступах П. П. Постишева — про нову людину, про ставлення нової людини до соціалістичної праці, власності і держави.

Це велике і відповідальне завдання і було покладене в основу роботи Інститутом філософії. Інститут філософії запланував наукову працю „Про нове ставлення до праці, власності, держави“.

Треба відзначити, що президії довелося неодноразово, як щодо спрямування самої роботи, так і в постановці окремих питань, дівати Інституту філософії вказівки. Особливу увагу довелося президії приділяти питанню комплектування наукових робітників і їх включення в цю роботу. Президія звернула увагу дирекції Інституту філософії на те, що старші наукові робітники Інституту довгий час не були включені в цю основну роботу Інституту.

Інститутом зібрані дуже великі матеріали, колектив наукових робітників приступив до оформлення роботи, яка повинна бути здана до 1/1—1936 р.

Велике, виключно важливе завдання поставлено перед УАМЛІН ЦК КП(б)У щодо утворення курсу історії України і курсу історії української літератури. Відзначати значення, важливість і актуальність цих підручників для вищої школи не доводиться. Всім відомі ті контрреволюційні націоналістичні перекручення, яких зазнали підручники і курси історії української літератури і історії України з боку контрреволюціонерів, фашистів, шкідників, націоналістів — Ефремових, Слабченків, Дорошківчів, Яворських, Филиповичів та ін., що використовували підручники, лекції, курси літератури для пропаганди своїх контрреволюційних і націоналістичних ідей.

Важливість і актуальність складання цих підручників для вищої школи України — вняткова. Звідси зрозуміла та відповідальність, яка покладена на президію УАМЛІН ухвалою ЦК КП(б)У.

Частина розділів з історії України і історії української літератури здана уже авторським колективом до редакції підручників.

Цю велику відповідальну роботу можна виконати тільки при упертій і колективній роботі всіх наукових робітників УАМЛІН. Тому президія ухвалила включити всі Інститути в обмірковування підручників.

Президія УАМЛІН неодноразово відзначала на своїх засіданнях, що як керівництво Літературної комісії, так і автори, недостатньо оцінили це велике найвідповідальніше доручення, дане науковим співробітникам УАМЛІН, які повинні взяти участь підчас обмірковування питань історії української літератури.

Інститут радянського будівництва і права приступив до підготовки великої наукової роботи „Зміцнення низових органів диктатури пролетаріату“.

Робота Інститутів над завершенням першої частини курсів історії України і історії української літератури наближається уже до кінця. Зрозуміло, справа не обходиться без нерівностей, без труднощів, що гальмують роботу на окремих ділянках. Проте, це не повинно жодною мірою відбитися на якості роботи і строках її закінчення. Основні роботи повинні бути і будуть закінчені до кінця цього року.

В листопаді УАМЛІН організує наукову сесію. В Інститутах провадиться посилена і напружена робота в підготовці до сесії. Сесія УАМЛІН — велика подія не тільки для наукових робітників УАМЛІН, а і для всього теоретичного фронту України. На цій сесії Інституту УАМЛІН і їх наукові робітники повинні будуть показати велику проведenu ними роботу щодо узагальнення практики нашого соціалістичного будівництва на Україні (в металургії, в колгоспах, МТС, радгоспах). Інститут історії і літературна комісія повинні будуть показати велику роботу в освітленні питань історії України і історії української літератури щодо питань шляхів розвитку історії України і історії української літератури, викриття контрреволюційної діяльності троцькістів і націоналістів, які трактували ці питання в своїх контрреволюційних цілях.

На сесії будут такі доповіді:

1. „Про нове ставлення до праці, власності і держави“ — доповідь директора Інституту філософії А. Сараджеви.

2. Від Інституту економіки УАМЛІН виступить з доповіддю т. *Рибаків А.* — „Новий тип робітника і організація праці в зв'язку з освоєнням нової техніки“.
3. Від Комісії літератури УАМЛІН виступить з доповіддю тов. *Колесник:* — „Буржуазно-демократичний реалізм в українській літературі“.
4. Від Інституту радянського будівництва і права з доповіддю виступить директор інституту *К. Сізонов:* „Пролетарська демократія, як шлях утворення нової людини“.
5. Інститут історії дасть шість доповідей в питаннях історії України.

o * a

Одним з найважливіших завдань, поставлених ЦК КП(б)У перед УАМЛІН, є завдання підготовки молодих більшовицьких українських кадрів в УАМЛІН.

Президією і Інститутами проведена робота щодо добору і перевірки кандидатів в асистенти. Президія неодноразово за останній квартал займалася питаннями, пов'язаними з асистентурою. Відповідно до вказівок ЦК КП(б)У, протягом двох років з асистентів треба підготувати справді міцні, більшовицькі кадри для науково-теоретичної, науково-дослідницької, партійної, радянської і господарсько-адміністративної роботи. З жовтня місяця почалися регулярні заняття з асистентами: провадяться семінари з спеціальних і загальноосвітніх дисциплін. На цей час в основному всі асистенти знають уже теми своїх дисертацій і строки складання планів, тез і т. ін. Для теоретичної і практичної допомоги, для керування і контролю над роботою асистентів, президія УАМЛІН прикріпила асистентів до старших наукових робітників.

Президія УАМЛІН затвердила теми дисертацій асистентів і керівників на кожну дисертацію.

1. КОМІСІЯ ЛІТЕРАТУРИ

1. „Творчість Панаса Мирного“.
2. „Проблема позитивного героя в українській радянській літературі“ (проза).
3. „Буржуазний реалістичний роман в українській літературі“.
4. „Фантастичний роман в українській радянській літературі“.
5. „Творчість Некрасова“.
6. „Проблема соціалістичного реалізму в українській радянській драматургії“.

Президія вказала Комісії літератури на те, що в дисертаційних темах відсутні теми про поезію. Комісії літератури запропоновано звернути на цей недолік, поповнивши його при визначенні дальших тем для асистентів і для старших і молодших наукових робітників Комісії літератури.

2. ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

1. „Марксистсько-ленінське вчення про ідеологію“.
2. „Ленінське вчення про суперечність“.
3. „Проблема причинності в історії“ (Критика волюнтаризму і буржуазного об'єктивізму“).
4. „Соцзмагання і формування нової людини“.

Президія УАМЛІН запропонувала Інституту філософії те ми: „Марксистсько-ленінське вчення про ідеологію“, „Ленінське вчення про суперечність“ і „Проблема причинності в історії“ — обміркувати додатково і так сформулювати їх, щоб при розробленні цих тем саме формулювання і постановка теми спрямовували асистентів на вивчення зазначених тем на конкретному матеріалі — або з історії класової боротьби, або з природознавства. Остаточні назви тем подати на затвердження президії.

3. ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ

Промислова секція.

1. „Ефективність капіталовкладень у важку промисловість України в I-й і II-й п'ятиріччі“.
2. „Планування збільшення собівартості в промисловості“ (за матеріалами коксехімічної і металургійної промисловості).

Теоретична секція.

3. „Соціалістичне нагромадження в СРСР в I-й і II-й п'ятиріччі“.
4. „Соціалістична індустріалізація УСРР в I-й і II-й п'ятиріччі“.
5. „Розміщення промисловості на Україні в I-й і II-й п'ятиріччі“.
6. „Розміщення цукрової промисловості в I-й і II-й п'ятиріччі“.

Аграрна секція.

7. „Трудодепъ як форма соціалістичного розподілу в колгоспах“.
8. „Зміна структури споживання в сільському господарстві“.
9. „Виховування соціалістичної дисципліни праці в колгоспах“.

Секція світового господарства.

- 10 „Зовнішньо-торговельні відносини польського капіталізму в депресії особливого роду“.
11. „Сучасна аграрна криза в Польщі“.

Інститут радянського будівництва і права

1. „Радянська держава і зникнення класів і пережитків класового суспільства“
2. „Радянське виборче право“.
3. „Державний апарат на Україні і проблема його коренізації“.
5. „Виправна трудова політика в місцях ув'язнення“.

5. ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

1. „Селянські рухи на Україні в другій половині XVII ст.“ (1687—1709).
2. „Пролетаріат і селянство України в боротьбі з Центральною радою“.
3. „Боротьба проти націоналістичних елементів у рядах КП(б)У в відбудовчий період“.

Про строки подавання попередніх планів і тез дисертаційних робіт.

Президія затвердила останні строки для подавання асистентами тез дисертаційних робіт.

а) Керівникові 1/V — 1936 р.

б) Директорові інституту 15/V — 1936 р.

в) Президії УАМЛІН . . . 1/VI — 1936 р.

Президія встановила такі останні строки подавання самих дисертаційних робіт:

Директорові інституту 1/V — 1937 р.

Президії УАМЛІН 1/VI — 1937 р.

Захист дисертації буде в період між 1 жовтня і 1 листопада 1937 року.

Президія запропонувала всім директорам інститутів УАМЛІН, виходячи з указаних президією попередніх строків, установити конкретний план роботи кожного асистента над дисертацією.

* * *

Питання зросту наукових робітників, дисципліни, раціонального використання робочого часу, питання утворення чіткого робочого науково-допоміжного апарату та ін., не виходили з поля зору президії.

Так президія заслухала звіт тов. Нірінської про її наукову роботу, про методи, темп, напрямки роботи.

Президія також заслухала доповідь про наукову роботу тов. Сараджєва.

Питання про належну організацію роботи бібліотеки, наукових кабінетів, кабінету іноземної літератури — неодноразово обмірковувалося президією. Затверджено положення про роботу бібліотеки і наукових кабінетів, намічені і здійснюються заходи щодо ліквідації недоліків в їх роботі. Розпочато роботу щодо упорядкування бібліографічної роботи, щодо підвищення кваліфікації робітників науково-допоміжного апарату та ін.

* * *

З найважливіших питань, що були предметом обміркування президії, треба також відзначити підготовку до сорокових роковин смерті Ф. Енгельса.

Постановою президії вирішено випустити збірник, присвячений сороковим роковинам смерті Енгельса.

Великі політичні завдання на теоретичному фронті колектив наукових робітників УАМЛІН зможе виконати тільки ідучи за вказівками П. П. Постшичева, які дані на партійних зборах УАМЛІН 14. 1 — 1934 р.

„Треба підвищити відповідальність наукових працівників за свою роботу, за своєчасність її виконання, за її якість. Треба налагодити контроль виконання і в науковій роботі. І разом з тим треба виховати ініціативність в поставі і розробленні питань у працівників наших марксо-ленінських інститутів“.

„Всіляко залучати до теоретичної роботи і виховувати молоді ростущі кадри. Таких чимало, але чомусь вони у нас в тіні. Треба їх всіляко залу-

чати до роботи і вирощувати з них повноцінних працівників наших марксо-ленінських інститутів“.

„... Не замикатися в своєму вузько-науковому колі“.

„Люди вирішають завдання, — казав не раз товариш *Сталін*. Ясно, що до теоретичного фронту це особливо застосовне. Справа зараз, товариші за вами і тільки за вами“.

В. ГУРИСТРИМБА

Про роботу Інституту історії УАМЛІН

Інститут історії виконує відповідальне, а разом із тим і почесне завдання, що його поставив ЦК КП(б)У — дати своїй соціалістичній батьківщині більшовицький підручник з історії України.

Підручник з історії України має вийти в 3-х частинах. Тепер авторська бригада працює над першою й другою частинами. З 15 розділів 1 частини авторською бригадою закінчено та передано до головної редакції 12 розділів, що охоплюють дофеодальну і феодально-кріпосницьку добу — до 1861 року.

Тепер автори закінчують писати останні 3 розділи першої частини, що охоплюють 60—90 рр. XIX століття.

Друга частина підручника історії України охоплює добу імперіалізму та великої пролетарської революції, а також громадянську війну 1917—1920 рр. З 12 розділів другої частини підручника виготовлено 8 розділів. В листопаді закінчуються й останні 4 розділи.

У встановленій постановою ЦК КП(б)У термін — до I. XII — буде закінчено й другу частину. III частина підручника, що охоплює добу соціалістичного будівництва, від 1921 р. до сучасних днів буде виготовлена за постановою ЦК КП(б)У в першій половині 1936 року.

Тепер провадиться робота по рецензуванню та остаточному редагуванню закінчених розділів підручника. До рецензування залучено ряд спеціалістів Москви, Харкова і БСРР, а також історичний відділ І. Ч. П., кафедру історії КДУ, колектив робітників Харківського історичного музею.

Докладний план-конспект першої частини підручника буде надрукований в найближчому номері журналу „Під марксистсько-ленінським прапором“.

Одночасно з основною роботою над підручником, Інститут історії виготовував до друку 2 збірники вибраних творів Леніна та Сталіна про Україну, що мають вийти з друку в найближчому часі.

В збірнику творів Сталіна „Про Україну“ буде надруковано низку документів, які мають величезне політичне та історичне значення. Вийшов вже з друку збірник з питання історії України, складений з робіт М. М. Покровського.

Готується збірник архівних, досі не надрукованих документів, до 30-тиріччя буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. на Україні.

Інститут історії тепер готується до чергової сесії УАМЛІН. На сесії буде поставлена доповідь „Основні завдання більшовицької історії України“ та співповіді з окремих питань історії України, а саме: „Проблеми періодизації селянської війни 1647—1658 рр.“; „Колоніальна експансія польської шляхти на Україні в XV столітті та в першій половині XVI стол.“; „Українська буржуазія в буржуазно-демократичній революції 1905—1907 рр.“; „Століпінщина на Україні“, „Про Центральну Раду“, „Пролетаріат Донбаса в боротьбі з наступом німецько-австрійських окупантів“, „Боротьба за встановлення радянської влади в 1919 р.“ (боротьба проти буржуазно-жоркульської директорії); „Роль українських дрібнобуржуазних партій в II-му поході Антанти“ та „Радянська Україна в планах німецького і польського імперіалізму“ (1918—1920 рр.). Інститут готується також до конференції молодих вчених, що відбудеться в першій половині січня 1936 р.

Одним з головних завдань Інституту є підготовка кадрів молодих українських істориків через створення при інституті асистентури.

До цього часу затверджені і приступили до роботи з товариша з 8, що мають бути в Інституті згідно постанови президії УАМЛІН. Робота з асистентами розрахована на 2 роки. За цей час, крім загальних дисциплін (історія ВКП(б), ленінізм, діалект, ієнгат та інш.), асистенти мусять проробити 4 фахові семінари з історії СРСР, історії України, історії ВКП(б) і історії КП(б)У. На протязі 2 років асистент під керівництвом старшого наукового робітника мусять написати дисертацію. Президією УАМЛІН затверджені також дисертаційні теми для 3-х асистентів Інституту історії:

1. „Боротьба проти націоналістичних елементів в лавах КП(б)У у відбудовний період“.

2. „Пролетаріат і селянство України в боротьбі проти Центральної ради“.

3. „Селянські рухи на Україні в другій половині XVII століття“ (1688 — 1709 рр.).

Розпочато роботу по створенню секції історії КП(б)У. Добираються кадри та розпочато збирання і обробку документів. В найближчий час розпочинає роботу секція історії Заходу.

Завдання, які стоять перед колективом Інституту історії, дуже складні і відповідальні, їх виконання вимагає від усіх робітників ін-ту величезної наполегливості, найсерйознішої роботи над підвищенням своєї наукової кваліфікації, проведення у всій роботі більшовицької партійності, класової пильності та непримиренної боротьби з усіма недобитками контрреволюційного троцькістсько-націоналістичного охвістя, що досі намагається творити свою контрреволюційну справу на історичному фронті. Колектив істориків УАМЛІН має всі передумови для виконання цих завдань, завдяки безпосередньому керівництву і повсякденній допомозі з боку ЦК КП(б)У та його керівників т.т. Косіора і Постипшева.

Редакційна колегія: *З. Ашрафян, Н. Войтінський, Л. Гіттель, О. Дзеніс, Т. Постоловська, А. Сараджєв.*

Відповідальний редактор *О. Дзеніс.*

УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІН-
СЬКИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ІНСТИТУТІВ „УАМЛІН“

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

Вийшов з друку і продається ЗБІРНИК СТАТЕЙ І МАТЕРІАЛІВ українською і російською мовою

М. М. Покровський

ПРО УКРАЇНУ

Збірник статей і матеріалів
за редакцією *М. М. Попова*

З М І С Т:

1. Передмова.
2. Перші століття російської історії.
3. „Міське“ господарство.
4. Центральна влада.
5. Боротьба за Україну.
6. Декабристи.
7. Початок масового руху на селі.
8. Повстання на „Потьомкіні“.
9. Ради робітничих депутатів в 1905 р.
10. Хто вів сільську революцію в 1905 р.?
11. Про російський феодалізм, походження і характер абсолютизму в Росії.

ДОДАТОК:

Іменний покажчик.

Державне
Соціально-економічне
видавництво України
1935 р.

ЗМІСТ ЖУРНАЛА № 5

Під марксистсько-ленінським прапором

I.

Дзеніс „Італо-Абісіянська війна“

II.

Проблеми організації праці і освоєння нової техніки в чорній металургії

2. *А. Рибалкін* „Новий тип робітника і організація праці в освоєнні нової техніки“
3. *А. Небій* „Роль заробітної плати в утворенні і організації кадрів для освоєння нової техніки“
4. *А. Шевченко* „Роль технічного нормування в освоєнні нової техніки“
5. *Б. Березін* „Динаміка і собівартість продукції металургічного виробництва“.

III.

До 40-річчя з дня смерті Ф. Енгельса

6. *А. Сараджев* „Ф. Енгельс і матеріалістична діалектика, лософська наука“ (закінчення)
7. *К. Сізонов* „Енгельс про державу“
8. *М. Шовкопляс* „Матеріалізм і емпіріокритицизм“ Леніна і деякі питання матеріалістичного розуміння історії“.

IV.

Питання історії української літератури

9. *П. Колесник* „Творчість Івана Франка“.

V.

Наукова хроніка

VI.

Критика і бібліографія

П А Р Т В И Д А В Ц К К П. (5) У

ВИХОДИТЬ

ДВОМІСЯЧНИЙ ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ПІД МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИМ ПРАПОРОМ

(Орган УАМЛІН)

РЕДКОЛЕГІЯ:

З. Ашрафян,
Н. Войтинський,
О. Дзеніс,
Л. Гіттель,
Т. Пестоловська,
А. Сараджев.
 Відпов. редактор
О. П. Дзеніс.

„Журнал „ПІД МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИМ ПРАПОРОМ“ є бойовий орган марксизму-ленінізму, який провадить боротьбу за генеральну лінію партії, за марксистсько-ленінську теорію, проти всяких ворожих пролетаріатові теорій, проти всякого опортунізму, вульгаризаторства і спрощенства марксистської теорії.

„ПІД МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИМ ПРАПОРОМ“ має завданням глибоку марксистсько-ленінську розробку суспільних наук, методологічних проблем природознавства, теоретичне висвітлення завдань, що їх висуває будівництво соціалізму і міжнародна класова боротьба.

„ПІД МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИМ ПРАПОРОМ“ особливу увагу приділяє теоретичному висвітленню питань соціалістичного будівництва на Україні.

„ПІД МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИМ ПРАПОРОМ“ веде непримиренну боротьбу як з українським націоналізмом, що є на Україні головною небезпекою, так і з великодержавним шовінізмом, проти всяких перекручень ленінської національної політики. Журнал провадить боротьбу за будівництво соціалістичної своєї змістом і національної формою культури.

„ПІД МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИМ ПРАПОРОМ“ друкує статті, огляди, критику і бібліографію з основних питань марксизму-ленінізму, матеріалістичної діалектики, історичного матеріалізму, історії класової боротьби, революційного руху, критики фашизму і соціал-фашизму, світового господарства і світової політики, теоретичної економіки; теорії радянського господарства, літератури і мистецтва, радянського будівництва і права, природознавства, техніки.

„ПІД МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИМ ПРАПОРОМ“ має завданням систематично висвітлювати розвиток науки як в УСРР і СРСР, так і в капіталістичному світі. Журнал відликається на науковій події і регулярно висвітлює роботу марксистсько-ленінських наукових закладів (УАМЛІН, Комакадемія, ІЧП і інші марксистсько-ленінські заклади).

„ПІД МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИМ ПРАПОРОМ“ розрахований на широкий партійний актив, наукових працівників, викладачів і слухачів. вишів, керівників партійної сітки пропаганди ленінізму.

Підпозна ціна
на рік 15 крб.

Ціна окремого номера — 2 крб. 50 коп.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ:

відділи, магазини і кіоски Партвидаву, уповноважені друку на підприємствах, в установах і інститутах, газетні бюро „Союзпечати“, поштові відділи і листотноші.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ: Київ, Бульвар Шевченка, 14.

Тел. 3-41 — 40/32.